
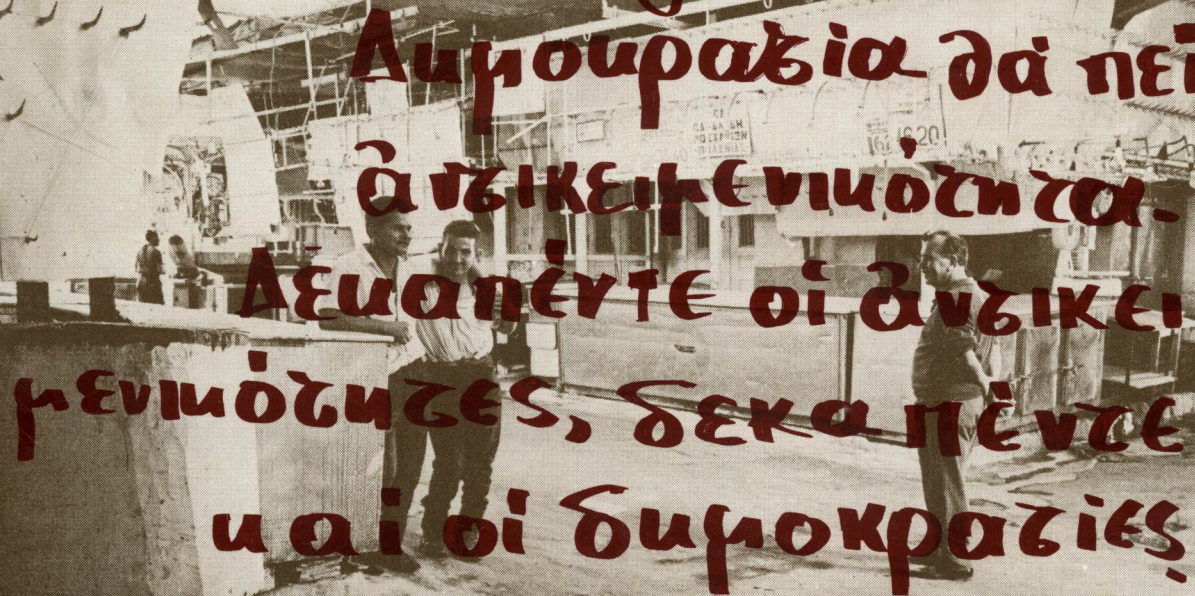

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δημοκρατία δὲ πεί
νὰ μὴ βέδιορίζουν
ἑπείδῃ εἶβαι δμοὸς τους,
Δημοκρατία δὲ

πεί νὰ βέδιορίζουν ἀλλιῶς.

Δημοκρατία δὲ πεί
ἀντικειμενικότητα.
Δεκαπέντε οἱ ἀντικει
μενικότητες, δεκαπέντε
καὶ οἱ δημοκρατίες

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 323.96.45
τεύχ. 56, Δεκέμβριος 1982, τιμή τεύχους 120 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καβουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδα Λουλούδη, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άννα Φραγκουδάκη

Φωτογραφία του εξωφύλλου, Στέλιου Σκοπελίτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πέτρου Πιζάνια	Βοήθεια!!! Οι μικρομεσαίοι
Λοιπού πολίτη	Άγγλία - Έλλάς - Πολυτεχνείο
Μιχάλη Παπαγιαννάκη	Λιτότητα: τά πρώτα μέτρα δέν θά είναι τά τελευταία
Λεωνίδα Λουλούδη	Μέ σημαδεμένα χαρτιά
Γιώργου Καρρά	Ή κάθοδος τών μοριών
Έφης Άβδελά	Περί βιασμών
Βάσως Κιζήλου	Άρχιτεκτονικά καλλιστεία
Άριστείδη Μπαλτά	Περί τής καταγωγής τών όπών
Γιώργου Πάσχου	Δικομματισμός καί λειτουργία του πολιτεύματος
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου ...	Προϊκα ή περὶ του θηρευτικού βίου τών Νεοελλήνων, Β' μέρος
Α. Β. Παλαιού	Μερικά προβλήματα τής λενινιστικής θεωρίας του ίμπεριαλισμού

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Βασίλη Κάλφα	Συνοπτική Ίστορία Μαθηματικών του Dirk Struik
Ζήση Σαρίκα	Οί ιδεολογίες από τό '68 μέχρι σήμερα του Lucio Coletti

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΕΥΧΩΝ 1981-1982

Μιά χρήσιμη προσφορά

Έστω καί κατόπιν έορτής καλό θά ήταν νά προσφέρετε στους φίλους σας ένα χρήσιμο για όλους μας δώρο.

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Τεύχος 1 έως 56, τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1982.

Μόνο μέ 3.000 δρχ.

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά στά βιβλιοπωλεία ή κατευθείαν στά γραφεία του περιοδικού.

Έκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας καί Σία ΟΕ» • Διευθυντής Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία, Φωτοκύτταρο ΕΠΕ, Ύμηττου 219, τηλ. 751.63.33 • Άναπαγωγή φιλμς Α. Καλέμης, Σόλωνος 116, τηλ. 362.43.26 • Έκτύπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26 Λυκόβρυση, τηλ. 281.05.55 •

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Βοήθεια!!! οί μικρομεσαίοι

Στίς 15.12.82, σέ κύριο άρθρο της, ή *Καθημερινή* μάς προειδοποιεί ότι τό φορολογικό σύστημα είναι «έθνικός κίνδυνος» διότι προκαλεί τήν εισοδηματική κατάρρευση τών μισθωτών, προφανώς τών μεσαίων και τών ανώτερων μισθολογικών βαθμίδων στους όποιους άνήκει τό μεγαλύτερο μέρος τής «άξιοκρατικά ίθνούς τάξεως». Αύτοί οί φορείς τής ποιότητας του πολιτισμού μας τείνουν νά αντικατασταθούν από τούς κάθε λογής μικρομεσαίους (ύδραυλικούς, άγρότες, μικρεμπόρους και άλλους πολλούς) πού ως «έκφυλιστικό φαινόμενο» μπορεί νά μεταβάλλουν τήν κοινωνία μας σέ μία «άμορφη, έξαχρειωμένη και μικρο-ωφελμιστική μάζα». Δηλαδή επίκειται μία πολιτισμική κατάρρευση άφου μειώνεται ραγδαία τό εισόδημα τής πολιτισμένης ύπαλληλίας (τί οικονομισμός!).

Όμως, πόσο πολιτισμένη είναι αυτή ή ύπαλληλία; Έχοντας μία σταθερή ύλική βάση, τό μισθό, πού συντίθεται από δεκάδες επιδόματα, τριετίες, πενταετίες, δεκαετίες τών τριετιών, έκτακτες παροχές και συμμετοχή σέ κάποια περιορισμένη έστω έξουσία σέ βάρος τών πολιτών, έξορμά, από τήν καθιστική άπασχόλησή της (στήν κυριολεξία, άναπαυτική), πρós πολυθεσίες, συμβούλια, δεύτερη και τρίτη μικροάπασχόληση, οικόπεδα και συνεταιρισμούς, προίκες, άστικά άκίνητα, δάνεια διευκόλυνσης, έφ' άπαξ και άλλα άνομολόγητα, γιά νά στηρίξει τόν πολιτισμό μας. Καί οί προαγωγές τρέχουν, και τά επιδόματα ρέουν, και ή άγροτική ιδιοκτησία του παππού κομματάρχη παίρνει συνεχώς άξία. Καθήμενοι καθηγητές, διεθυντές, τμηματάρχες, έπώνυμη και κυρίως άνώνυμη μάζα, παραδοκούν γιά τή διαφύλαξη και τήν αύξηση τών μεικτών εισοδημάτων τους, και τά θεωρούν άυτονόητα, άντάξια τών άξιών τών όποιων είναι οί φορείς: από τό τριάρι στό έξάρι (μέ άρχαιοπρεπή κολονάκια), από τήν ήμερήσια έκδρομή στό ύπαιθρο στήν έξοχική κατοικία, από τό FIAT στή BMW. Αύτές είναι οί βασικές τους επιδιώξεις. Καί μόλις ένιωσαν τό Φ.Α.Π. νά πλησιάζει ξεσηκώθηκαν, μόλις διπλασιάστηκε ό φόρος τών αυτοκινήτων έκαναν πορεία μέ πλερέζες. Αισθάνθηκαν νά χάνουν ό,τι προσφιλέστερο διαθέτουν, τά μεικτά τους εισοδήματα. Ωστόσο, είναι άλήθεια ότι ή κοινωνία μας τούς χρωστάει ιστορικά τή στηρίξη, τή μαζική διάδοση και καθιέρωση τής βασικότερης πολιτισμικής άξίας πού διαθέτει: τής ιδέας του άτομικού κέρδους. Όμως ή ίδια άξία δέν είναι αυτή πού δραστηριοποιεί τή «μικρο-ωφελμιστική μάζα» τών μικρομεσαίων; Αν ύπάρχει κίνδυνος νά μεταβάλλουν τήν κοινωνία μας σέ «άμορφη» και «έξαχρειωμένη», τότε φταίει αυτή ή ίδια ή άξία, αυτή ή τερατώδης κινητήρια δύναμη, πού τόσο οί φθίνοντες μικρομεσαίοι όσο και οί ανατέλλοντες τή θεοποιούν, διατηρώντας ως κύρια κοινωνική σχέση τήν έκμετάλλευση τής δουλειάς τρίτων. Ό πολιτισμός τών παλαιών είναι τά πατροπαράδοτα έλληνοχριστιανικά εισοδήματα, τών καινούριων άπλως ή συσσώρευση του κεφαλαίου τους. Αύτή είναι ή βασική πολιτισμική διαφορά μεταξύ τους. Οί φθίνοντες πάνε καλά και οί ανατέλλοντες άκόμη καλύτερα. (Και άς φωνάζει ό Ριζοσπάστης κάθε μέρα γιά τίς οικονομικές δυσκολίες τών μικρών από τήν επίθεση τών μονοπωλίων, ντόπιων και ξένων. Είναι φανερό πλέον ότι οί συντάκτες του Ριζοσπάστη δέν παρακολουθούν μέ άρκετή προσοχή τά άπλά μαθήματα πολιτικής οικονομίας από τήν τηλεόραση.)

Τό άρθρο τής *Καθημερινής* μέ μία σιωπή του μάς δημιουργεί μία άπορία: ποιοί παράγουν τό προϊόν πού τροφοδοτεί τόσο τούς μισθούς τών τριτογενών μικρομεσαίων όσο και τό κάθε είδους έμπορικό κέρδος και τήν κεφαλαιουχική συσσώρευση; Φυσικά όχι οί βιομήχανοι, οί έμποροι ή οί έφοπλιστές, μία φούχτα άνθρωποι είναι. Οί «τριτογενείς» είναι γνωστό ότι δέν έχουν σχέση μέ καμιά παραγωγή, άπλως εισπράττουν. Οί κάθε είδους παραγωγικοί μικρομεσαίοι και οί άγρότες συμμετέχουν έλάχιστα στή φορολογία, όπως άλλωστε μάς πληροφορεί τό ίδιο άρθρο, και άρκετά στή δανειοληψία. Συνεπώς μάς άπομένει ή μεγάλη σιωπή, οί βιομηχανικοί εργάτες και οί διάφοροι παραγωγικοί μικροπάλληλοι. Αύτοί καλούνται μέ τά κάθε λογής μέτρα, και από διαφορετικής πολιτικής άπόχρωσης κυβερνήσεις και κόμματα, χρόνια τώρα, νά αύξη-

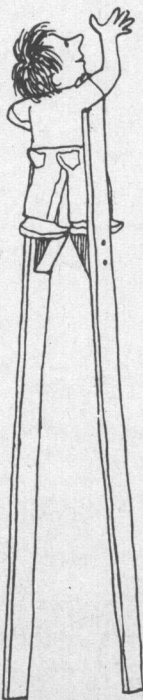
Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σουν τήν παραγωγή τής υπεραξίας, ώστε νά γίνουν ανταγωνιστικά τά ίδια τά κεφάλαια και όχι μόνο τά προϊόντα. Περί ανάπτυξης ό λόγος. Δηλαδή τής ανάπτυξης του καπιταλισμού, άσχετα άν κρύβεται κάτω από τήν άοριστία τής έθνικης οικονομίας: ή μείωση τής φορολογίας των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, πού έξαγγέλθηκε πρόσφατα (*Καθημερινή*, 17.12.82), συμπληρώνει άπλώς τή μειωμένη φορολογία ή τήν πλήρη άπαλλαγή των μεγάλων. Τό πάγωμα των μισθών και ήμερομισθίων, μέ τήν παράλληλη αύξηση τής άνεργίας, ή ούσιαστικά ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών, έχουν στόχο, δηλωμένο άλλωστε και από τήν κυβέρνηση, τή μείωση του κόστους τής παραγωγής, δηλαδή τήν αύξηση των κερδών αυτών των κεφαλαιούχων πού ή κυβέρνηση παλαιότερα δήλωσε ότι δέν είναι ή κυρίαρχη τάξη, των διομηχάνων. Καί για του λόγου τό άληθές, οι διομηχανοί δήλωσαν ότι θεωρούν «ρεαλιστική» τήν εισοδηματική πολιτική και άκόμη ύποστηρίζουν ότι «ύπάρχει θέμα ύποτιμής τής δραχμής» (*Καθημερινή*, 17.12.82). Φυσικά, άφού άπαιτείται έντατική συσσώρευση κεφαλαίων. Στο ίδιο άλλωστε φύλλο μαθαίνουμε ότι αύξήθηκε τό μετοχικό κεφάλαιο τής Τράπεζας Κρήτης. Λίγο καιρό πριν, τής Έμπορικης Τράπεζας. Καρικατούρα τής επιθετικής πολιτικής του κεφαλαίου για τήν έντατικοποίηση τής συσσώρευσης, οι τρεις ληστές των βορείων προαστίων: ήθελαν, λέει, νά κάνουν κάποια έξχειρήση, οι άχρειοί, μέ τά λεφτά πού θά μάζευαν. (Θυμήθηκε κανείς τήν *Όπερα τής πεντάρας*;))

Η λογική του άτομικού κέρδους και τής εκμετάλλευσης ακολουθεί τή φυσική τής εξέλιξη. Προς τί λοιπόν ό φόβος για πιθανή πολιτισμική κατάρρευση; Τό «έκπολιτιστικό» ροκάνισμα του συνολικού υπερπροϊόντος από «τά τρωκτικά του κρατικού προϋπολογισμού» θά συνεχιστεί, όμως μέ κάποιους περιορισμούς προς όφελος των ποικιλώνυμων κεφαλαιούχων. Η εργατική τάξη νά 'ναι καλά (άν και μέ τό Ι.Κ.Α. λίγο δύσκολο). Έλληνικό, ελληνικότατο είναι τό κεφάλαιο, και μάλιστα σέ μεγάλο ποσοτό μικρομεσαίο. (Άκούει άραγε ή τριμελής του Κ.Κ.Ε. έσωτ.?)

Τά συγκεκριμένα και πραγματικά προβλήματα τής οικονομικής κρίσης, όπως πάντα, καλείται νά τά έπωμιστεί συνολικά ή εργατική τάξη κάτω από τήν έκδιαστική και σκληρότατη υπενθύμιση τής άνεργίας. Όπως πάντα. Άνθρωπάκια, προνομιούχα και μή, από όλες τής γωνίες τής κοινωνίας μας ξεχύνονται πάνω στο σώμα του Γκιούλιβερ, όσο κοιμάται, για νά τόν δέσουν μέ τά χιλιάδες νήματα τής οικονομικής ανάγκης και τής πολιτικής έξάρτησης. Όταν αυτός, γίγαντας μπροστά στους νάνους, άρχίσει νά αντίστέκεται, τότε θά ξεκινήσει ή μεγάλη συζήτηση για τόν πολιτισμό. Μέχρι τότε τό μόνο πού μπορούμε είναι νά ψελλίζουμε θεωρητικά.

Πέτρος Πιζάνιας

Μέ σημαδεμένα χαρτιά

Δέν ξέρει πιά κανείς άν θά πρέπει άπ' αυτή τήν κυβέρνηση νά άπαιτεί περισσότερη ή λιγότερη ενημέρωση. Κι αυτό γιατί ή άπογοήτευση, μετά από κάθε άπόπειρα διευκρίνησης τής πολιτικής της, είναι πολύ μεγαλύτερη από τίς έλπίδες πού δημιουργεί ή έξαγγελία της. Έλπίδες ότι, όσα μέχρι σήμερα έχουν συμβεί σ' αυτό τόν τομέα, δέν άπηχούν τήν κυβερνητική φιλοσοφία για τήν αναγκαιότητα αντικειμενικότητας και φερεγγυότητας των κρατικών μέσων ενημέρωσης, αλλά τήν προσωρινή άδυναμία της νά επιβάλλει τίς δικές της άπόψεις σ' έναν οργανισμό έθισμένο σ' αντίθετες κατευθύνσεις. Όταν όμως χονδροειδή ψεύδη, προκατασκευασμένοι διάλογοι και δουλοπρεπείς έπιδαψι-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

λεύσεις προς τήν εξουσία έντεινονται και ένθαρρύνονται καθημερινά, μόνο άφελείς ή όπαδοί μπορούν νά διατηρούν έλπίδες άκόμη ότι οί κ.κ. Βασιλικός και Καμπανέλλης διαφέρουν εις τά ραδιοτηλεοπτικά τους ήθη, από τούς κ.κ. Χόνδρο και Στεφανάκη, για παράδειγμα, πού τόσο μάς ταλαιπώρησαν τήν περασμένη όκταετία.

Νέα έπιβεβαίωση αυτών των θλιδερών διαπιστώσεων ή τελευταία συζήτηση για τό νέφος στην έκπομπή «Μ' άνοιχτά χαρτιά» (ΕΡΤ-1, 17.12.82) μέ συμμετοχή του 'Υπουργού Χωροταξίας και Περιβάλλοντος κ. Τρίτση και των υπεύθυνων του προγράμματος έλέγχου τής ρύπανσης κ.κ. Δ. Σκιώτη και Ε. Βαλλιάντζα. Θά έπρεπε νά προσθέσω και τή συμμετοχή τηλεθεατών, αλλά τίποτε δέν θά απέδιδε λιγότερο τήν πραγματικότητα άπ' αυτή τή συμπλήρωση. Παράδειγμα, ό «πολίτης κατά του νέφους» Δ. Σκάλος, γνωστός για τίς έξοχες κριτικές διαφημίσεων στο περιοδικό «'Αντί» παλιότερα, αλλά και για τήν έπιτυχή προεκλογική μουσική συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά του νέφους. 'Ο Δ. Σκάλος γνώριζε τό πρόβλημα σε βάθος και θά μπορούσε θαυμάσια νά διαλεχθεί μέ τόν ύπουργό και τούς συνεργάτες του έτσι ώστε και οί τηλεθεατές νά ενημερωθούν ούσιαστικά, αλλά και τό αίτημα του δημοκρατικού διαλόγου ανάμεσα σ' άρχοντες και άρχομένους νά πληρωθεί ίκανοποιητικά. 'Αντ' αυτών ή ΕΡΤ και οί εκπρόσωποι του ΥΧΟΠ έπέλεξαν έναν τύπο διαλόγου πού άνάγκασε τόν Δ. Σκάλο μέ τή σειρά του νά περιοριστεί σε μία δήλωση διαμαρτυρίας και ούσιαστικής άποχής του από τή συζήτηση. Κι είχε δίκιο. Στο δίλεπτο πού του παραχωρήθηκε ή θά 'πρεπε νά συχαρεί τόν ύπουργό για τήν πολιτική του ή νά τόν άποδοκιμάσει. Προτίμησε νά διαμαρτυρηθεί για τή διαδικασία χωρίς φοβάμαι, νά πείσει τούς τηλεθεατές πού έτσι κι άλλως άρκετά χρόνια τώρα έχουν έθιστεί σε ύπουργικούς μονόλογους μπροστά σε άρχάριους ή ύπο(ιδιο)τελείς δημοσιογράφους. 'Από κει κι ύστερα, φαντάζομαι, θά ταλαιπωρήθηκε ιδιαίτερα ακούγοντας σιωπηλός τόν ύπουργό και τούς συνεργάτες του νά έπαίρονται άνερευθρίαστα για όσα, τουλάχιστον τά τρία τέταρτα των κατοίκων του λεκανοπεδίου, τούς καταμαρτυρούν καθημερινά. 'Η εύγένεια όμως σκλαδώνει όπως και ή πολιτική άφέλεια, θά μου έπιτρέψει νά προσθέσω ό φίλος Διονύσης. Μετά τή δίλεπτη ένστασή του, τό λόγο είχε ό ύπουργός συνεπικουρούμενος από τό Βίκτωρα Νέτα, συντονιστή, προπαγανδιστή, πρασινοφρουρό των «ελεύθερων συζητήσεων» τής ΕΡΤ. Λόγος παμφάγος, αυτάρεσκος, ταυτιστικός και επί τής ούσίας άδέξιος, παραπλανητικός και άσυνάρτητος. 'Αλλά τί σημασία έχει. Οί έναπομειναντες «συζητητές» άνήσυχoi ποδηλάτες, εύπρεπείς δικηγόροι, τραμπούκοι παρκιντζήδες, άγανακτισμένοι πολίτες τής παλιάς τάξης πραγμάτων και κολακευμένες οίκοκυρές, κόπηκαν και ράφτηκαν στα μέτρα τής Τρίτσιας εύγλωττίας μέ τούς συμπαθείς κάποτε, αλλά έκνευριστικούς πλέον, νεολογισμούς «έχει μπει σε κίνηση ή ύποδομή...».

Δέν άξιζουν ίσως περισσότερης μνείας όσα ειπώθηκαν για τά «μέτρα πού έχουν δρομολογηθεί», κατά τήν κ. Βαλλιάντζα. 'Όσοι άναπνέουν άκόμη και σκέφτονται γνωρίζουν. Δυό μόνο παρατηρήσεις θά ήθελα νά κάνω γενικότερου ένδιαφέροντος. 'Η πρώτη άφορά τό ζήτημα τής ενημέρωσης και του διαλόγου μέ τό λαό, για τά όποια ό κ. Τρίτσης έκόπτετο στή διάρκεια όλης τής «συζήτησης». Στίς 9 και 10 Δεκεμβρίου διοργανώθηκε από τό Γραφείο 'Αθηνών τής ΕΟΚ σεμινάριο μέ θέμα «Οί έπιπτώσεις τής ένταξης για τήν πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην 'Ελλάδα». Συμμετείχαν άρκετά στελέχη τής Κοινότητας για τά σχετικά προβλήματα και 'Ελληνες ειδικοί εισηγητές. 'Όπως παρατήρησε ό διοργανωτής του σεμιναρίου, έλαμψε στή διάρκειά του διά τής άπουσίας ή τής «διακριτικής» παρουσίας της, άν και είχε έγκαιρα και επανειλημμένα προσκληθεί νά συμμετάσχει ούσιαστικά, ή 'Ελληνική διοίκηση. 'Ιδιαίτερα τό ΥΧΟΠ. Για τό όποιο όρισμένα από τά συμπεράσματα του σεμιναρίου και ένδιαφέρον είχαν και άναπάντητα έμειναν από τό κατεξοχήν άρμόδιο ύπουργείο για τήν περιβαλλοντολογική πολιτική στην 'Ελλάδα.

Θά αναφέρω δυό άπ' τά συμπεράσματα, όπως ανακοινώθηκαν από τό προεδρείο του συνεδρίου τήν τελευταία μέρα και πολύ λίγο, νομίζω, συμφωνούν μέ όσα ύποστήριξε στον έλληνικό λαό ό κ. Τρίτσης στην τηλεοπτική του εμφάνιση.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

- Οί σχετικοί νόμοι στην Ελλάδα παρουσιάζουν κενά, αντιφάσεις, ασάφειες, επικαλύψεις και δέν εφαρμόζονται λόγω έλλειψης εθνικών οργάνων έλέγχου.

- Η εφαρμογή τής Κοινοτικής νομοθεσίας για τήν προστασία του περιβάλλοντος καθυστερεί επικίνδυνα στην Ελλάδα, ενώ θά μπορούσε νά συμβάλει αποτελεσματικά στην προστασία του περιβάλλοντος.

Είναι τουλάχιστον απαράδεκτο τόσο αυστηρές διατυπώσεις νά διαμορφώνονται άπόντος του άρμοδιου ύπουργείου και δύο φορές απαράδεκτο νά άγνοούνται έντελώς από τά κρατικά μέσα ενημέρωσης, πού επίσης άπουσίαζαν σ' όλη τή διάρκεια του σεμιναρίου, μέ εξαίρεση τήν έναρκητρία όμιλία τής Κας Βαλλιάντζα.

Η δεύτερη παρατήρησή μας άφορά τή δήλωση του ύπουργού ότι «βρήκαμε τά όρια τής Νέας Δημοκρατίας απαράδεκτα και τά όρίσαμε ύψηλότερα γιατί έμεις έπιθυμούμε τήν ευεξία κι όχι μόνο τήν ύγεια των πολιτών». Νά έπισημά- νουμε καταρχήν ότι σ' όλη τήν έπιχειρηματολογία του ύπουργού γινόνταν μά ήβελημένη (;) σύγχυση ανάμεσα σέ όρια ασφάλειας και πρότυπα (standards) καθορισμού ποιότητας του περιβάλλοντος. Τά πρώτα άφορούν άπλές τιμές παραμέτρων ρύπανσης για τήν αντιμετώπιση εκτάκτων έπεισοδίων (συναγε- ρμός), τά δεύτερα αποτελούν συνδυασμό και σύνθεση κριτηρίων πού όρίζουν ποσοτικά τήν έννοια ποιότητα περιβάλλοντος. Παρόμοια κριτήρια δέν έχουν θεσμοποιηθεί στην Ελλάδα και προφανώς αυτά κυρίως και μακροχρόνιας άφορούν τήν ευεξία των πολιτών. Οί τιμές ασφάλειας είναι βέβαια σημαν- κές, αλλά κυρίως για τήν ύγεια των ευπαθέστερων μελών μιάς κοινότητας (ήλι- κιωμένοι, άσθενείς, βρέφη κ.τ.λ.). Έπιπλέον, όσον άφορά αυτά τά περιφημα όρια στά όποια τό ΥΧΟΠ είναι αυστηρότερο των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ή άμερικανικών προδιαγραφών, άς υπενθυμίσουμε μία διδακτική ιστορία πάλι από τό σεμινάριο τής ΕΟΚ πού προαναφέραμε. Ο Cl. Pleinevaux, διευθυντής τής Έπιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για τό περιβάλλον ό όποιος συμμε- τείχε στις διαπραγματεύσεις για τήν ένταξη, αποκάλυψε «έκπληκτος» ότι ενώ οί κοινοτικοί προειδοποίησαν τους Έλληνες συνομιλητές τους για τά προβλή- ματα υιοθέτησης των κοινοτικών κριτηρίων περιβάλλοντος, προτεινόντας μά- λιστα μία περίοδο προσαρμογής, οί τελευταίοι επέμειναν στην άμεση εφαρμο- γή τους μέ τήν ένταξη. Ούδεις όμως λόγος έκπλήξεως. Οί Έλληνες διαπραγ- ματευτές γνώριζαν πολύ καλά ότι ή χώρα ούτε θεσμικό πλαίσιο για τήν προσ- τασία του περιβάλλοντος διαθέτει ούτε οργανωτική ύποδομή για τήν μέτρηση και τόν έλεγχο των παραμέτρων πού θά επέτρεπαν τήν τήρηση των κοινοτικών προδιαγραφών. Πρός τί λοιπόν οί τσιγγουνιές. Η έπάρατος δεξιά γνώριζε ότι ούτε ήθελε ούτε μπορούσε. Αύτοι πού προσποιούνται ότι θέλουν και μπορούν είναι οί διάδοχοί της. Γιατί κι αύτοι γνωρίζουν. Για παράδειγμα, όπως ό Η. Εύθυμιόπουλος ανέφερε στό σεμινάριο, ό μοναδικός σταθμός για τή μέτρηση όξειδίων του άζώτου τής Πατησίων «μετράει» ως τίς μία τό μεσημέρι όταν σχολούν οί χειριστές του. Συνεπώς, ούτε στοιχεία συστηματικά ύπάρχουν ούτε ή πυκνότητα και ή λειτουργία των σταθμών έπιτρέπει όρθολογική διάγνωση του φαινομένου θέσπιση κριτηρίων, μέτρηση και έλεγχο των παραμέτρων πού τά συνθέτουν. Μέ δεδομένο αυτό και αυστηρότερα των σημερινών όρίων μπο- ρούν νά τεθούν, περί όρέξεως...

*Αν λοιπόν ύπάρχει μία συνέχεια και συνέπεια στην πολιτική του ΥΧΟΠ - γιατί μέχρι και αυτό ύποστήριζε ό κ. Τρίτης - μέ τίς προεκλογικές διακηρύ- ξεις του ΠΑΣΟΚ, αυτή θά πρέπει νά αναζητηθεί στους επικίνδυνους εφησυ- χασμούς και τήν παραπλανητική ρητορεία πού χαρακτηρίζαν και τους εκπρό- σωπους τής προηγούμενης κυβέρνησης. Τό νύν φιλολαϊκό έπίχρισμα άπλώς έπιτείνει τή σύγχυση. Ένώ όμως όλα αυτά δέν έγγυώνται τήν ευεξία των πολι- τών αντίθετα, μετά βεβαιότητος προοιωνίζονται τήν επιδεινούμενη καχεξία τής κυβερνητικής άξιοπιστίας.

Και μία τελευταία, αλλά όχι άσημαντη - για μένα - άπορία. Για ποió λόγο ένας σοβαρός άνθρωπος σαν τόν καθηγητή κ. Σκιάτη νομμοποιεί τά παιχνί- δια Τρίτη και Νέτα. Τουλάχιστον τά τηλεοπτικά.

Λεωνίδας Λουλούδης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἄγγλια-Ἑλλάς-Πολυτεχνεῖο

17 Νοεμβρίου 1982: Πολυτεχνεῖο – ἔπος/ἐπέτειος/ἔπεα πτερόεντα/ἔξουσία ἔμπορος καὶ λαός ἐπαίτης. Πολυτεχνεῖο καὶ ὄχι μόνο: τὴν ἴδια μέρα, στὴ συμ-
πρωτεύουσα, στὰ μουλωχτὰ πρὸς ἱκανοποίηση τῶν ἐνστάσεων, τὸ ἀντιπροσω-
πευτικό μας ποδοσφαιρικό συγκρότημα ἀποδείκνυε πὼς τὸ δαιμόνιο τῆς φυλῆς
παραμένει εὐάλωτο στὸν ἱμπεριαλιστικό ὀρθολογισμό τῶν ἀπογόνων τοῦ
Τσῶρτσιλ. Τὸ 3-0 εἰσπράχθηκε σὰν καταβαράθρωση τῆς «ἐθνικῆς μας περηφά-
νιαις» – τ' ὁμολογοῦν οἱ τίτλοι τῶν (πολιτικῶν) ἑφημερίδων. Εὐτυχῶς πού ὁ
Αἰσχύλος πρόλαβε νὰ δραπετεύσει.

Κι ἂν διώθηκε σὰν ἄγος εἶναι γιατί ἡ προπόνηση ἐξαντλήθηκε σὲ ἀλλεπάλ-
ληλες ἐνέσεις πάθους – καὶ μίσους – στὶς μάζες πού τίς λένε ὀπαδοί. Τὸ δρόμο
τοῦ χάραξε τὸ *ΕΘΝΟΣ* καὶ νὰ μέ τί ὁδοστρωτήρες:

21 Νοεμβρίου 1982: Τίτλος: «Ἐνωμένοι οἱ χούλιγκανς» (ΕΛΕ ἢ ΕΑΔΕ;
Ἰδού ἢ ἀπορία). Καὶ τὰ κείμενα:

- 13 Cannibals: «Θά χρησιμοποιήσουμε πιστόλια»
- Θύρα 7 Ὀλυμπιακοῦ + 13 ΠΑΟ + 21 ΑΕΚ: «Ἐνωμένοι κάτω ἀπὸ τὴν
ἐλληνική σημαία θά τοὺς...»

22 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Καὶ μὴ χειρότερα» (αὐτοκριτική;)

- Ζούντεξ: «Θά κρατήσουμε ὁμήρους μερικούς Ἄγγλους»
- Σκορπιούς: «Θά εἶμαστε στὸ πλευρό τῆς ΝΟΠΟ (Ναζιστική Ὀργάνωση
Παναθηναϊκῶν Ὀπαδῶν) καὶ θά ρουφήξουμε τὸ αἷμα τῶν Ἄγγλων»
- ΟΚΠΟΟ(πωπῶ!): «Ἄν τολμήσουν καὶ βεβηλώσουν ἔστω καὶ ἓνα πετραδάκι
τοῦ ἱεροῦ χώματος θά ἀκρωτηριασθοῦν καὶ θά τοὺς ἀλατίσουμε (βλέπε ΕΣΑ,
ΕΣ-ΕΣ...»)

25 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Οἱ ἔλληνες χούλιγκανς», (ἄψογη οὐδετερότης)

- Red Killers: «Θά τοὺς τσακίσουμε»
- Τρομοκρατική Ὀργάνωση Φιλάθλων ΑΕΚ: «Θά τοὺς κρεμάσουμε»

26 Νοεμβρίου 1982. Τίτλος: «Ναί, ἀλλὰ στὴ ρεβάνς;» Ἄμολήσαμε τὴν κα-
λούμπα κι ὅτι πήγε νὰ σπάσει τὴ μαζέψαμε ἔντρομοι. Μὲ τ' ἀριστερό χέρι τοῦ
διεθνιστῆ («νὰ μὴν πειράξουν τοὺς Ἄγγλους μπροστάρηδες συναδέλφους μας,
πού θά τοὺς ὑποδεχτοῦμε κάτω ἀπὸ τὴν ἐνδοξη ἀγγλικὴ σημαία, γιατί θά...»)
καὶ τὸ δεξιὸ τοῦ φιλόνομου – φιλήσυχου – φιλάθλου («σκέφτηκαν τί θά τραβή-
ξουν στὸ Γουέμπλεϋ;»). Ἄκριτο σοσιαλσοβινιστικό μπούκωμα τῶν σελίδων –
ποια κρίση ποιοῦ Τύπου;

Ὅμως ὄντως ἄκριτο; Μήπως ἐνδεχόμενη νίκη ἐπὶ τῶν Βρετανῶν θά ὑπολει-
πόταν σὲ συγκινησιακὸ ἀντίκρουσμα ἀπὸ τὴν ἀναχαίτιση τῶν τουρκικῶν ἀερο-
πλάνων; Ἡ σάμπως οἱ χρυσές μας ἀκοντίστριες νὰ μὴν ἐξευμένισαν γιὰ μιὰ
τουλάχιστον ἑβδομάδα τίς θερμοκρασιακές ἀναστροφές τοῦ λεκανοπεδίου. Τὸ
πρότυπο, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὑφίσταται: οἱ χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ πρωταθλητισμοῦ.

... καὶ θεάματα. Καὶ φανατισμός, γιὰ νὰ ταυτίζονται ὅσοι ξεμείνανε ἀπὸ
ὀράματα. Καὶ φιλιπεράκια, πού μᾶλλον θ' ἀργήσει ἢ ἀπαγόρευσέ τους γιατί
ποιὸς ξέρει τί σοὶ δαινόνιοι θά τριβελίσουν τὰ μυαλά τῶν ἐφήβων ὅταν ἀπο-
κλειστοῦν οἱ ἐπαφές τους μὲ τοὺς ἐξωγήινους.

Καὶ ὄχι μόνο τῶν ἐφήβων. Καὶ ὄχι μόνο φοιτητῶν, μαθητῶν καὶ ἀνέργων.
Ἄλλὰ καὶ: «Πιάστηκαν (μετὰ ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια Παναθηναϊκῶν καὶ Ἄεκτζή-
δων στὶς 21-11-82), μὲ τὴν κατηγορία ὅτι πετοῦσαν πέτρες, ἔσπαζαν τζάμια, οἱ:
Ε. Α. 27 ἐτῶν, ἐργάτης, Κ. Γ., 27 ἐτῶν, ἐργάτης, Π. Δ., 27 ἐτῶν, ἰδιωτικός
ὑπάλληλος, Χ. Κ., 28 ἐτῶν, μαθητῆς Τεχνικῆς Σχολῆς, καὶ Ν. Μ., 27 ἐτῶν,
αὐτοκινητι. ιής. Ὁ χούλιγκανισμός δέν εἶναι μονάχα χυμικὸ πρόβλημα, δέν
ἐξαντλεῖται στὴν ἐνστικτολογία, ἔτσι μάλιστα πού παίζεται: μὲ πρωταγωνιστές,
κομπάρσους, προαγωγούς, ταξιθέτες καὶ πρόγραμμα.

Καὶ πὼς νὰ ξεμπερδέψουμε καταδικάζοντας μὲ συνοπτικὴ διαδικασία – στὴ
Βιολογία ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὅλα τὰ σῆνεργα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ μας
πολιτισμοῦ (πατρίς, θρησκεία, Ὀλυμπία) γιὰ νὰ ντυθεῖ ὁ ἀθλητισμός χλαμύδα

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

καί φέσι καί νά μᾶς βγάλει πολλαπλῶς ἀσπροπρόσωπους, μογιατίζοντας ἔστω «Ἐπειδή», ὅπως ἐπιμένει τό *Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 21-11-82, «θά ἦταν ἄμαρτία νά ἠττηθοῦμε ἀπό τούς Τούρκους στή ρυθμική καί ἐνόργανη γυμναστική γυναικῶν».

Οἱ «ἄμαρτίες» τῶν νονῶν ἐκπαιδεύουν τούς ἀνώνυμους διαδόχους - ἤ: πάλι πλασάρον ὄραμα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Σόλωνος 84 - Ἀθήνα
τηλ. 3608180 - 3612092

Κυκλοφοροῦν:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ: Ἄπαντα, τόμοι Α' + Β'

Ἐκδοτική φροντίδα, εἰσαγωγή, σχόλια
Φ. ΗΛΙΟΥ.

ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ: Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας
καί ἱστοριογραφίας

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Ζητήματα Ἱστορίας

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ: Τό κράτος, ἡ ἐξουσία, ὁ σοσιαλισμός

ΚΡΙΣΤΙΝ ΜΠΥΣΙ-ΓΚΛΥΚΕΜΑΝ: Ὁ Γκράμσι καί τό κράτος

ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ: Ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ

ΝΙΚΟΣ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ: Οἱ διεθνεῖς διαστάσεις τοῦ Κυπριακοῦ

ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ: Μερικές γυναῖκες

ΤΑΤΙΑΝΑ ΓΚΡΙΤΣΗ-ΜΙΛΛΙΞ: Ἀναδρομές

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ: 4 Μαζινό

ΘΑΝΑΣΗΣ Κ. ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ: Ὁ μουγκός τραγουδιστής
καί συντοπικός ὁδηγός '63-'71

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΗΛΙΩΝΗΣ: Τό πουκάμισο τοῦ Κένταυρου
καί τ' ἄλλα διηγήματα

ΒΑΣΚΟ ΠΡΑΤΟΛΙΝΙ: Χρονικό τῶν φτωχῶν ἐραστῶν

ΜΙΓΚΟΥΕΛ ΝΤΕ ΣΑΛΑΜΠΕΡΤ: Ἐσωτερική ἐξορία

ΟΥΓΓΑΡΕΖΙΚΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

αντί

**Τό ζήτημα
δέν εἶναι μόνο
νά διαβάσετε «ΑΝΤΙ»
ἀλλά νά μπορεῖτε
ν' ἀνατρέχετε
σ' αὐτό σταθερά.**

● Τό καλύτερο δῶρο γιά
σᾶς καί τούς φίλους σας:

● Ἕνας πανόδετος τόμος
τοῦ περιοδικοῦ «ΑΝΤΙ»

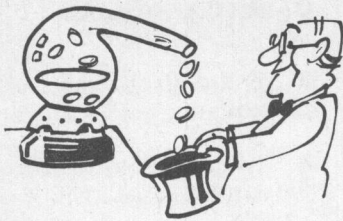
ΓΙΑΓΙΑΓΑΛΟΣ

Μέσα σέ φιλική ἀτμό-
σφαιρα σᾶς προσφέρουμε
ένα βιβλιοχώρο γιά περι-
πλάνηση. Θά βρεῖτε ὅλα
τά βιβλία καί περιοδικά
γιά θέατρο, κιν/φο, μου-
σική, περιοδικά λογοτε-
χνικά καί σύγχρονου προ-
βληματισμοῦ, σπάνιες
σειρές πλήρεις, comix κα-
θώς καί... τά ἄλλα βιβλία.
Ἄκόμη, φυτικά προϊόντα
εἰσαγωγῆς.

Τότα Σακελλαρίου -
Ἀλκμήνη Σταυρουλάκη

Λιτότητα: Τά πρώτα μέτρα δέν θά είναι τά τελευταία

Τά πρόσφατα κυβερνητικά μέτρα («έτεροχρονισμένη» εισοδηματική πολιτική, άκομψη και ιδιαίτερα συζητήσιμη επέμβαση στη διαδικασία διαπραγμάτευσης των εργατικών άμοιβών) φάνηκε να προκάλεσαν μία «θεία έκπληξη» σε πολλούς, άκόμη και σε όσους παρακολουθούν από κοντά, εδώ και καιρό, τις οικονομικές εξελίξεις. Κι αυτό είναι εξίσου έκπληκτικό: οί ένδείξεις και οί προβλέψεις ότι μία πολιτική λιτότητας έκκρεμοῦσε, πολλαπλασιάζονταν συνεχώς τούς τελευταίους μήνες. Κι από τήν άλλη μεριά, οί πάντες περίπου διαισθάνονταν ή γνώριζαν ότι ή κατάσταση τής οικονομίας χειρότερευε μέρα μέ τή μέρα και ότι τέτοια και άλλα μέτρα γρήγορα θά αποδεικνύονταν άπαραίτητα. Στίς στήλες του *Πολίτη* τά πράγματα αυτά είχαν τονιστεί από τούς πρώτους μήνες τής πολιτικής άλλαγής μέχρι και τό περασμένο τεῦχος.

Όλα αυτά οδηγούν σε μία πρώτη υπόθεση, μάλλον σε μία βεβαιότητα: εκείνο πού προκάλεσε τό σόκ δέν ήταν τόσο τά μέτρα ή ή μεθόδευσή τους, όσο οί κάποιες, στοιχειώδεις δέβαια, ανάλυσεις πού προτάθηκαν για να τά δικαιολογήσουν. Οί πλείστοι συνέλληνες ήξεραν ή υποψιάζονταν, ό καθένας στον ιδιωτικό του κύκλο δραστηριότητας, ότι τά

«πράγματα» δέν πάνε καλά. Άλλά οί μερικές άποσπασματικές εμπειρίες δέν φτιάχνουν, μέ τήν άπλή συνύπαρξή τους, μία σύνθετη συνολική εικόνα. Πολύ λιγότερο μάλιστα, πού μία τέτοια εικόνα έρχόταν σε αντίφαση μέ τήν εύφορία και τά παραισθησιογόνα στερεότυπα τής άλλαγής όπως κάποιοι τήν δοξολογούσαν και πολλοί τήν άντιλαμβάνονταν: άκριβώς σαν τό γενικής χρήσεως παυσίπονο. Κι άκόμη μία τέτοια, όλοφάνερη μολαταῦτα, εικόνα θά ήταν πρόκληση πού θά άπαιτούσε τήν κατάλληλη άπάντηση για τό «τί δέον γενέσθαι», τό «τί να κάνουμε»: και στήν κοινωνία μας ή χρήση του πρώτου προσώπου πληθυντικού έχει ιδιαίτερα άπωθητικές ιδιότητες...

Έτσι, όταν έπίσημα χείλη βάλθηκαν να κάνουν μία διαφορετική άνάγνωση τής οικονομικής πραγματικότητας, διαφορετική από αυτήν πού έκαναν ως τότε ή από αυτήν πού ύπονοούσε ή μέχρι τότε πρακτική τους συμπεριφορά, οί πολλοί άποσβολώθηκαν. Καί άκολούθησαν οί πρώτες και ποικίλες αντιδράσεις, οί πιο χαρακτηριστικές καθότι περίπου αϋθόρμητες (πρίν δηλαδή αρχίσουν οί προσπάθειες για τή διαχέτευση τους στους διαύλους των πολιτικών συνεννοήσεων και συναλλαγών), από τις πρωτόγονες ίαχές των ΙΧήδων στα λιποθυμικά παράπονα του συμπολιτευόμενου και παρα-συμπολιτευόμενου κόσμου και τύπου. Άκόμα κι όταν πέρασε λίγος καιρός και είδαν τό φως οί πρώτες ερμηνείες κι ανάλυσεις, δέν φαίνεται να πέρασε τό μήνυμα του κ. Άρσένη και του πρωθυπουργικού τηλεοπτικού λόγου πού άκολούθησε και πού «κάλυψε» πολιτικά. Η δυσκολία αυτή τής κυβέρνησης να επικοινωνήσει και να πείσει έχει πολλές ρίζες στο παρελθόν και επιτείνεται από κάποια χαρακτηριστικά του παρόντος. Είναι δύσκολο να ανατρέψεις μέ μία συνέντευξη και ένα λόγο, έπτά χρόνων σφυροκόπημα τής κοινής γνώμης σχετικά μέ τήν άκατανίκητη ισχύ τής «πολιτικής βούλησης» επί των λοιπών επιπέδων τής κοινωνικής ζωής (και όσοι κρατούσαν τήν ψυχραιμία τους, ήταν φυσικά «ήττοπαθείς», ούραγοί του ενός και του άλλου, ρεφορμιστές, θύματα των έν Γαλατία ισχυόντων, και άλλα ελαφρά, θυμάστε;). Όσο για τό σήμερα,

πως να περάσει τό μήνυμα και να πείσει, όταν ή κορυφή τής πυραμίδας βασίζεται, για τό σκοπό αυτό, σε παντός βαθμού και επιπέδου κυβερνητικά και κομματικά στελέχη πού ξεχασαν να δάλουν τά ρολόγια τους στήν ώρα, ή άκόμη άρνούνται να τό κάνουν; Όταν ό τρόμος των μέν και των δε μπροστά σε μία ένδεχόμενη ένίσχυση του ΚΚΕ τούς παραλύει σε βαθμό πού να μη μπορούν να του άντιτάξουν ούτε και τις όρθές (άλλα νεόκοπες) ανάλυσεις τους και τά συνεπακόλουθα έπιχειρήματα; Όταν στήν πραγματικότητα (κι αυτό είναι τό κύριο πρόβλημα) οί πολιτικοί-κομματικοί μηχανισμοί κυκλοφορίας ιδεών και έπιχειρημάτων δέν λειτουργούν, όταν δηλαδή εκείνοι πού πρέπει να πείσουν δέν είναι πεισμένοι οί ίδιοι;

Σ' αυτά ως προστεθεί φυσικά και ότι ή νέα πολιτική για να πείσει θα έπρεπε να δείξει καθαρότερα ότι δέν βασίζεται κυρίως στήν, εύκολότερη όντως, λύση τής έπιβολής λιτότητας στήν πλάτη τής εργατικής τάξης, ενώ δείχνει για τήν ώρα σαφή άδυναμία να συμπιέσει εξίσου τά άστικά στρώματα και τον κρατικό μηχανισμό.

Έν πάση περιπτώσει όμως, μία δεύτερη διαπίστωση επιβάλλεται. Τά μέχρι τώρα μέτρα δέν είναι, δέν μπορούν να είναι, παρά μόνο ή αρχή μιας επώδυνης και επίπονης διαδικασίας άνόρθωσης τής ελληνικής οικονομίας, πρίν καν μιλήσουμε για μία νέα και «άλλη», ανάπτυξη της. Πράγματι, τά μέτρα αυτά μπορούν ίσως να συμβάλουν στη μείωση των πιέσεων στο έξωτερικό ισοζύγιο τής χώρας (όπως πολύ σωστά παρατηρεί ό Κ. Κίτσος στο *Αντί*, 24/12/82), δέν βλέπει όμως κανείς πως μπορούν να προωθήσουν βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα τήν ανάπτυξη τής παραγωγικότητας (μέ όλες της τις παραδοχές: κοινωνική, κλαδική, στήν έπιχειρήση...), πού είναι πράγματι τό κύριο πρόβλημα τής ελληνικής οικονομίας.

Πρός αυτή τήν κατεύθυνση εκκρεμοῦν πάντοτε αποφάσεις και μέτρα, πού επείγουν και πού ασφαλώς ούτε αυτά θα είναι εύχρηστα, μία και τό ζητούμενο είναι ή αναστάτωση πολλών καλοκαθισμένων συνθηθειών πού θεωρούνται από πολλούς, ιδίως μάλιστα στο χώρο του κυβερνώντος κινήματος και τής άριστερας, αυτονόητες, άπαράδρατες και μάλι-

στα και «προοδευτικές». 'Ας επιτραπεί για άλλη μιá φορά, μιá απλή αναφορά στις στήλες αυτές του *Πολίτη* για να υπενθυμιστεί για τί είδους μέτρα μιλάμε. 'Ας υπενθυμίσουμε πάντως για πολλοστή φορά τό τεράστιο θέμα του κρατικού τομέα, τής σύνθεσης και τής δραστηριότητάς του, και τών σχέσεων που διατηρούν μαζί του πολιτικές δυνάμεις, επιχειρήσεις, οργανισμοί και πολίτες.

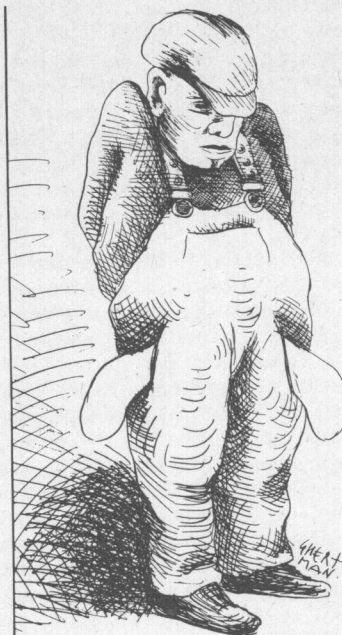
Πρόκειται ασφαλώς για τό άμεσως προσεχές αντικείμενο τής δημόσιας προσοχής και διαμάχης, άν ή νέα κυβερνητική πολιτική έχει τήν παραμικρή συνοχή και συνέπεια. Τά έλλείμματα του τομέα αυτού, ή χαμηλή του παραγωγικότητα, ή άνευθυνότητα και ή άναξιοπιστία του, ό κρατισμός που εκπέμπει διαρκώς και ή συμβολή του στη διάγνωση μιás έξαρτημένης και «δοητούμενης» κοινωνίας και οικονομίας, έχουν φτάσει στα όρια του άφορητου. 'Από όπου και να θελήσει να αρχίσει ή κυβέρνηση μιάν οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική πολιτική, θά βρει άντιμέτωπος τους πιό έτεροκλίτους και τους πιό άναπάντεχους, ασφαλώς δέ και πολυπληθείς, έπικριτές και αντιπάλους. 'Ας μήν παρασύρεται κανείς από τίς προσπάθειες όρισμένων να δώσουν τήν έντύπωση ότι στην Έλλάδα εκείνο που διακαώς έπιθυμούν περίπου οι πάντες είναι κάποια εκδοχή φιλελευθερισμού, νεο-φιλελευθερισμού ή ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού (βλ. πρόσφατα άρθρα στην *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*), μέ δραστητική μείωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Πρόκειται ίσως για πολιτική πρόταση, στην καλύτερη περίπτωση, σοβαρών και καλόπιστων άστών πολιτικών, δέν έχει όμως παρά λίγη σχέση μέ αυτό που πολλοί γηραιότεροι της άποκαλούν «έλληνική πραγματικότητα». 'Ας ζητήσει π.χ. ό κ. Κόλμερ, που έξάλλου δέν άνήκει στην παραπάνω κατηγορία, να καταργηθούν όλες οι παροχές, έπιδότησεις, βοήθειες, προτάσεις και διασυνδέσεις των μυθικών του έπιχειρηματιών (φορέων τής έξίσου θρυλικής ιδιωτικής - τους - πρωτοβουλίας...) μέ τό κράτος και φοβάμαι ότι διακινδυνεύει τίς θέσεις τους.

Στήν πραγματικότητα ό κρατικός και δημόσιος τομέας τρέφει

κυριολεκτικά τόσο τους ύπαλλήλους τους (ύπέρ των οποίων, όπως φαίνονται οι ίδιοι να πιστεύουν - άνεξάρτητα από πολιτικές τοποθετήσεις, δημιουργήθηκε) όσο και εύρύτατα στρώματα τής κυρίαρχης άστικής τάξης (κι όχι μόνο τους «μεσάζοντες», βέβαια), όσο και άλλα στρώματα του πληθυσμού όπως π.χ. σημαντικό τμήμα των χωρικών. Οι ίσοροπίες όμως που έχει έτσι επιτύχει οδηγούν σε προϊούσα παράλυση, ό ίδιος δέ ως μηχανισμός είναι περίπου πιά άνεξέλεκτος γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο. 'Ηδη, τήν ώρα που ό κ. 'Αρσένης ζητάει από τίς δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς να μειώσουν τά έλλείμματά τους, αξίζοντας μεταξύ άλλων τήν παραγωγικότητά τους, οι πρώτες άμεσες ή παράλληλες αντιδράσεις βλέπουν τό φώς. 'Η *'Ολυμπιακή* άφηγε να νοηθεί πως θά πετύχει κάτι τέτοιο μειώνοντας τό έργο που παράγει (πρωτότυπη όντως αντίληψη τής παραγωγικότητας), ενώ από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι οι οργανισμοί και επιχειρήσεις προγραμματίζουν προσλήψεις περίπου 6-7.000 ατόμων. Μόλις πρό όλίγων μηνών ή 'Εθνική, να ή 'Εθνική, δήλωνε διά στόματος του τότε διοικητή της, ότι «χρειάζεται» ακόμη 2.500 άτομα. 'Ανάλογες δηλώσεις τό τελευταίο διάστημα μάς ξεφούρνισε ό ΟΠΕ, ό ΟΑΕΔ, ό ΕΟΜΜΕΧ και πάει λέγοντας. Τό δέ προσωπικό, σύνδικαλισμένο δεόντως, ζητάει παντού αύξηση των προσλήψεων και των άνωτέρων θέσεων για να γίνουν οι απαραίτητες προαγωγές: σε μιá από τίς κρατικές τράπεζες περίπου 70 διευθυντές περισσεύουν και κόβουν βόλτες, σε μιá άλλη άνακοινώθηκε πρόσφατα ότι θά αλλάξει ό οργανισμός της για να επιτρέψει τήν άνοδο και άλλων ύπαλλήλων της που τό «δικαιούνται» και φυσικά τό διεκδικούν, ενώ σε πολλούς οργανισμούς άπειλείται έξέγερση γιατί τόλμησαν οι διοικήσεις τους να κάνουν προαγωγές «κατ' έπιλογήν» και όχι «κατ' αρχαιότητα». 'Αντίθετα, οι παραγωγοί έσπεριδοειδών, που μέχρι χτές ζητούσαν κρατικές παρεμβάσεις και παροχές, δηλώνουν ως φαίνεται (*Καθημερινή* 30/12/82) ότι τά προϊόντά τους δέν πουλιούνται στις άνατολικές άγορές γιατί, λέει, άνέλαβαν τίς έξαγωγές κρατικοί φορείς που χαλάνε

παλιές καλές συνήθειες στις ιδιωτικές συναλλαγές μέ τά στελέχη των έμπορικών οργανισμών των χωρών αυτών. Δέν τολμώ να υποψιαστώ τί έννοούν και σάς εύχομαι πολύ κουράγιο κ. 'Αρσένη...

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

‘Η κάθοδος των μορίων

«'Ο διαγωνισμός, μέθοδος αδιάβλητη - όσο όλα τά ανθρώπινα και μάλιστα τά ελληνικά πράγματα - για τό διορισμό ύπαλλήλων, ύπηρεξε και έξακολουθεί να είναι δημοκρατική κατάκτηση, μεγάλη και ουσιαστική» (*Καθημερινή*). 'Ακόμα μεγαλύτερη όμως είναι ή δικιά μας, άπαντά ό Κουτσόγιωργας: «ένα θεσμικό μέτρο που κάνει τή δημοκρατία πράξη».

Τώρα, βέβαια, γιατί ό δήμος κρατεί, παραμένει άγνωστο. Αυτός έβαζε τά θέματα και διόρθωνε τίς κόλες; 'Η μήπως αυτός θά προγραμματίζει τώρα τους κομπιούτερς και θά μοιράζει τά μόρια στα άτομα; 'Αλλά πάλι, άν όντως κρατούσε, έτσι θά 'δινε στους ανθρώπους δουλειά; Μέ διαγωνισμούς και input-output;

Αν τὰ παραπάνω είναι εκατέρωθεν διεκδικούμενες δημοκρατικές κατακτήσεις, αυτό συμβαίνει γιατί δημοκρατία δεν είναι παρά ένα αντίθετο: τὸ αντίθετο τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Δημοκρατία θὰ πεῖ νὰ μὴ σέ διορίζουν ἐπειδὴ εἶσαι δικός τους. Δημοκρατία θὰ πεῖ νὰ σέ διορίζουν ἀλλιῶς. Τυπικά λοιπὸν οἱ διαγωνισμοὶ εἶναι δημοκρατικοῖ· ὅσο καὶ τὰ «μόρια» τοῦ Κουσόγιωργα ἔνεκα τέκνων, μεταπτυχιακῶν, ὀρφάνιας καὶ ἐντοπιότητας. Δημοκρατία θὰ πεῖ ἀντικειμενικότητα. Δεκαπέντε οἱ ἀντικειμενικότητες, δεκαπέντε καὶ οἱ δημοκρατίες.

Δυὸ τέτοιες δημοκρατίες, οἱ ὁμολογουμένως ἐπικρατέστερες, τσακώνονται σήμερα μ' ἀφορμὴ τὸ νόμο γιὰ τὶς προσλήψεις στὸ δημόσιο. Καμιὰ τους δὲν εἶναι ἡ δημοκρατία τῆς ἀριστερᾶς. Κάθε ὁμοίτητα μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα ὑπαρκτά, πού λένε καὶ στὸ σινεμά, εἶναι λίγο φανταστική, λίγο συμπωματική καὶ λίγο ἠθελημένη. Διότι ἡ Κομμούνια, αἴφνης, τοῦ Παρισιοῦ, γιὰ νὰ τὸ χοντρύνουμε λίγο, δὲν ἐπ'ἀνδρῶσε τὶς δημόσιες θέσεις τῆς μικρῆς ζωῆς τῆς μὲ κριτήρια τὸ βαθμὸ τοῦ πτυχίου, τὴν ἀρτιμέλεια τῶν γονέων ἢ τὶς τεκνοποιητικές ἐπιδόσεις, ἀλλὰ μὲ ἀνθρώπους πού ἀπολάμβαναν τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης. Ἀνακλητούς. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὴν «ἀντικειμενικότητα» καὶ ὅτι, ἐπομένως, δημοκρατία μπορεῖ πράγματι καμιὰ φορὰ νὰ σημαίνει – ὅποια ὕβρις! – νὰ ἐκλέγεις τοὺς δικούς σου. Ὅλα, τὰ πάντα, ἐξαοτώνται ἀπὸ τὸ ποῖος εἶσαι. Καί, μιὰ καὶ φτάσαμε ἴσαμε δῶ, ἔχοντας νὰ διαλέξω ἀνάμεσα στοὺς διαγωνισμούς, τὸ «ἠλεκτρονικὸ σύστημα» καὶ τοὺς ἀνακλητοὺς ὑπαλλήλους τῆς Κομμούνιας, ὀφείλω νὰ πῶ τὴν ἀμαρτία μου: εἶμαι μὲ τοὺς τελευταίους. Ὅπως ὅλοι, ἐξᾴλλου, ὅσοι εἶναι μὲ τὸ ἐμβρυακὸ κράτος-μὴ κράτος ἐκείνων τῶν ἡμερῶν καὶ ὄχι μὲ τὸ κράτος-ἀρχικράτος τῆς ΝΔ, τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ ἄλλων.

Ἄλλ' ἡ κουβέντα, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει πάντα, δὲν εἶναι περὶ αὐτοῦ. Εἶναι γιὰ τὴ στάση δύο πολιτικῶν κομμάτων μὲ διαφορετικὸ παρασύνθημα ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιο σύνθημα: ἄφετε τοὺς πολίτας ἐλθεῖν πρὸς με ὅτι ἐμοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ δημοσίου, καὶ ἡ βασιλεία γενικότερα (πλὴν ἴσως ἐκείνης τῶν οὐρανῶν). Πολλὰ βέβαια θὰ μπορού-

σαν νὰ λεχθοῦν γιὰ τὴν ἀναμενόμενη ραγδαία αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τοῦ δημοσίου ἢ πάλι γιὰ τὶς συγκεκριμένες διατάξεις τοῦ νέου νόμου, ἂν καὶ οἱ ἀσάφειες καὶ οἱ ἐξαιρέσεις, ἀνάμεσά τους καὶ «ἄλλες κατηγορίες προσωπικοῦ πού καθορίζονται μὲ ἀπόφαση τῶν ὑπουργῶν», μόνον σέ (βάσιμες ὀπωσδήποτε) εἰκασίες μπορούν νὰ ὀδηγήσουν. Γιὰ ὅσους ὅμως δὲν προέχει ἡ ἀδολη καὶ ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ ἐνός δημοσίου πού ἀποτελεῖ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση ἄλλων, ἡ ἰδεολογικὴ διάσταση τῶν εκατέρωθεν ἐπιχειρημάτων ἔχει νομίζω τὸ πρῶτο ἐνδιαφέρον.

**Δημοκρατία θὰ πεῖ
νὰ μὴ σέ διορίζουν
ἐπειδὴ εἶσαι δικός
τους. Δημοκρατία θὰ
πεῖ νὰ σέ διορίζουν
ἀλλιῶς. Δημοκρατία
θὰ πεῖ
ἀντικειμενικότητα.
Δεκαπέντε οἱ
ἀντικειμενικότητες,
δεκαπέντε καὶ οἱ
δημοκρατίες.
Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ
δημοκρατία δὲν
συμβαδίζει πάντοτε
μὲ τὴν
«ἀντικειμενικότητα»·
καὶ ὅτι, ἐπομένως,
δημοκρατία μπορεῖ
πράγματι καμιὰ
φορὰ νὰ σημαίνει —
ὅποια ὕβρις! — νὰ
ἐκλέγεις τοὺς δικούς
σου.**

Ἡ ἰδεολογικὴ ἀφετηρία τῆς δεξιᾶς, καὶ ὄχι μόνον αὐτῆς, εἶναι ὅπως ὅλοι ξέρουμε ἡ ἀξιοκρατία. Ἀκόμα γενικότερα, ἡ ἀξιοκρατία εἶναι, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἀγκωνάρι τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Εἶναι, στὴν οὐσία, μιὰ πολιτικὴ μετάφραση τῆς ἰδεολογίας τοῦ «ἀνθρώπου» καὶ νόμιμο τέκνο τῆς νομικῆς ἰδεολογίας. Διότι ἡ κοινωνία μας ἀποτελεῖται, ὡς γνωστόν, ἀπὸ ἀνθρώπους. Ποιοὶ θὰ διαχειρίζονται ἐπομένως τὰ δημόσια. Ἡ ἀπάντηση δίνεται μὲ ποικιλία λέξεων πού χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον ἀπὸ τὸ δεξιὸ τύπο μ' ἀφορμὴ τὸ νομοσχέδιο: οἱ ἄξιοι, οἱ ἀριστοί, οἱ ἱκανότεροι.

Βέβαια οἱ ἰδέες δὲν εἶναι ἀμιγῆ ψεύδη. Διότι καὶ ἀνθρώποι προικισμένοι ὑπάρχουν καὶ τζούφιοι, καὶ τζιμάνια καὶ μουνταλάδες, καὶ ἄξιοι ὑπάρχουν καὶ εἶθε ὁ κατάλληλος νὰ βρῆσκει στὴν κατάλληλη θέση. Ὁ ἄξιος ὅμως καὶ ἡ ἀξιοκρατία εἶναι πράγματα ἐπικίνδυνα, θανατηφόρα θὰ λέγαμε, ὡς συνολικὲς ἀπαντήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ πράξη, ὡς στάση. Δὲν εἶναι κακό, μέσα στὴν ἀπελπισμένη ἀμυνά μας, νὰ ἀπαιτοῦμε πού καὶ πού ἀξιοκρατία. Ἀρκεῖ νὰ μὴν τὴ χάψουμε: ἀξιοκρατία εἶναι ὁ τόπος ἐξορίας, ἐξορισμοῦ τῆς πολιτικῆς.

Τὸ πόσο ἡ δεξιὰ ὄντως «ἀγνόησε» τὴν πολιτικὴ καὶ τήρησε τὴν ὅποια ἀξιοκρατία εἶναι μιὰ ἄλλη, θλιβερὴ ἱστορία. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι αἰσθάνεται σήμερα ἀποδυναμωμένη στὴ δημόσια διοίκηση καὶ ὁ νέος νόμος δὲν εἶναι δικός της. Μὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἄξιο ἐργαλεῖο τῆς ἐπιχείρησε ἡ δεξιὰ, στὴ γενικὴ σύγκρουσὴ τῆς μὲ τὴν κυβέρνηση, νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὶς προσλήψεις. Ἡ βασικὴ αἰχμὴ τῆς κριτικῆς τῆς ἀφοροῦσε τὸν ἐπαπειλούμενο διορισμὸ τῶν λιγότερο ἱκανῶν, τὸ διαφαινόμενο «ρουσφετολογικὸ ὄργιο», τὸ «θανάσιμο ἐναγκαλισμὸ τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ κόμμα». Κριτικὴ φυσικά, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ μέχρι σήμερα πολιτεία τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸ κλίμα πού φαίνεται ὅτι ἐπικρατεῖ στὸ δημόσιο, ἐνμέρει τουλάχιστον δικαιολογημένη· ἀλλὰ καὶ κριτικὴ παντελῶς ἀναξιόπιστη, ὄχι μόνον γιὰτὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ στὴν ὅποια ὅλα τὰ παραπάνω ἐξίσου δικαίως καταμαρτυροῦνται, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ πρόκειται γιὰ κριτικὴ στερεότυπη καὶ περίπου ἀναγκαστικὴ: ὅλοι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ μιλάνε γιὰ ρου-

σφέτεια, ήμετέρους και κομματικές αυθαιρεσίες. Η διάλεκτος αυτή άντηχει σχεδόν καθημερινά και στη Βουλή. Και περιγράφει, είναι ή αλήθεια, ένμερει και μέ τόν τρόπο της τήν πραγματικότητα.

Όπως και νά 'ναι, πίσω από τή δεξιά κριτική κρύβεται συνάμα και ή σφοδρή ενόχλησή της για τά λεγόμενα κοινωνικά κριτήρια πού φαινομενικά παίρνουν τό πάνω χέρι μέ τό νέο νομοσχέδιο. Λέμε ενόχληση και όχι άπειλή γιατί τά «κοινωνικά κριτήρια» του ΠΑΣΟΚ είναι ούτως ή άλλως κοινωνικά άδλαβή. Και δέν είμαι μάλιστα καθόλου σίγουρος άν δέν θά τό 'θελε μέσα της και ή ίδια ή δεξιά νά ήταν κι αυτή σέ θέση νά μπάσει κανένα παρόμοιο κριτήριο, στά κατώτατα έννοείται κλιμάκια, τώρα πού οί καιροί επιτάσσουν κοινωνικοποίηση και λαϊκότητα. Όμως μέ τί φόντα, έτσι άμαθη, άγαρμπη και μονοκόμματη πού είναι περί τά κοινωνικά; Και πώς θά τό 'παιρνε εξάλλου τό ζήτημα ή κρυφή γοητεία τών γλυκύφθογων δικηγόρων πού έπιστολογραφούν στην *Καθημερινή*; Μάλλον έτσι όπως τό πήρε και τώρα.

Λιγότερο έπάραιο, πιό λαϊκό και πιό έξοικιωμένο μέ τά της άριστερός τό ΠΑΣΟΚ, άνέλαβε εκείνον τον πολιτικό γάμο άξιοκρατίας και κοινωνικού. Τό προκύψαν μογγολάκι είχε βεβαίως χάσει από κούνια. Η άνοιχτόκαρδη και πρόσχαρη άριστερά άς μερεμετίσει ό,τι περιώζεται.

Τό ΠΑΣΟΚ, λοιπόν, είχε ύποσχεθεί άλλαγές στη δημόσια διοίκηση (και όμολογουμένως έκανε πολλές...). Μέ τή δεξιά ξεμπέρδεψε γρήγορα έπιστρέφοντάς της δριμύτερες τίς κατηγορίες επί κομματισμώ. Από τήν άλλη βέβαια δέν είναι και κατά της άξιοκρατίας - έννοια-μήτρα, όπως είπαμε - τή γράφει μάλιστα ένίστε και μέ άλφα κεφαλαίο. Έλα όμως πού είναι και τό κόμμα της κοινωνικοποίησης (αυτό πάντα μέ μικρό)! Κλήθηκε λοιπόν νά άπαντήσει στο έρώτημα πού θέτει τό τρίπτυχο: άξιοκρατία-κοινωνικά κριτήρια-αντικειμενικότητα. Έπ' αυτού ό άνιδιοτελής σύμμαχος του, ή *Αύγή*, προσφέρει άφιλοκερδώς τή συμβολή της ζητώντας νά περιφρουρηθεί «ένα πνεύμα άξιοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης», νά εισαχθεί «μιά διαδικασία εκδημοκρατισμού μέ καθολικά και κυρίαρχα τά άξιοκρατικά κριτήρια», ώστε νά μήν «έμφιλοχωρήσει ύποκειμενισμός».

Βέβαια τό ΠΑΣΟΚ, πράγμα πού ή *Αύγή* δέν γνωρίζει, δέν πρόκειται νά μείνει στην ιστορία για τά κοινωνικά του κριτήρια. Και τό 'χει δείξει αυτό εκεί πού τά πράγματα μιλούν άλλες, ώμότερες γλώσσες, π.χ. στη διορισμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ ή τή σχέση άμεσης-έμμεσης φορολογίας. Τό νομοσχέδιο περί προσλήψεων, δεδομένου ότι έτσι κι άλλιώς ή ίδια πάνω κάτω πάστα ανθρώπων θά διορίζεται και τά ίδια θά καταχωρεί στά εισερχόμενα-έξερχόμενα, παρείχε έτσι σπουδαία εύκαιρία για άνώδυνη κοινωνικοποίηση άνευ τριγμών και μέ τό χαρακτήρα του έπείγοντος, πρόσ-

φορη συνάμα για όκτάστηλους τίτλους και τηλεοπτική εμφάνιση του Άγαμέμνονα.

Στρώθηκε λοιπόν και κατάστρωσε ένα σχέδιο, μέ βάση τό όποιο ό άξιος, ό άξιοκρατικά έννοώ άξιος, θά συνοδεύεται στο έξής μονίμως από τόν έτυμολογικό συγγενή του: τόν άναξιοπαθούνα. Πώς όμως θά συνεργαστούν αυτοί οί δυό νέοι έτερόκλητοι φίλοι, τό άξιοκρατικό και τό «κοινωνικό»; Κανονικά, σάν νά μήν τρέχει τίποτε. Διά της βαθμολογίας δηλαδή μέ τήν άναδομημένη μορφή τών μορίων. Διά του διαγωνισμού, έπομένως, πού μόλις καταργήθηκε. Μόνο πού τώρα οί άνθρωποι θά διαγωνίζονται μέ «τά προσόντα τους (σπουδών, ηλικίας, οικογενειακής κατάστασης)», πού λέει και τό *Βήμα*, μέ συνδυασμούς δηλαδή θραυσμάτων από τήν άστυνομική τους ταυτότητα, τό έν γένει είναι και τό κοινωνικό είναι τους. Η άξιοσύνη, λοιπόν, και τά τυπικά προσόντα κόντρα στην έξατομικευμένη «κοινωνική» ανάγκη: ό μόριος Ζεύς νά βάλει τό χέρι του.

Και τό 'βαλε, μέ αποτέλεσμα «ούδεις νά άδικείται, ούδεις νά έννοείται», όπως λέει ό άρμόδιος ύπουργός. Αυτό γίνεται μέ τό νά πολλαπλασιάζεται, αίφνης, ό βαθμός του άπολυτηρίου μέσης εκπαίδευσης επί 2,3. Ο κοινωνικός αυτός συντελεστής όρίσθηκε αντικειμενικά, μάς πληροφορεί τό *Βήμα*, «για νά βρίσκονται σέ κάποια άναλογία άξιοκρατικά και κοινωνικά κριτήρια στίς επιλογές». Τό ότι άποφοίτησες, από τήν άλλη, από νυκτερινό γυμνάσιο (κοινωνικό κριτήριο) ίσοφαρίζεται από τίς μεταπτυχιακές σπουδές του άλλου (άξιοκρατικό): ανάλογα, ό άξιοκρατικά καλύτερος βαθμός σου στο άπολυτήριο πασιζείται από τά κοινωνικά τέκνα του άλλου, ή πολυτεκνία τών γονιών σου από τή διαφορά ηλικίας σας (άμφότερα κοινωνικά). άν, τέλος, όπως πρόχειρα υπολόγισα, είμαι έγγαμος χωρίς τέκνα σύν δυό χρόνια μεγαλύτερος σύν οί γονείς μου γεννήθηκαν όχι στην περιφέρεια πού ζητώ διορισμό αλλά σέ νομό συνεχόμενο, τότε μέ πιάνεις, τυχεράκια, ένεκα του ότι οί δικοί σου γεννήθηκαν στην ίδια τήν έπίμαχη περιφέρεια (γεωάξιοκρατικό κριτήριο κοινωνικών άποχρώσεων για τήν καταπολέμηση της άστυφιλίας). Αυτά όλα βέβαια αυστηρά στο νομό της προτιμήσεώς μας (άν δηλώσεις σέ δυό νομούς καιγείσαι),

Τό ΠΑΣΟΚ, πράγμα πού ή «Αύγή» δέν γνωρίζει, δέν πρόκειται νά μείνει στην ιστορία για τά κοινωνικά του κριτήρια. Στρώθηκε λοιπόν και κατάστρωσε ένα σχέδιο, μέ βάση τό όποιο ό άξιος, ό άξιοκρατικά έννοώ άξιος, θά συνοδεύεται στο έξής μονίμως από τόν έτυμολογικό συγγενή του: τόν άναξιοπαθούνα.

γιατί δέκα χιλιόμετρα παραδίπλα ισχύουν άλλοι συναγωνισμοί και έπεταρίδες. Καί προφανώς, όπως γίνεται σέ όλες τίς κοινωνικές παιδιές, σέ περίπτωση ίσομορίας επακολουθεί παράταση, πέναλτυ και κλήρωση. «Ή μή παράσταση (τί έργο παίξει, ρέ παιδιά;) των ένδιαφερομένων στην κλήρωση δέν συνεπάγεται την άκυρότητά της».

Οί άνθρωποι είναι λοιπόν περίπου τελεσίδικα δεδομένοι. Γεννήθηκαν όπου γεννήθηκαν, στό γυμνάσιο έπαιζαν μπάλα ή ήταν σπασίγκλες, γονείς έχουν ή δέν έχουν, καθυστέρησαν ή δέν καθυστέρησαν στό πτυχίο, πήγαν ή δέν πήγαν σέ νυχτερινό γυμνάσιο. Τά περιθώρια κοινωνικής βελτίωσης περιορισμένα: κανένας γάμος-άστραπή, τίποτε τρίδυμα, κανένα έξώγαμο έν ανάγκη ή και παιδί του σωλήνα έν έσχατη, καμιά καλοσχεδιασμένη πατροκτονία ή έστω άκούσια πρόκληση γονεϊκής άναπηρίας, άνω όμωσ του 67%.

Ήλλά ξεχάσαμε την τρίτη πλευρά του τρίπτυχου, την άντικειμενικότητα. Πώς θά νομιμοποιηθεί, λοιπόν, ή νέα σύλληψη; Μά μέ τρόπο σύγχρονο, μοντέρνο και δυναμικό, μέ τρόπο υπεράνω ύποψίας και τεχνολογικά πρωτόπορο, μέ την ηλεκτρονική δηλαδή βαθμολόγηση της καθ' έκαστον μιξέριας μας. Βέβαια αυτοί οί περιλάλητοι κομπιούτερες, πού τόσο σάλο και πρωτοσέλιδα προκάλεσαν, πού τόσο χτύπησε ή δεξιά έν γνώσει της πώς τό παρατραβάει, τό μόνο πού θά κάνουν, άπ' ό,τι κατάλαβα, είναι άθροίσεις. Τόσα μόρια σύν τόσα. Ή ιδεολογική όμωσ σημασία αυτής της ταπεινής άριθμητικής πράξης είναι κεφαλαιώδης: μέ την παρεμβάση των ηλεκτρονικών ύπολογιστών αυτοματοποιούνται οί προσλήψεις χωρίς νά παρεμβαίνει καθόλου ή πολιτεία, είπε ό είσηγητής: οί κομπιούτερες πού θά έτοιμάζουν τούς πίνακες δίνουν έμπιστοσύνη, συμπλήρωσε ό ύπουργός και άποκάλυψε ότι έχει ήδη φέρει άπό τον Καναδά είδικευμένο έπιστήμονα (στή μοριακή κοινωνιολογία;). Καί έτσι ό κύκλος έκλεισε. Μοναδική έλπίδα μας τό βραχυκύκλωμα.

Όπως θά είναι προφανές σέ όποιον κοίταξε τό νομοσχέδιο, και όπως άλλωστε έπεσήμαναν δεξιοί άρθρογράφοι, ή είσαγωγή των κοι-

νωνικών λεγόμενων κριτηρίων είναι στην ούσία τό σέ κάποιον ύποτυπώδη βαθμό ύποκατάστατο μέτρων κοινωνικής πρόνοιας και παροχών διά του τρυπώματος στό δημόσιο. Οί άνθρωποι καλούνται, έτσι, νά διαλέξουν ένα νομό και νά δηλώσουν εκεί ύποψήφιοι για τά πάντα («κατά σειρά προτίμησης τίς θέσεις γραφείων λ.χ. του ύποκαταστήματος της Ήθνικής, της νομαρχίας, του νοσοκομείου, του ΟΑΕΔ, του ΟΤΕ κ.λπ.», όπως λέει και τό παράδειγμα του Βήματος). Δήλωσε τά πάντα στόν κατάλληλο νομό και μέ λίγα μόρια παραπάνω κάπου θά τακτοποιηθείς. Οί ύπόλοιποι; Φωτιά και μπουρμπιερη. Ό,τι κοινωνικές έντάσεις άποροφά στό κάτω κάτω κανείς, καλό είναι.

Μήπως τά παραπάνω θέλουν τάχα νά πούν ότι ό μελλοντικός σοσιαλισμός δέν θά πρέπει νά σεβαστεί τό δικαίωμα των ανθρώπων στην εργασία; Ήσα ίσα. Ήλλά τότε, άπ' ό,τι φαντάζομαι, ή κατανομή των ανθρώπων στίς παραγωγικές και μη θέσεις θά άφορά πλέον τό σύνολο των δραστηριοτήτων της κοινωνίας. Κανένας έξάλλου σοσιαλιστής δέν όνειρεύτηκε ποτέ τό μέλλον μέ τό σύνθημα: στόν καθένα εργασία σύμφωνα μέ τίς άνάγκες του (και τίς άνάγκες του κράτους). Ήκεινο τό στόν καθένα σύμφωνα μέ τίς άνάγκες του άπέχει τόσο πού δένγεφυρώνεται ούτε μέ την καλύτερη τροπολογία. Πρόσ τό παρόν, πάντως, τά πράγματα άφορούν τίς περιορισμένες θέσεις, όρισμένες μόνο μάλιστα

άπό αυτές, του φιλόστοργου κράτους. Πώς νά μήν κωδικοποιηθούν τά πάντα;

Γιά νά τελειώνουμε. Στο νόμο περί προσλήψεων (έμμεσο ύμνο, επί τη ευκαιρία, στην άγια οικογένεια) ή ιδέα της άξιοκρατίας διατηρείται αλλά συμπληρώνεται μέ κριτήρια κοινωνικά. Τά τελευταία είναι τό ψευδώνυμο για κριτήρια κατά βάση στεγνά οικογενειακά και ήλικιακά, κριτήρια δηλαδή άυστηρότατα άτομικά: ή διά της κοινωνικοποίησης έξατομίκευση. Ή έξατομίκευση μπορεί πλέον τότε νά βαθμολογηθεί άντικειμενικά. Συμπέρασμα: και τά κοινωνικά κριτήρια είναι και αυτά, τελοσπάντων, κάποια άλφα κριτήρια. Ήπομένως: και οί κοινωνικές άνάγκες, τό κοινωνικό είναι, τό κοινωνικό, ρρέ άδελφέ, άμα ξέρεις τά χούγια του είναι πράγμα πράο, καλόόδολο και συνεργάσιμο, έπιδεικτικό στατιστικοποίησης και μηχανογράφησης. Πολιτική δούληση νά υπάρχει.

Τό ιδεολογικό λοιπόν δίλημμα πού παρουσιάζεται σήμερα είναι της έξης μορφής: άξιοκρατικός κρατικός μηχανισμός ή κρατικός μηχανισμός έν τινι μέτρω άξιοκρατικός αλλά συνάμα και μηχανογραφικά άνθυποκοινωνικοποιημένος; Ή πρώτη, ή καθοριστική άπάντηση πού θά διναν οί παλιοί θά ήταν: αυτός πού καταστρέφεται εύκολότερα άπό τό προλεταριάτο και τούς συμμάχους του. Τό έρώτημα είναι τί κάνουμε έμείς.

Γιώργος Καρράς

3 μεγάλα βιβλιοπωλεία στην καρδιά της Θεσσαλονίκης
σας περιμένουν

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4 ● ΕΓΝΑΤΙΑ 150

Το ΚΑΤΩΪ του ΒΙΒΛΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6 ● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Κάθε εβδομάδα καινούργιες προσφορές βιβλίων
και είδικές τιμές

ΠΡΑΚΤΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Μ Ε Τ Ο Π Η"

'Αρχιτεκτονικά Καλλιστεΐα

Στήν εφημερίδα *Τά Νέα* της 23ης Δεκεμβρίου, σ' ένα μικρό σχόλιο της τρίτης σελίδας, με τίτλο: βραβεία σέ δημιουργούς «άνθρωπων» σπιτιών, ανακοινώνεται ή απόφαση του Υπουργείου Χωροταξίας για «βράβευση και επιδότηση οικοδομικών κατασκευών ποιότητας».

Από αυτές λοιπόν τίς λίγες άράδες, πληροφορηθήκαμε ότι 120 έκατομμύρια δραχμές πρόκειται νά διατεθούν τό 1983, για νά βραβευτούν οι καλύτερες αρχιτεκτονικά κατασκευές (σπίτια, βιομηχανικά κτίρια, κτίρια γραφείων, ξενοδοχεία κ.λπ.). Η επιλογή των καλλίστων θά γίνει από ειδική επιτροπή, όπως επισημαίνεται στό έν λόγω σχόλιο.

Ας δούμε όμως τί ακριβώς μάς λένε *Τά Νέα* για την τελευταία αυτή πρωτοβουλία του ΥΧΟΠ:

— Τό 1983 θά βραβευτούν «ήδη τέλειωμένα κτίρια ζώντων άρχιτεκτόνων» ύστερα από «Πανελλαδικό Διαγωνισμό».

— Τά βραβεία πού θά δοθούν θά είναι 1.000.000 δρχ. για τό καλύτερο κτίριο πρώτης κατοικίας, 500.000 δρχ. για τό καλύτερο κτίριο δεύτερης (παραθεριστικής) κατοικίας και 300.000 δρχ. για την καλύτερη πολυκατοικία.

— Για τά καλύτερα βιομηχανικά κτίρια θά δοθούν επίσης βραβεία 1.000.000, 500.000 και 300.000 δραχμών.

— Αντίστοιχα βραβεία θά δοθούν για τά τρία καλύτερα κτίρια γραφείων, για τά τρία καλύτερα ξενοδοχεία και πάει λέγοντας.

Αυτά για νά ξεμπερδεύουμε έφ' άπαξ μέ τή μέτρα σήμερα άρχιτεκτονική παραγωγή. Για τά από εδώ και στό έξής κατασκευαζόμενα κτίρια θά ισχύουν τά παρακάτω:

— Κάθε χρόνο, σέ κάθε νομό της χώρας, θά βραβεύονται τά τρία καλύτερα κτίρια κύριας κατοικίας, μέ βραβεία 1.000.000, 500.000 και 300.000 δραχμών. Τά ποσά θά κα-

τανέμονται στόν ιδιοκτήτη του σπιτιού, (κατά τά 3/4) και στόν άρχιτέκτονα (κατά τό 1/4).

Θεσπίζονται άκόμη και άλλες κατηγορίες βραβείων μόνο για άρχιτέκτονες (Πανελλαδική κλίμακα), όπου θά απονέμονται τρία βραβεία για κύρια κατοικία, τρία για παραθεριστική κατοικία και τρία για τίς καλύτερες πολυκατοικίες (βραβεία του 1 έκατομμυρίου, 500.000 και 300.000 δραχμών για κάθε κατηγορία).

Τέλος, τό ΥΧΟΠ, «για νά ενισχύσει νέους άρχιτέκτονες» θά βραβεύει κάθε χρόνο «ιδέες, μακέτες και σχέδια». Θά βραβεύονται επίσης ιδέες για επίπλωση σπιτιού.

Έτσι λοιπόν, και πριν καλά καλά προλάβουμε νά συνέλθουμε από τό σόκ των 140 οικισμών πού άνασχηματούνται, βλέπουμε στόν όρίζοντα νά εμφανίζονται κάθε λογής πασαρέλες, πού έτοιμάζονται νά φιλοξενήσουν τό προϊόν της δουλειάς όλων των έν ζωή άρχιτεκτόνων της χώρας. Και νά τό επιβραβεύσουν ή νά τό άπορρίψουν. Κατά τίς αποφάσεις της κάποιας (όποιας) έλλανόδικης επιτροπής. Διοργάνωση πάει νά πει άρχιτεκτονικών καλλιστείων.

Μά τί συμβαίνει τέλος πάντων στό Υπουργείο Χωροταξίας; Και πόσο πρόκειται νά κρατήσει έτούτο τό σήριαλ των προκλήσεων προς τους Έλληνες μηχανικούς, πού ή άκαλαισθησία του άρχίζει νά γίνεται πολύ έμφανής και άκρως επικίνδυνη; Ποιός είναι ό σκοπός πού

ύπαγορεύει, σέ τέτοια κρίσιμη, κατά γενική όμολογία, περίοδο, νά θεσπίζονται τέτοια περιέργα βραβεία; Τί πραγματικά επιδιώκει ό κ. ύπουργός μ' αυτά τά πρωτάκουστα καλλιστεΐα;

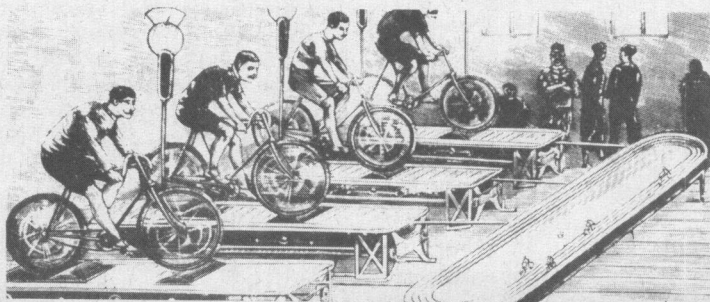
Δέν είμαστε βέβαια πρωτάρηδες στα καλλιστεΐα, μιά πού ό έν λόγω θεσμός έχει και στην Ελλάδα κατακτήσει κάποιο έδαφος. Και έχουν δαπανηθεί όχι εύκαταφρόνητα ποσά για την κατ' έτος ανάδειξη της ωραιότερης ένήλικης Έλληνίδας, της ωραιότερης ένήλικης Έλληνίδας, της έντυπωσιακότερης γυναικείας παρουσίας στη γιορτή του κρασιού, της πιά έλκυστικής άνά νησί τουριστριας, του πιά άρρενωπού Έλληνα, της ωραιότερης γάτας, του έκφραστικότερου σκύλου, για τή διοργάνωση, γενικά, διαγωνισμών κατάκτησης ύπερθετικών τίτλων.

Όλα αυτά καλά. Η μάλλον άθλια και άκρως προσβλητικά κάθε στοιχείου καλαισθησίας του πολίτη. Έχουν άλλωστε ύπάρξει σοβαρές αντίδράσεις, διαμαρτυρίες, καταγγελίες όλων αυτών των κακόγουστων προσπαθειών «εύγενούς άμιλλας».

Ας πούμε, ότι οι άγώνες αυτοί παρακολουθούν την έλλειψη σοβαρότητας και τό κακό γούστο των διοργανωτών τους. Στην περίπτωση όμως του «καλύτερου» σπιτιού; της «καλύτερης» ξενοδοχειακής μονάδας; του «καλύτερου» βιομηχανικού κτιρίου; Ποιό είναι τό αντίκειμενο πού θά κριθεί και θά πάρει ή όχι βραβείο; Και γιατί άκριβώς θά βραβευτεί;

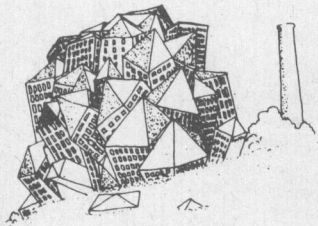
Ας σοδαρευτούμε λίγο, κι άς δούμε τό πρόβλημα στις διαστάσεις του.

Αν ή άρχιτεκτονική κάθε έποχής είναι ό αντικατοπτρισμός μιάς κοινωνίας, ή όποία (κοινωνία) έχει σέ καθοριστικό βαθμό επιβάλλει τά βασικά χαρακτηριστικά της (της άρχιτεκτονικής), αυτό πού αντικατοπτρίζει ή σημερινή άρχιτεκτονική, δέν είναι άσφαλώς ιδιαίτερα παρήγορο ούτε και πολύ εύχάριστο. Α-

ναλύοντας τις μορφές της σημερινής αρχιτεκτονικής, τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής οργάνωσης, (όρθη γωνία, ευθεία γραμμή, πολυόροφες στεγνές κατασκευές, όμοιομορφία κτιρίων, παράταξη πολυκατοικιών και αξόνων οδικής κυκλοφορίας κ.λπ.), θά δούμε πολύ καθαρά ότι είναι στενά συνδεδεμένα με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Θά δούμε ακόμη ότι η τάση των πόλεων σέ γρήγορη μεγέθυνση, πού σέ κάποιες περιπτώσεις φτάνει στον ύδροκεφαλισμό, δέν είναι παρά η πολεοδομική απάντηση στήν υπερσυγκεντρωτική βούληση της πολιτικής εξουσίας. Θά διαπιστώσουμε ακόμη ότι η καταστροφή των κέντρων της πόλης παρατηρείται, σχεδόν οργανώνεται, παντού. Ότι αυτό οδηγεί στον οργανικό θάνατο της πόλης. Ότι όλο και περισσότερο βαδίζουμε πρὸς περιοχές-ύπνωτήρια, πού διαχωρίζονται σαφώς ἀπό τις υπόλοιπες λειτουργίες της πόλης, πράγμα πού οδηγεί στήν ένίσχυση και τού κοινωνικού διαχωρισμού. Ότι οί τεχνολογικοί παραλογισμοί προκαλοῦν κάθε μορφή ρύπανσης. Και θά συμπεράνουμε, τότε, ότι η κρίση της πόλης, η κρίση της αρχιτεκτονικής, η κρίση της κατοικίας, αντίστοιχούν σέ μία κρίση πολύ πιό πλατιά. Σέ μία κρίση τού συστήματος.

Μιά τέτοια τοποθέτηση, με τήν οποία νομίζω ότι θά πρέπει νά συμφωνεί και ὁ ὑπουργός Χωροταξίας, ἀπαγορεύει τήν ιδεαλιστική θεώρηση της αρχιτεκτονικής ὡς αισθητικού ἀντικειμένου, ὡς προϊόντος δηλαδή κάποιων ταλαντούχων «δασκάλων», κάποιων σούπερ καλλιτεχνῶν. Καί ἐπιβάλλει νά πάρουμε σοβαρά υπόψη ὅτι ὑπάρχουν ὀργανικοί δεσμοί ἀνάμεσα στήν οικονομία, τήν πολιτική και τήν παραγωγή «ἔργων». Ἐπιβάλλει ἀκόμη νά ἀντιμετωπίσουμε τήν ἀρχιτεκτονική, ὡς προϊόν ἑνός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, πού κα-

ταλαμβάνει μία συγκεκριμένη θέση στίς διαδικασίες παραγωγής.

Τά παραπάνω μᾶς ὀδηγοῦν στά ἑξῆς γενικά συμπεράσματα:

— Ἡ θεώρηση τού προϊόντος της ἀρχιτεκτονικής δέν μπορεί νά γίνει ἔξω ἀπό τή λογική της κοινωνίας πού τό παράγει.

— Ἡ ἐκτίμηση «ὠραίο» ἢ «ἄσχημο» ἢ «καλύτερο», δηλαδή ἡ αισθητική ἀξιολόγηση τού προϊόντος αὐτοῦ, δέν μπορεί νά ἔχει θέση σ' αὐτή τή γενική θεώρηση, γιατί ἀκριβῶς τέτοιες ἀφαιρέσεις προβληματισμοῦ, φορτισμένες δηλαδή με αισθητικά κριτήρια, πού δέν εἶναι ἄλλα ἀπό ἐκεῖνα της ἀρχουσας ιδεολογίας, συσκοτίζουν τό ἀντικείμενο και ἀφαιροῦν κάθε δυνατότητα οὐσιαστικής ἀνάλυσης του.

Γι' αὐτούς ἀκριβῶς τούς λόγους, θεωροῦμε ὅτι ἡ τελευταία ἀπόφαση τού ὑπουργοῦ Χωροταξίας δέν εἶναι μόνο ἐντελῶς ἄσκημη, ἀλλά και ἀπόλυτα ἀποπροσανατολιστική. Καί αὐτόματα ἐρχεται στό μυαλό μιά ἐξίσου ἀποπροσανατολιστική πρόταση πού κάποτε διατύπωσε ὁ Le Corbusier: Νά φτιάξουμε τό πράσινο ἐργοστάσιο ἐναντία στό μαῦρο ἐργοστάσιο. Ξεχνώντας ὅτι δέν βρισκόμαστε μπροστά σέ χρωματικό (βλέπε αισθητικό) πρόβλημα, ἀλλά σ' ἕνα πρόβλημα κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό. Πράγμα πού κάνει τήν ἐκ πρώτης ὄψεως «σοσιαλιστική» μορφῆς πρόταση νά ἐντάσσεται ἀπόλυτα στή λογική τού ἐκμοντερνισμού τού καπιταλισμοῦ. Ἄφου σέ μία ταξική κοινωνία, ἢ «αισθητική», τόσο ἡ ἰδέα ὅσο και ἡ πρακτική, βρίσκεται στά χέρια ἐκεῖνων πού κατέχουν τά μέσα παραγωγής και τό κεφάλαιο. Κι ἀφού τό «πράσινο ἐργοστάσιο», τό «καθαρό ἐργοστάσιο», τό «καλύτερο ἐργοστάσιο» ἔχει ἤδη ἐνταχθεῖ στήν ὀρολογία τῶν βιομηχανῶν. Πού σημαίνει ὅτι ἡ αισθητική, παρά τίς ὀποιες «πολιτιστικές» της ὀψεις, προϋποθέτει τήν κατοχή κάποιου βαθμοῦ ἐξουσίας. Ἔτσι, ἡ χρησιμοποίηση της «αισθητικῆς» γίνεται ἀπό τήν ἀρχουσα τάξη, ἢ ὀποία και καθορίζει τούς βασικούς κανόνες τού «ὠραίου» τού «ἄσχημου» τού «πράσινου» ἢ τού «μαύρου» κοντολογίς, δέν ὑπάρχουν «ὠραίες» μορφές, ἀλλά μόνο μορφές κοινωνικής κυριαρχίας.

Πέρα ὀμως ἀπό αὐτές τίς γενικές σκέψεις πού δικαιολογοῦν τήν ἀπόλυτα ἀρνητική στάση μας ἀπέ-

ναντι στή νέα πρωτοβουλία τού ΥΧΟΠ, ἡ δημοσίευση της ἐπιχείρησης μᾶς δημιουργεῖ και κάποια ἄλλα ἐπιμέρους ἐρωτήματα:

— Πῶς ἀλήθεια θά γίνει ἡ ἐπιλογή, τῶν «καλλίστων» σπιτιῶν π. χ., ὅταν εἶναι σαφές ὅτι δέν ἔχουμε νά κάνουμε με συγκρινόμενα μεγέθη; Ἄφου εἶναι ἡλίου φαεινότερον ὅτι σέ κάθε κατασκευή, μιά σειρά ἀπό παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τό ἀποτέλεσμα, δέν μπαίνουν και δέν εἶναι δυνατό νά μπουν στό πλαίσιο της ὀποιας ἀξιολόγησης; Πῶς δηλαδή θά σταθοῦν πλάι πλάι και θά συγκριθοῦν ἕνα σπιτάκι στό Περιστερι, τρία δωμάτια και κουζίνα, ἀκρῶς συμπαθές «αισθητικά», ἄψογο γιά τίς ἀνάγκες της οἰκογένειας πού τό κατοικεῖ και μιά βίλα στήν Κηφισιά, με ὀλα ἐπίσης τά «αισθητικά» και λειτουργικά πλεονεκτήματα; Πῶς θά ἐνταχθεῖ στά κριτήρια ἐπιλογῆς τό εἰσόδημα τού ἰδιοκτήτη πού προκαθορίζει τά τετραγωνικά, τά ὕλικά, τό βαθμό πολυτέλειας; Καί πῶς θά ὕπολογιστοῦν τά, ἐκτός τού περιγράμματος τού σπιτιοῦ, πλεονεκτήματα πού ἀναμφισβήτητα ἐπηρεάζουν και κάνουν τή ζωῆ αὐτῶν πού τό κατοικοῦν πιό ἀνετή ἢ ἰδιαιτέρα δύσκολη; Ἡ ποιότητα δηλαδή τού περιβάλλοντος, ὁ ὑπάρχων ἢ ὀχι κοινωνικός ἐξοπλισμός, ἡ δυνατότητα σωστῆς σύνδεσης με τίς ὕπολοιπες λειτουργίες της πόλης κ.λπ. και γενικά ὀλα ὀσα θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν ὀστε νά θεωρηθεῖ ὅτι τό σπίτι αὐτό ἐντάσσεται σωστά στόν ἰστό μῆς πόλης; Γιατί βέβαια εἶναι περισσότερο ἀπό κοινός τόπος, ὅτι ἕνα κτίριο, μιά ὀποιαδήποτε κατασκευή, ὀυτε αὐτόνομα μπορεί νά εἰδωθεῖ ὀυτε ἀνεξάρτητα ἀπό τόν εὐρύτερο της χώρο.

— Ποιό θά εἶναι τό κοινωνικό ὀφελος ἀπό τή μετατροπή κάποιου σπιτιοῦ σ' ἕνα νομό σέ δακτυλοδεικτούμενο πρῶτο βραβεῖο, ὀταν τίποτε δέν προκειται νά ἀλλάξει στό γενικό τρόπο παραγωγῆς τῶν σπιτιῶν, κι ὀταν κανένα ἀπό τά σοβαρά προβλήματα αὐτοῦ τού νομοῦ δέν πρόκειται νά προωθηθεῖ; Τί σημαίνουν τελικά αὐτές οί 800.000 πού θά εἰσπράξει ὁ ἰδιοκτήτης τού σπιτιοῦ-στάρ; Γιά ποιό πράγμα ἐπιβραβεύεται;

— Πῶς γίνεται ἡ διαβάθμιση τῶν βραβείων και γιατί βρίσκονται σέ πρώτη και δεύτερη προτεραιότητα ἢ ἀτομική, κύρια και παραθεριστική κατοικία, ὀταν εἶναι γνωστό ὅτι τό βασικότερο πρόβλημα τό ἔχει ἢ πολυκατοικία, στήν ὀποία και σπι-

βάζεται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ στίς πόλεις; Για ποιούς κατοίκους νοιάζεται τελικά τό ΥΧΟΠ;

- Ἀπό ποιούς σούπερ-ταλαντούχους θά ἀποτελεσθεῖ ἡ «εἰδική» ἐπιτροπή πού θά κρίνει τή δουλειά τοῦ συνόλου τῶν ζώντων ἀρχιτεκτόνων;

- Τέλος, γιατί αὐτή ἡ συνεχῆ προσπάθεια τοῦ Ὑπουργείου Χωροταξίας νά ὀξύνει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες ἀρχιτέκτονες, μέ τήν ἐπισημοποίηση καί ἐπιβράβευση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί μέ τήν ἀνάδειξη παλιῶν καί νέων «ταλέντων»; Ὅταν μάλιστα εἶναι γνωστό ὅτι λόγω τῆς ἀνεργίας οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι ἤδη λίαν τεταμένες;

Εἶναι νά ἀπορεῖ κανεῖς. Γιατί τό μέλημα τοῦ ΥΧΟΠ νά ὑπάρξει «ποιοτική βελτίωση τῶν σπιτιῶν τοῦ κτισμένου περιβάλλοντος» ἔτσι πού «νά γίνει ἡ ζωή αὐτῶν πού τά χρησιμοποιοῦν πιό ἄνετη», μέ τά μέτρα πού παίρνονται καί μέ τά βραβεῖα πού προγραμματίζονται, γίνεται σχεδόν ἀστεία ἱστορία. Καί στερεῖται ἐντελῶς περιεχομένου.

Ἄν τά κατάφερε ὁ κ. Τρίτης, μέσα στή δύσκολη αὐτή περίοδο, νά θρεῖ κάποια ἑκατομμύρια καί ἔχει πρόβλημα γιά τό πού νά τά διαθέσει, ἄς ἐνισχύσει κάποιες προσπάθειες διατήρησης παραδοσιακῶν σπιτιῶν πού σέ λίγον καιρό θά ἔχουν μετατραπῆ σέ ἐρείπια. Κάποιο κοινωνικό ὄφελος θά ὑπάρξει. Κι ἄς ἀφήσει στήν Ἀπογευματινή τό προνόμιο διοργάνωσης καλλιστηρίων. Ἐχει στό κάτω κάτω μεγαλύτερη πείρα.

Βάσω Κιζήλου

Περί Βιασμῶν¹

Εἶναι πολλοί μῆνες τώρα πού οἱ ἐφημερίδες γεμίζουν μέ πρωτοσέλιδα ἀφιερωμένα σέ ἀνατριχιαστικές λεπτομέρειες «φόνων μετά βιασμοῦ»: ἡ ἀπερισκεπτή φοιτήτρια ἀπό τήν Πάτρα πού βρέθηκε σφαγμένη σ' ἓνα τούνελ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ· ἡ φοιτήτρια τῆς Θεσσαλονίκης πού δολοφονήθηκε καί διάσθηκε θάνασσα (ὑπάρχει καί μή θάνασος βιασμός;) ἔξω ἀπό τό σπίτι της, οἱ δύο Γαλλίδες πού προσέλαυσαν τό διασπῆ-δολοφόνο τῆς Αἰγίνης, ὁ «δράκος» τῆς Δράμας, πού μέ τό μαχαίρι του βίασε, σκότωσε, τραυματίσε δέκα περίπου γυναῖκες...²

Πηχταῖοι τίτλοι, λεπτομερεῖς περιγραφές -στό μεταξύ, οἱ περισσό-

τεροι βιασμοί περνᾶνε πάντα στά ψιλά, χωρίς πολλά πολλά σχόλια-ἔδωσαν τήν εὐκαιρία σέ ὀρισμένους νά στηλιτεύσουν τά νέα ἤθη πού καταρρακώνουν τή νεολαία μας καί νά διαχωρίσουν τή θέση τους μέ ἡσυχία συνείδηση. Μοναδική ἐξαίρεση, δύο κύρια ἄρθρα πρωινῆς ἐφημερίδας, μέ ἀναπάντεχα εὐστοχες παρατηρήσεις καί συσχετισμούς. Καί μετά τίποτε. Ὁ ἡμερήσιος τύπος ἐσιώπησε. Καί ἤρθε ἡ σειρά τοῦ περιοδικοῦ τύπου. Οἱ βιασμοί προσφέρουν τήν εὐκαιρία νά καντηριαστοῦν -ἀπό «προοδευτική» σκοπιά- τά ἐν γένει κακῶς κείμενα τῆς κοινωνίας μας. Ὅπως κάνει ἀρθρογράφος στό τεῦχος 30 τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ *Τό Δέντρο*. Ὅπου ἀνάμεσα σέ ἄλλα ἄσχετα καί ἀσαφῆ, ἀναρωτιέται πῶς κανεῖς δέν σκέφτεται ὅτι:

«οἱ βιασμοί εἶναι ἀποτελέσματα ἐκρήξεως βουβῆς διαμαρτυρίας ἀτόμων καταπιεζόμενων σεξουαλικῶν» (σ. 261).

Ἄλλὰ ἐδῶ θά σταθοῦμε. Διότι, ἐφόσον ἡ κοινωνική κριτική δέν λειτουργεῖ, ὁ καθένας θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νά λέει ὅ,τι θέλει.

Καταρχήν, ἡ πρόταση αὐτή μᾶς δημιουργεῖ ἀμέσως μιά σειρά ἀπό ἀπλά ἐρωτήματα: τί τύπου διαμαρτυρία εἶναι αὐτή πού ἐκφράζεται μέ πρᾶξεις ἀτομικῆς βίας ἐναντίον τρίτων; μήπως σημαίνει ὅτι οἱ γυναῖκες εἶναι ὑπεύθυνες γιά τή σεξουαλική καταπίεση τῶν ἀτόμων;

1. Ἡ προβληματική τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ δέν εἶναι ἀτομική. Στηρίζεται σέ πολὺμηνες συζητήσεις πού ἔγιναν γύρω ἀπό τό θέμα στό Σπίτι τῶν γυναικῶν, κατά τήν προετοιμασία τῆς συνάντησης ἐναντία στή βία καί τοὺς βιασμούς πού πραγματοποιήθηκε στίς 4 Δεκεμβρίου στό Γαλλικό Ἰνστιτούτο. Βλ. τό σχετικό ἐντυπο πού ἀποτελεσε τό πλαίσιο συζήτησης στή συνάντηση αὐτή.

2. Τόν εἶδαμε στήν τηλεόραση τό «δράκο». Καί αὐτό πού μᾶς κατέπληξε περισσότερο δέν ἦταν οἱ ἐπιθέσεις πού περιέγραφε, ἀλλά ἡ ἄνεση μέ τήν ὁποία χειριζόταν τίς τρέχουσες ἀντιλήψεις περί ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς... Καί ἡ τραυματισμένη γυναῖκα στό νοσοκομεῖο πού ἔλεγε (ποιόν ὅμως θά πείσει;): «Αὐτός δέν εἶναι τρελός· εἶναι ἐκπαιδευμένος»...

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΦΥΛΛΑΔΙΟ

ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

κυκλοφορεῖ τό τρίτο τεύχος

Ἀπ' τα περιεχόμενα:

- Ἐμφατῆ καί ἀναγκαιῶν
- Ἡ κοινοβουλευτική κρίση στο ΠΑΣΟΚ
- Οἱ δημοτικές ἐκλογές
- Για τό συνέδριο τοῦ ΠΑΣΟΚ

Στα κεντρικά θεάματα
καί στα ἐπαρχιακά πρακτορεῖα Ἀθηναϊκοῦ Τύπου
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: 8219.175

πού είναι γραμμένο ότι βιαστές είναι μόνο οι «σεξουαλικά καταπιεσμένοι»; από τότε ή έκρηξη διαμαρτυρίας έναντι της κακής κοινωνίας νομιμοποιεί τη σεξουαλική βία, δηλαδή τη βία που άσκούν άνδρες σε γυναίκες; πώς θά μπορούσαν -σύμφωνα μ' αυτή τη λογική- να διαμαρτυρηθούν οι γυναίκες για τη σεξουαλική καταπίεση που υφίστανται; νά πιάσουν τό μαχαίρι κι όποιον πάρει ό χάρος;

Πέρα όμως απ' όλ' αυτά, ή πρόταση πού αναφέραμε στηρίζεται σε δύο ειδών δεδομένα: -στη σχέση των ανδρών με την έξουσία και -τούς μύθους πού περιβάλλουν τό βιασμό. 'Ας ξεκινήσουμε από τούς δεύτερους.

Στό θέμα των βιασμών λειτουργούν πολλών ειδών μύθοι. 'Η τρέχουσα ιδεολογική παραδοχή -και οι ποικιλίες άκολουθούν τη γενικότερη φιλοσοφικο-ιδεολογική τάση των φορέων τους- θέλει τούς βιαστές ψυχοπαθολογικά άτομα, ή τουλάχιστον άτομα έξαιρετικά χαμηλού πολιτιστικού επιπέδου, πού δέν συγκρατούν τίς όρμές τους³. Βιάζουν, δηλαδή, οι άρρωστοι, οι ανώμαλοι, οι έξαιρέσεις. Οι ύπόλοιποι, οι πολλοί εύνυπόλητοι πολίτες, οι σύζυγοι και πατεράδες δέν βιάζουν ποτέ. Γιατί είναι φυσιολογικοί και πολιτισμένοι. Αυτό έξυπνοεί -όταν δέν δηλώνεται ρητά- ότι όλοι οι άνδρες έχουν όρμές πού δύσκολα συγκρατούνται και ότι ή συγκράτηση αυτή είναι θέμα κανονικότητας και πολιτιστικού επιπέδου. 'Εξυπνοεί ταυτόχρονα -όταν πάλι δέν δηλώνεται ρητά- ότι οι άνδρικές όρμές «ξυπνάνε» όταν βρεθούν μπροστά σε μία προκλητική εμφάνιση του στόχου τους. Αυτό μέ τη σειρά του σημαίνει ότι οι γυναίκες πού βιάζονται δέν είναι και τελείως άνεύθυνες για ό,τι τούς συνέβη, ότι προκάλεσαν -μέ την εμφάνισή τους, μέ τά «προσόντα» τους, μέ τό νά κυκλοφορούν άπαγορευμένη ώρα σε άπαγορευμένη περιοχή- τό ανδρικό «κτήριο», και άρα κάπου «τά ήθελαν». 'Η άφοπλιστική και κυρίαρχη αυτή λογική οδηγεί στο νά βρίσκονται πάντα κάποια έλαφρυντικά για τό βιαστή, πού άπαλλάσσεται έτσι

3. 'Ακούσαμε καθαρά τό δημοσιογράφο της ΕΡΤ νά ρωτά τό «δράκο» της Δράμας: «πότε νιώσατε για πρώτη φορά αυτή την παρόρμηση»; Πότε θά μάθουμε ότι ό άνθρωπος δέν έχει παρόρμηση; 'Ότι ό άνθρωπος δέν είναι ποτέ ζωο;

σχετικά στην κοινωνική συνείδηση, μέ άποτέλεσμα τό θύμα νά μετατρέπεται σε κατηγορούμενο.

Σ' αυτό συνηγορούν όχι μόνο ή παρουσίαση των βιασμών μέσα από τόν τύπο, αλλά και ή στάση της άστυνομίας ή της δικαιοσύνης όταν ή γυναίκα άποφασίσει νά καταφύγει σ' αυτές. Βεβαίως ό βιασμός χαρακτηρίζεται κακούργημα. Μέ τη διαφορά ότι είναι τό μοναδικό κακούργημα πού δικάζεται «έπί έγκλήσει», δηλαδή μόνον έφόσον τό θύμα τό θελήσει και δέν σταματήσει -όπως έχει δικαίωμα- τη διαδικασία. Κάθε άλλο κακούργημα δικάζεται αυτεπάγγελτα. 'Ο έξευτελισμός, από την άλλη, πού υφίστανται όσες γυναίκες, θύματα βιασμού, καταφύγουν στην άστυνομία και τά δικαστήρια στηρίζεται στην ίδια πάντα αντίληψη πού θεωρεί έξ έδριμου τη γυναίκα υπεύθυνη.

'Εκτός όμως απ' αυτή την αντίληψη, εμφανίζεται και μία άλλη, πού θέλει νά θεωρείται προοδευτική και κυκλοφορεί σε χώρους της νεόκοπης άριστεράς. Σύμφωνα μ' αυτήν οι βιαστές, αν δέν είναι άρρωστοι, είναι θύματα της κοινωνίας. Είναι αυτοί πού υφίστανται όλα τά βάρη της κοινωνικής άδικίας και της σεξουαλικής μιζέριας πού την άκολουθεί. 'Εφόσον ή κοινωνική τους θέση τούς άπαγορεύει νά αναζητήσουν ένα μερίδιο στην «εύτυχία», οι κολασμένοι του κόσμου τούτου καταφεύγουν στο βιασμό ως ύστατη προσπάθεια «έρωτικής επικοινωνίας». 'Αν ή κοινωνία μας δέν άλλοτριωνε τόσο τούς ανθρώπους, έξαναγκάζοντάς τους νά δεχτούν μία μόνο έκδοχή της εύτυχίας, αν ή κοινωνία μπορούσε νά δεχτεί την άτομική επιθυμία, μέ όποιον τρόπο κι αν εκφράζεται αυτή, οι άνθρωποι θά ήταν πιά ελεύθεροι και οι επιπτώσεις της κοινωνικής ανισότητας μικρότερες.

Κοινό σημείο της λογικής αυτής μέ την προηγούμενη πού περιγράψαμε είναι ό ανδροκεντρισμός τους, σάν ή κοινωνία νά μίν άποτελείται από άνδρες και από γυναίκες, σάν νά μίν είναι οι άνδρες αυτοί πού βιάζουν και οι γυναίκες αυτές πού βιάζονται. 'Αναλύσεις ύψηλου επιπέδου...

Ποιά είναι όμως ή πραγματικότητα; Μία ματιά στην είδησιογραφία των έφημερίδων μπορεί νά άποδειχτεί πολύ εύγλωττη. 'Επίσημες στατιστικές για τούς βιασμούς δέν υπάρχουν, γιατί ως έγκλήματα κατά των ήθών κατατάσσονται μα-

ζί μέ τίς ασέλγειες, τη μαστροπεία και την άποπλάνηση άνήλικου.

Τά στοιχεία λοιπόν άποκαλύπτουν τά έξής: 'Η συντριπτική πλειοψηφία των βιαστών είναι καθόλα φυσιολογικά άτομα, κάθε ηλικίας και επαγγέλματος, συχνά σύζυγοι και πατέρες. 'Όλοι σχεδόν βιάζουν άπαξ, δέν είναι δηλαδή ούτε «δράκοι», ούτε «επαγγελματίες» (όπως οι κλέφτες, οι έπιδειξίες κ.ά.). 'Ενα μεγάλο μέρος των βιασμών είναι όμαδικοί, δηλαδή μία γυναίκα τη βιάζουν περισσότεροι από ένας άνδρες. Σε ένα πολύ ύψηλό ποσοστό έπίσης, ό δράστης είναι γνωστός του θύματος. Οι βιασμοί διαπράττονται έξίσου στο δρόμο όσο και τό σπίτι, στην έρημιά όσο και τη γειτονιά, οποιαδήποτε ώρα της ήμέρας και της νύχτας. Βιασμοί γίνονται όλους τούς μήνες του χρόνου και περισσότερο βιάζονται οι έλληνίδες παρά οι ξένες τουρίστριες. Τέλος, ή πλειοψηφία των βιασμών πού φτάνουν στίς έφημερίδες διαπράττονται από άτομα κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά συναντάμε και δράστες πού είναι γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, εύκατάστατοι υπάλληλοι, καθηγητές. 'Όσο για τά θύματα, είναι κάθε ηλικίας, από νήπια ως γιαγιάδες 80 χρονών.

Πόσο λίγη σχέση έχει ή πραγματικότητα μέ τούς μύθους!...

'Εδώ δέν θά έπρεπε νά ξεχνάμε ότι στό φως της δημοσιότητας φτάνει ένα έλάχιστο ποσοστό των βιασμών πού διαπράττονται μέ όλους τούς τρόπους κάθε μέρα. 'Εχουμε έτσι κάθε λόγο νά πιστεύουμε ότι οι βιαστές πού προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα στην πραγματικότητα δέν αποτελούν την πλειοψηφία. 'Όστόσο, τό γεγονός ότι πολλοί βιαστές άνήκουν σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία έχει συχνά προκαλέσει αντιδράσεις για τό κατά πόσο είναι σκόπιμο νά επιβαρύνονται τά θύματα της κοινωνικής άδικίας μέ τίς ποινές πού έπισύρει ή καταγγελία του βιασμού. Πρόκειται για τη λογική συνέπεια των αντιλήψεων πού θεωρούν τούς βιασμούς μία μορφή άτομικής διαμαρτυρίας ενάντια στην επιβεβλημένη κοινωνική ήθική και τη σεξουαλική μιζέρια πού συνοδεύει την κοινωνική καταπίεση. Οι αντιλήψεις αυτές έξυπνοοοούν ότι άκόμη και για κείνους πού υφίστανται τά μεγαλύτερα βάρη της ταξικής ανισότητας και εκμετάλλευσης, ύπάρχει πάντα κάποιος κατώτερος στον όποίο μπο-

ρούν να ασκήσουν το τελευταίο δείγμα εξουσίας που τους απέμεινε, τον ανδρισμό τους. Υπάρχουν πάντα οι γυναίκες που θεωρούνται έξ' όρισμού -όπως και είναι άλλωστε- έξω από το παιχνίδι της κοινωνικής εξουσίας, γεγονός που τις εξομοιώνει, τις κάνει όλες πρώτα απ' όλα κτήμα των ανδρών και ύστερα ό,τιδήποτε άλλο.

Όταν η κοινωνική θέση των ανδρών δεν επιτρέπει τη διάχυτη και πολύμορφη άσκηση εξουσίας, στο πλαίσιο της φυλετικής κυριαρχίας, υπάρχει πάντοτε η δυνατότητα εξαναγκασμού των γυναικών. Άλλωστε κάθε σχέση εξουσίας, κάθε σχέση ανισότητας είναι σχέση βίας. Στην περίπτωση των δύο φύλων η σχέση βίας εξειδικεύεται στο χώρο της σεξουαλικότητας. Το φάσμα είναι πολύ ευρύ, με άπειρες αποχρώσεις. Με αυτή την έννοια, ο διασμός δεν είναι τίποτε άλλο από μία άκραία έκφραση του αυτόνοχτου δικαιώματος που έχουν οι άνδρες στις γυναίκες. Η άκραία απόληξη της πολύμορφης βίας που ασκούν οι άνδρες στις γυναίκες στο σπίτι, στη δουλειά, στο δρόμο. Ο διασμός δεν είναι παρά μία έκφραση της φυλετικής κυριαρχίας. Που ως άσκηση εξουσίας έχει επιπλέον εκδηλο σωφρονιστικό χαρακτήρα. Προειδοποιεί για τις επιπτώσεις που έχουν τα τυχόν άτοπηματα, οι εκτός των καθιερωμένων διεκδικήσεις, τιμωρεί στο σώμα μιας γυναίκας όλες τις γυναίκες, εν όνόματι όλων των ανδρών. Με το κυριότερο όπλο της φυλετικής κυριαρχίας, τη σεξουαλική βία. Καμιά γυναίκα δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν κινδυνεύει, όλες ανεξαρτήτως ηλικίας και εμφάνισης μπορούν κάποια στιγμή να βρεθούν αντιμέτωπες μ' έναν άνδρα διαστή.

Έτσι οι γυναίκες διατηρούνται σε μία μόνιμη ένδημική κατάσταση ανασφάλειας και φόβου. Ο φόβος είναι τόσο διάχυτος και καθημερινός ώστε γίνεται άσυνείδητος. Και πολλές φορές αρχει ως υπόμνηση του τί περιμένει τις γυναίκες αν παραβούν τις καθιερωμένες επιβολές. Ο φόβος είναι εξευτελισμός και προσβολή. Στο άτομικό επίπεδο προκαλεί αίσθημα αδυναμίας και κατωτερότητας. Μόνο η συλλογική συνείδηση των αιτίων του μπορεί να κάνει λιγότερο ουτοπική την εξάλειψή του.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

ΑΣΤΕΡΙ

ΝΤΙΝΟ ΜΠΟΥΤΖΑΤΙ: 'Η "Ερημος τών Ταρτάρων

Ο βασικός ήρωας, ο Τζοβάνι Ντρόγκο, είναι ο αιώνιος άνθρωπος: όσο είναι νέος ζει με αὐταπάτες, καθώς όμως γερνάει παραιτείται από τις ελπίδες του. Η δράση του έργου εκτυλίσσεται στην "Ερημο τών Ταρτάρων: ένα τοπίο που βρίσκεται στην έσχατιά του όνειρου, πέρα από τα όρια του τόπου και του χρόνου, καθαριο και έξωπραγματικό.

ΙΤΑΛΟ ΚΑΛΒΙΝΟ: Οι Δύσκολοι "Ερωτες

"Ενας υπάλληλος, μία παντρεμένη, ένας μύωπας, μία κολυμβήτρια, ένας κακοποιός... αναζητούν λίγη ανθρώπινη έπαφή κι επικοινωνία, προσπαθούν να ζήσουν ένα «μοναδικό» έρωτα ή απλά ένα έρωτικό χάδι... Συνήθως δεν τό κατορθώνουν γιατί οι έρωτες είναι δύσκολοι κι οι ανθρώπινες σχέσεις πολύπλοκες.

ΕΡΝΕΣΤΟ ΣΑΜΠΑΤΟ: Τό Τοῦνελ

«...σε κάθε περίπτωση υπήρχε ένα και μοναδικό τοῦνελ σκοτεινό και μοναχικό: τό δικό μου, τό τοῦνελ που μέσα του είχαν κυλήσει τά παιδικά μου χρόνια, ή νιότη μου, ή ζωή μου όλόκληρη».

"Ενα από τά άριστουργήματα της λογοτεχνίας της Αργεντινής.

ΜΟΧΑΜΕΝΤ ΣΟΥΚΡΙ: Τό Γυμνό Ψωμί

Η σπαρακτική μαρτυρία ενός περιθωριακού του τρίτου κόσμου. Τό πέτρινο κρεβάτι του ήρωα στο νεκροταφείο, τά κορίτσια, τό σέξ, οι πόρνες, τό κρασί, τό λαθρεμπόριο, τό χασίς, ή φυλακή, ή πολιτική, τό μίσος, ο μουσουλμανισμός: κάθε σελίδα και μία βόμβα μολότωφ.

Π. ΜΠΡΥΚΝΕΡ: Τά Μαῦρα Φεγγάρια του "Ερωτα

"Ενα μυθιστόρημα της «αγριότητας». Οι ήρωές του, πλάσματα σημαδεμένα με τό στίγμα μιας συναισθηματικής άναπηρίας, καταλήγουν να βρίσκουν την εὔτυχία μονάχα μέσα στο μίσος.

ΣΟΛΩΝΟΣ 121 ● ΑΘΗΝΑ ● ΤΗΛ. 3606.597, 3619.802

Δικομματισμός καί Λειτουργία του πολιτεύματος

Μιά πρώτη προσέγγιση
του Γιώργου Πάσχου

Τό κείμενο πού ακολουθεί είναι ή εισήγηση του Γιώργου Πάσχου στό τρίμημο πού είχε οργανώσει, τόν Φεβρουάριο του 1982, ή Έταιρεία Πολιτικής Έπιστήμης μέ θέμα τίς τελευταίες βουλευτικές εκλογές. Σύμφωνα μέ τήν υπόσχεση των οργανωτών όλες οι εισηγήσεις θά δημοσιεύονταν στην Έπιθεώρηση Πολιτικής Έπιστήμης, ή σέ ξεχωριστό τόμο, πράγμα πού μέχρι σήμερα δέν έγινε δυνατό. Έτσι, ή εισήγηση του Γ. Πάσχου δημοσιεύεται εδώ γιατί, μέ τήν πάροδο του χρόνου, κινδυνεύει νά χάσει τήν επικαιρότητά της.

Τά εκλογικά αποτελέσματα τής 18ης Οκτωβρίου 1981 δυσaréστησαν συντηρητικούς πολιτευτές, γέννησαν νέες άπορίες και άμηχανίες, άνατροφοδότησαν θάσιμες έλπίδες ή άθάσιμες ουτοπίες, ίσως, τέλος, προκάλεσαν ήδη και κάποιες νέες άπογοητεύσεις. Τό γεγονός, πάντως, ότι για πρώτη φορά στην Ελλάδα ένα σοσιαλιστικό κόμμα ανέλαβε τή διακυβέρνηση τής χώρας, άποτελεί άναμφίβολα ένα σημαντικό σταθμό στή μεταπολεμική πολιτική ιστορία μας.

Δέν έμπίπτει, βέβαια, στην παρούσα θεματική ή άνάλυση των πολλαπλών παραγόντων, πού άποδυνάμωσαν προοδευτικά τό μεγάλο πολιτικό φορέα του ελληνικού άστισμού, τή Νέα Δημοκρατία. Άρκει μόνο νά σημειωθούν εισαγωγικά τά έξής: ό ανέλεγκτος στασιμοληθωρισμός, τό τεράστιο έλλειμμα στό ίσοζύγιο πληρωμών και τό δημόσιο τομέα, ή στασιμότητα ή ή πτώση τής βιομηχανικής παραγωγής, ή διοικητική άποδιοργάνωση, ό πολιτικός άυταρχισμός, οι ένδοκυβερνητικοί άνταγωνισμοί, ή επανένταξη στό στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ ή εκλογική σύμπραξη τής Νέας Δημοκρατίας μέ στελέχη τής άκρας δεξιάς, ή άντεργατική νομοθεσία και πρακτική, ή πανεπιστημιακή άντιμεταρρύθμιση και ένα πλήθος από άλλες επιμέρους κυβερνητικές επιλογές δέν συγκροούστηκαν μόνο μέ κάποιους διαφορετικούς, δηλαδή, εκσυγχρονιστικούς προσανατολισμούς τής Νέας Δημοκρατίας, αλλά συγχρόνως διόγκωσαν τή δυσaréσκεια ευρύτερων μικροαστικών και λαϊκών στρωμάτων. Σ' αυτή τήν προΐούσα άποσύνδεσή τους από τή Νέα Δημοκρατία βρήκε πρόσφορο έδαφος και ένθουσιώδεις όπαδούς τό αίτημα τής άλλαγής. Η επαγγελία τής άλλαγής, παρά τίς άσάφειές της ή και χάρη σ' αυτές, στηρίχτηκε σέ νέες άνομοιογενείς συσπειρώσεις ψηφοφόρων και όδήγησε στην εκλογική άποδοκιμασία τής Νέας Δημοκρατίας. Δέν ήταν, βέβαια, ούτε οι

σοσιαλιστικές επαγγελίες ούτε οι συνεπείς σοσιαλιστικοί άγώνες, πού ώθησαν τό 48,6% του εκλογικού σώματος στην εκλογική ύποστήριξη του ΠΑΣΟΚ. Αύτή ή εύρεία εκλογική προσχώρηση δέν συμπίπτει ούτε πραγματικά ούτε συμβολικά μέ κάποια σοσιαλιστική ή άριστερή κατάφαση. Περιέχει ένα άθροισμα έτερόκλητων άρνήσεων, όπου ή άντιδεξιά πολιτικοποίηση, ή άριστερή άπογοήτευση και ή καιροσκοπική άπολιτικότητα απέδωσαν ένα πρωτότυπο «χαρμάνι»: ένα σημαντικό τμήμα από αυτό τό 48% καταψήφισε τή Νέα Δημοκρατία μέ τή βεβαιότητα ή μέ τήν έλπίδα πώς ή ψήφος του στο ΠΑΣΟΚ έν είναι ψήφος άριστερή, δέν είναι ψήφος υπέρ του σοσιαλισμού, αλλά ό μόνος τρόπος νά άποδοκιμαστεί άποτελεσματικά ή Νέα Δημοκρατία. Μέ άλλα λόγια: ένα μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος, αυτό πού μετά τό 1977 μετέβαλε τίς κομματικές του προτιμήσεις, υπερψήφισε τό ΠΑΣΟΚ χωρίς νά θέλει —ή διότι δέν θέλει— τό σοσιαλισμό.

Η τελευταία δεκαετία προσδιορίζεται έτσι, πολύ σχηματικά, από τήν άδυναμία του άστικού κράτους (άυταρχικού ή φιλελεύθερου) νά διαχειριστεί άποτελεσματικά και νά διευθετήσει τίς όξυμένες αντιφάσεις, πού άναδεικνύει ή οικονομική κρίση. Η άδυναμία αύτή προώθησε ήδη τό 1972 τήν άποσταθεροποίηση τής στρατιωτικής δικτατορίας και, μετά τό 1974, τόνωσε τήν άμηχανία και τίς μεταπτώσεις τής Νέας Δημοκρατίας στό νά επιλέξει άνάμεσα στον εκσυγχρονισμό ή τον παραδοσιακό συντηρητισμό, στον κρατικό παρεμβατισμό ή τον οικονομικό νεοφιλελευθερισμό. Οι άλλεπάλληλες έμπλοκές στή διαδικασία τής κοινωνικής άναπαραγωγής συρρίκνωσαν προοδευτικά τήν κοινωνική βάση τής Νέας Δημοκρατίας και μετέβαλαν ριζικά τό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων.

Οι εκλογές του 1981 δέν ανέδειξαν, όμως, μόνο μία νέα κυβέρνηση· ούτε αφείρεσαν άπλώς από τά μικρά κόμματα τήν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση τους. Έπισώρευσαν τον ΠΑΣΟΚ πολλαπλές και συνολικότερης έμβέλειας εϋθύνες και λειτουργίες. Άν ή παρουσία του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική σκηνή ήταν έντονη σ' όλη τήν περίοδο 1974-1981, ό ρόλος του έγινε τώρα άποφασιστικός, περίπου ρυθμιστικός, τόσο για τή μοίρα του έλληνικού συντηρητισμού όσο και για τίς άμεσες προοπτικές του έλληνικού σοσιαλισμού. Μ' άλλα λόγια: από τή νέα κυβέρνηση εξαρτάται άν θά άποτύχει, προσπαθώντας να τονώσει και να εκσυγχρονίσει τόν κατακεραματισμένο και άποδιοργανωμένο έγχώριο καπιταλισμό, ή άν θά πετύχει να συμβάλει δραστικά στό ριζικό εκδημοκρατισμό του δημόσιου βίου και, έτσι, να προωθήσει τίς διάσπαρτες δυνάμεις του σοσιαλισμού. Άπό τίς κυβερνητικές επιλογές, άντιμετώπισης και πρωτοβουλίες θά εξαρτηθούν λοιπόν, σε μεγάλο βαθμό, οί διακυμάνσεις τόσο στην διχασμένη δεξιά όσο και τήν πολυδιασπασμένη κομμουνιστική άριστερά. Άπό τούς δικούς της χειρισμούς και τίς πολιτικές πρωτοβουλίες της εξαρτάται, τέλος, και ή ίδια ή όμαλή λειτουργία του πολιτεύματος.

Τά εκλογικά άποτελέσματα της 18ης Οκτωβρίου 1981 μετέβαλαν, λοιπόν, ριζικά τούς κοινοβουλευτικούς και, γενικότερα, τούς πολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Άπό τή μεταβολή αυτή προέκυψε, όπως θά αναλυθεί στην συνέχεια, και ένας μετασηματισμός του κομματικού συστήματος. Ο μετεκλογικός δικομματισμός δέν συνοδεύτηκε, ωστόσο, από προφανείς μετατοπίσεις ή ασάφειες σε ό,τι άφορά τήν ένγένει λειτουργία του πολιτεύματος. Άλλά και ή πολιτική άνομοιογένεια στό έσωτερικό της συνταγματικά «δικέφαλης» εκτελεστικής έξουσίας (άρθρο 26 § 2)¹ δέν συνδυάστηκε με τήν ενεργοποίηση των «έξουσιαστικών» άρμοδιοτήτων του προέδρου της Δημοκρατίας ή με μία συνταγματική και πολιτική κρίση. Όπως σ' όλη τήν περίοδο 1974-1981, έτσι και σήμερα τό πολίτευμα εξακολουθεί να λειτουργεί όμαλά ως άμιγώς κοινοβουλευτικό, παρά τά ποικίλα συνταγματικά διαφορούμενα.

Η πολιτειολογική αυτή διαπίστωση δέν έπαρκει, ωστόσο, για τήν άνάλυση των πολιτικών δρων πού προσδιορίζουν τή μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος, ειδικότερα για τή διερεύνηση του πραγματικού συσχετισμού άνάμεσα στό Κοινοβούλιο, τήν κυβέρνηση και τόν πρόεδρο της Δημοκρατίας. Οί συλλογισμοί, πού άκολουθούν, δέν φιλοδοξούν βέβαια να άποτιμήσουν συνολικά τό έργο της νέας κυβέρνησης ούτε να καταγράψουν τίς ποικίλες μορφές με τίς οποίες διεξάγονται μετεκλογικά οί κομματικοί άνταγωνισμοί και οί πολιτικές διενέξεις. Ζητούν μόνο να προσεγγίσουν μία όψη από τά σύνθετα ζητήματα της πολιτικής συγκυρίας: να έντοπίσουν όρισμένα

1. Βλ. σχετικά τή μελέτη του Φ. Βεγλερή, «Η διαρρυθμιστική εκτελεστική έξουσία κατά τό σχέδιο του νέου Σύνταγματος», τό Σύνταγμα, 1975, σ. 282 κ.έ., Γ. Πάσχου, «Η άναστροφική της εκτελεστικής έξουσίας», Ό Πολίτης, τ. 35, 1980, σ. 11 κ.έ., Ε. Β. Βενιζέλου, «Η λογική του πολιτεύματος και ή δομή της εκτελεστικής έξουσίας στό Σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 70, Ν. Κ. Άλιδίζατου, «Ο εκδημοκρατισμός σήμερα: σύγχρονες διαστάσεις ενός παλιού αίτήματος», Σύγχρονα θέματα, τ. 8, 1980, σ. 74.

ειδικότερα και τυπικά γνωρίσματα του δικομματικού συστήματος, πού προέκυψε από τίς εκλογές του 1981, και να έπισημάνουν κάποιες άμεσες έπιπτώσεις τους στην λειτουργία του πολιτεύματος.

Η επιλογή αυτή δέν είναι αυθαίρετη· στηρίζεται στην διαπίστωση ότι τό άμετάβλητο, τό *μόνιμο θεσμικό γνώρισμα* της κοινοβουλευτικής λειτουργίας του πολιτεύματος, κατά τήν περίοδο 1974-75 έως και σήμερα, είναι οί *σταθερές μονοκομματικές κυβερνήσεις*, δηλαδή οί κυβερνήσεις πού δέν διαθέτουν άπλώς τήν κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αλλά στηρίζονται σε μία *εϋρεία και πειθαρχημένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία*. Η ειδικότερη σημασία αυτής της κυβερνητικής ύπεροπλίας μεταβάλλεται, βέβαια, άνάλογα με τούς έκάστοτε συγκεκριμένους συσχετισμούς δυνάμεων. Τό γεγονός όμως παραμένει και είναι δηλωτικό για μία όρισμένη, μολονότι περιορισμένη άντικειμενοποίηση των συνταγματικών θεσμών, αλλά και για τούς δρους, με τούς όποιους διεξάγονται οί κοινωνικοπολιτικοί άνταγωνισμοί στό έσωτερικό του κράτους μετά τήν κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας. Η έκτίμηση αυτή νομιμοποιεί άκριδώς και τήν προσπάθεια να διερευνηθεί ή μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος, όπως συναρτάται με όρισμένα τυπικά γνωρίσματα του κομματικού συστήματος. Η προσέγγιση αυτή, παρά μία όρισμένη «στατικότητα» της, ίσως δοηθήσει και στην μελέτη των πολλαπλών μετώπων, πού διαμορφώνονται δυναμικά με τήν άνάπτυξη της πολιτικής ταξικής πάλης στην άμέσως μετεκλογική συγκυρία.

II

Τό κομματικό σύστημα—δηλαδή οί σχετικά σταθερές σχέσεις μεταξύ των ποικίλων πολιτικών κομμάτων— πού συγκροτήθηκε και λειτουργήσε μετά τή μεταπολίτευση του 1974, προσδιορίστηκε πρώτα άπ' όλα από τήν ισχύ και τή συνοχή της Νέας Δημοκρατίας. Άνεξάρτητα από τούς συγκεκριμένους λόγους πού έξασφάλισαν στην Νέα Δημοκρατία ένα ήγεμονικό ρόλο κατά τήν περίοδο 1974-1981, τό κόμμα αυτό, με προμετωπίδα και προφυλακή τό χαρισματικό πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, λειτούργησε έως τό 1977 ως τό «*ύπερκυρίαρχο*» κόμμα στό όλο κομματικό σύστημα, ενώ και με τίς εκλογές του 1977 άναδείχτηκε σε «*κυρίαρχο*» πολιτικό κόμμα στό έσωτερικό του Κοινοβουλίου.^{2α}

Η κοινοβουλευτική ισχύς, πού έξασφάλισε ή Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 1977 (172 βουλευτές), συνοδεύτηκε, ωστόσο, πολύ γρήγορα από μία προφανή μεταβολή στις κομματικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος. Η διευρυνόμενη άποδοκιμασία των έπιμέρους κυβερνητικών επιλογών θά προωθήσει μία έκδηλη δυσαρμονία άνάμεσα στις κομματικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος, από τή μία μεριά, και

2. Για τήν έννοια του κομματικού συστήματος, όπως χρησιμοποιείται έδώ και για τήν τυπολογία των κομματικών συστημάτων, βλ. άντί πολλών: Μ. Duverger, «Les partis politiques», Paris 1976, σ. 237 κ.έ. και R. G. Schwartzberg, «Sociologie Politique, Éléments de science Politique», Paris 1977, σ. 543 κ.έ.

2α. Βλ. Γ. Πάσχου, τό κομματικό σύστημα 1974-1981 στό «Ελλάδα, Ίστορία και πολιτισμός», τόμ. 7, «Η πολιτική», σ. 228 κ.έκ.

τούς κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς της περιόδου αυτής, από την άλλη. Μία δυσαρμονία, που συνέπιπτε με την αυξανόμενη απήχηση της έντονης, συχνά δημαγωγικής αντικυβερνητικής πολιτικής που ασκούσε το ΠΑΣΟΚ, ως αξιωματική αντιπολίτευση και που συνοδευόταν από την ήδη βάσιμη προοπτική της κυβερνητικής αλλαγής.

Η προοπτική αυτή θα «διαδρώσει», κατά κάποιον τρόπο, και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος. Πολύ πριν από τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 έντεινεται — με θεμιτές ή αθέμιτες μεθοδεύσεις, με λόγους ή πράξεις που αποσκοπούν να διασύρουν τους αντιπάλους και να παρασύρουν τους εκλογείς — όλες οι διεργασίες, που ώθούν στη «δημοψηφισματική» επιλογή ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα, στη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ. Αντίστοιχα, επιφυλάττουν και στη λειτουργία του κομματικού συστήματος κάποια στοιχεία δικομματισμού. Τα στοιχεία αυτά εκδηλώνονται ποικιλότροπα, άτυπα όμως και χωρίς συνέχεια, στις σχέσεις της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης τόσο με την κυβέρνηση όσο και με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Τα εκλογικά αποτελέσματα θα επικυρώσουν αυτή τη γενική τάση: το ΠΑΣΟΚ καταλαμβάνει 172 βουλευτικές έδρες, η Νέα Δημοκρατία 115 και το ΚΚΕ 13. Τα «μικρά κόμματα» παύουν να εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο, ενώ οι «άνεξαρητοποιήσεις» ορισμένων βουλευτών είναι πολιτικά άσημαντες. Η πολυπλοκότητα, ή πολυπλοκότητα και η πολυφωνικότητα της ταξικής πάλης και των κοινωνικών ανταγωνισμών δεν άντηξαν ενώπιον της κάλπης έχασαν ή ξέχασαν τις αποχρώσεις τους, απορροφήθηκαν πολιτικά και έτσι εκφράστηκαν στον παραμορφωμένο και παραμορφωτικό κοινοβουλευτικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο μεγάλα, ποικιλότροπα «διευρυμένα» κόμματα.

Τι σημαίνουν αυτοί οι αριθμητικοί συσχετισμοί για το χαρακτήρα του μετεκλογικού κομματικού συστήματος; Η ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία και η έσωκομματική συνοχή και πειθαρχία, που διαθέτει η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ εξασφαλίζουν προφανώς την κυβερνητική σταθερότητα και τη σαφή επικράτηση του κυβερνώντος κόμματος κατά τις διάφορες κοινοβουλευτικές άναμετρήσεις. Από την άλλη μεριά, όμως, η Νέα Δημοκρατία παραμένει ένα μεγάλο πολιτικό κόμμα και μία ισχυρή αξιωματική αντιπολίτευση, όπως άναγνώρισε μετά τις εκλογές και ο ίδιος ο πρωθυπουργός³. Είναι πιθανόν οι έσωκομματικές πολιτικές διαφωνίες και οι προσωπικοί ανταγωνισμοί να οδηγήσουν τελικά στη διάσπαση της Νέας Δημοκρατίας ή στην περαιτέρω πολιτική της άποδυνάμωση. Σήμερα, πάντως, άποτελεί μία σημαντική κοινοβουλευτική δύναμη, που συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να άξιοποιήσει τις τυχόν κυβερνητικές άποτυχίες και να άνακτήσει στο μέλλον την κυβερνητική έξουσία.

Αντίθετα, η κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ δεν παίζει συστατικό ρόλο στη συγκρότηση και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος. Διαθέτει μόνο το 4%, περίπου, των βουλευτικών έδρων και δεν διαγράφεται σήμερα όποιαδήποτε προοπτική για τη συγ-

κρότηση ενός κυβερνητικού συνασπισμού ΠΑΣΟΚ — ΚΚΕ. Έπιπλέον, η κοινοβουλευτική άυτοδυναμία του κυβερνώντος κόμματος άφαιρεί από το κομματικό σύστημα το χαρακτηριστικό γνώρισμα των συστημάτων με «δύομισ» κόμματα⁴. Η άριθμητική στασιμότητα της κομμουνιστικής άριστεράς — στενά συνυφασμένη με την επικράτηση του ΚΚΕ στο χώρο αυτό — συμβαδίζει, λοιπόν, με την πολιτική άπομόνωση και την κοινοβουλευτική άσημαντότητά της. Η τριπολική συγκρότηση του πολιτικού φάσματος διατηρείται, βέβαια, και στο σημερινό Κοινοβούλιο⁵. Με το ΚΚΕ, όμως, στο περιθώριο δεν μπορεί ούσιαστικά — και άκριβολογώντας — να γίνεται λόγος για «τρικομματικό σύστημα», χωρίς να παραγνωρίζονται έτσι οι πραγματικοί ένδοκοινοβουλευτικοί συσχετισμοί.

Καθώς το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία διαθέτουν περίπου το 96% των κοινοβουλευτικών έδρων και το κυβερνών κόμμα είναι κοινοβουλευτικά άυτοδύναμο, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε με τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 είναι δικομματικό. Το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία εμφανίζονται ως οι μόνοι πρωταγωνιστές του κοινοβουλευτικού δίου μας.

III

Αυτός ο μετασχηματισμός του κομματικού συστήματος και ο προσδιορισμός του ως δικομματικού έχει, βέβαια, πολλαπλές πολιτικές επιπτώσεις. Δεν έχει, όμως, άμεση και άυτοτελή σημασία για τη συγκεκριμένη μετεκλογική λειτουργία του πολιτεύματος. Διότι το πολίτευμα έξακολουθεί και σήμερα να λειτουργεί όμαλά ως άμιγώς κοινοβουλευτικό, παρά τη μεταβολή του κομματικού συστήματος, παρά την έκλογική επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, παρά τη συνύπαρξη ενός χαρισματικού προέδρου της Δημοκρατίας και ενός χαρισματικού πρωθυπουργού. Η ένγνενη άναφορά στο μετεκλογικό δικομματισμό δεν έπαρκει, λοιπόν, ούτε για τη συγκεκριμένη προσέγγιση των μετεκλογικών άνακατατάξεων στο έσωτερικό του κράτους ούτε, ειδικότερα, για την άνάλυση των μετατοπίσεων της έξουσίας άνάμεσα στο Κοινοβούλιο, την κυβέρνηση και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας. Για το σκοπό αυτό είναι άπαραίτητο να έντοπιστούν, όπως σημειώθηκε και είσαγωγικά, τα έπιμερους τυπικά γνώρισμα του μετεκλογικού δικομματικού συστήματος: διότι αυτά προσδιορίζουν και ύπογραμμίζουν τη συνέχεια ή τις άσυνέχειες στη μεταδικτατορική λειτουργία του πολιτεύματος.

α) *Κυριαρχούμενος δικομματισμός* (bipartisme dominé). Το ΠΑΣΟΚ διαθέτει σήμερα μία ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, που — σε συνδυασμό με την πειθαρχία της κοινοβουλευτικής ομάδας του — παρέχει στο κυβερνών κόμμα μία σαφή και άυτοδύ-

4. Με ποσοτικά, λοιπόν, κριτήρια δεν ύπάρχει ένας «άτελής δικομματισμός», όπως λ.χ. στη Γερμανία. Βλ. R. G. Schwartzberg, δ. π., σ. 558, όπου άναφέρεται (σημ. 20) ένδεικτικά και στη μελέτη του J. Blondel, «Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies», *Canadian journal of political science*, Ιούλιος 1968, σ. 180 κ. έ. Αντίθετα ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Άριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού», *Πολιτική*, Έπιθεώρηση πολιτικής έπιστήμης, τ. 2, 1982, σ. 115 κ. έ.

5. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, δ. π., σ. 115, 124.

3. Βλ. τη συνέντευξη του Ά. Παπανδρέου στην ΕΡΤ, *Έλευθεροτυπία*, 17-11-1981, σ. 15.

ναμη άνωτερότητα στο όλο κομματικό σύστημα. Από αυτή τη σημαντική άριθμητική υπεροχή του προκύπτει, βέβαια, πρώτα απ' όλα μία προφανής ανισότητα στις σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση. Το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις για να επικρατεί άνετα στις ποικίλες κοινοβουλευτικές αναμετρήσεις, ενώ η κοινοβουλευτική δραστηριότητα της αντιπολίτευσης εμφανίζεται ως αναποτελεσματική. Αυτή η ήγemonική θέση του ΠΑΣΟΚ στο έσωτερικό του Κοινοβουλίου ώθει σήμερα και τη Νέα Δημοκρατία σε κοινοβουλευτικές πρακτικές, που χρησιμοποιούσε στο παρελθόν το ΠΑΣΟΚ, αλλά ή ίδια επέκρινε με δριμύτητα (άποχωρήσεις, κωλυσιεργία στο νομοθετικό έργο κ.λπ.). Οί όροι αντίστράφηκαν...

Η κοινοβουλευτική υπεροπλία του ΠΑΣΟΚ έχει, ωστόσο, πολλαπλές επιπτώσεις στην όλη λειτουργία του πολιτεύματος. Δέν επιδρά, δηλαδή, μόνο στις σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση, αλλά προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις σχέσεις ή τούς συχετισμούς δυνάμεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στο Κοινοβούλιο, την κυβέρνηση και τόν πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Κυβέρνηση - πρωθυπουργός και Κοινοβούλιο. Όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις σύγχρονες κοιμματικές δημοκρατίες, τά σημαντικότερα ύπουργεία της «σοσιαλιστικής κυβέρνησης» επανδρώθηκαν από τη διευθύνουσα, την ήγετική κομματική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, όπως διαμορφώθηκε κατά την περίοδο 1974-1981. Τά περισσότερα μέλη του Έκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ είναι συγχρόνας και μέλη της σημερινής κυβέρνησης. Αυτή ή συσώρευση στά ίδια πρόσωπα τόσο των κομματικών όσο και των κυβερνητικών άρμοδιοτήτων συσσωρεύει, βέβαια, κάποια ζητήματα που άφορούν τη διάκριση ανάμεσα στο κόμμα και τό κράτος⁶. (Ανάλογα ζητήματα δέν είχαν προβληθεί άρκετά στο παρελθόν, κι αυτό γιατί ή ΝΔ δέν διέθετε λειτουργούσες κομματικές οργανώσεις). Παράλληλα, όμως, ελαχιστοποιεί ή μηδενίζει την πιθανότητα να προκύψουν - πέρα από κάποιες επιμέρους προστριβές - σημαντικές εντάσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση ως σύνολο και τούς κομματικούς μηχανισμούς του ΠΑΣΟΚ. Τό γεγονός ότι κυβέρνηση και κόμμα λειτουργούν περί και ύπό τό χαρισματικό ήγέτη τους (πρωθυπουργό και άρχηγό) Ανδρέα Παπανδρέου άποτελεί την άσφαλιστική δικλείδα και τη σημαντικότερη έγγύηση για την όμαλή συνύπαρξη των κυβερνητικών και των κομματικών μηχανισμών. Στη συνύπαρξη αυτή, ή κυβέρνηση άποτελεί, όμως, τόν

6. Αυτό, σε συνδυασμό και με σχετικές επικρίσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ύποχρέωσε τόν πρωθυπουργό σε επανειλημμένες αναφορές στο ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στο κόμμα και τό κράτος. Βλ. την όμιλία του στο στάδιο του Σπόρτιγκ (*Τά Νέα*, 1-2-1982): «Πιστεύουμε στο διαχωρισμό κράτους και κόμματος. Δέν πρέπει να ύπάρχει οργανωτική σχέση μεταξύ όργάνωσης και κράτους». Πρβλ. και την όμιλία του στην κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, *Τό Βήμα*, 12.2.1982. Όλα αυτά μοιάζουν, ωστόσο, με πλατωνικές δεοντολογίες. Τό πρόβλημα της διάκρισης κόμματος και κράτους δέν είναι άπλό οργανωτικό θέμα, που άφορά ή αναφέρεται σε μερικές δεκάδες κομματικά στελέχη. Είναι εύρτερο πολιτικό ζήτημα, που ή επίλυση του προϋποθέτει τη ριζική άνασύνταξη των κρατικών μηχανισμών, αλλά και την εκ θεμελίων άναδιοργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Προϋποθέτει δηλαδή πράγματα άπίθανα...

ισχυρότερο πόλο, με τό επιχείρημα ότι αυτή είναι «κατ' άνάγκη άποκλειστικά ύπεύθυνη και άρμόδια να έκτιμά, να αναγνωρίζει και να μεθοδεύει τό «πολιτικά έφικτό»⁷.

Πώς ύλοποιείται, όμως, στην πράξη αυτή ή άρμοδιότητα και ύπευθυνότητα της κυβέρνησης; Οί έβδομαδιαίες⁸ συνεδριάσεις του Έπουργικού Συμβουλίου δέν άποτελούν, βέβαια, στην πραγματικότητα, μόνο μία άπλή επιβεβαίωση της κυβερνητικής συλλογικότητας. Καλύπτουν άσφαλώς κάποιες βασικές άνάγκες για την κατάργηση των «ύπουργικών δοβλετιών»⁹ και για τό συντονισμό της τρέχουσας κυβερνητικής πολιτικής, όπου ή Νέα Δημοκρατία μετά τό 1977 είχε να επιδείξει έντονες ένδοκυβερνητικές αντιφάσεις, προσωπικούς άναγωνισμούς και διαχειριστικές ασάφειες¹⁰. Η ίδια αυτή συλλογικότητα άποτελεί όμως - καθώς και τό Σύνταγμα άναγνωρίζει στον πρωθυπουργό «ένα ρόλο άυτοτελή ως άτομικό και άμεσο πολιτειακό όργανο»¹¹ - και τη μόνη δυνατή μέθοδο για την άναπαραγωγή της συγκέντρωσης των παλιών (κομματικών) και των νέων (κυβερνητικών) έξουσιών στο πρόσωπο του Ά. Παπανδρέου. Έτσι μόνο είναι όργανωτικά δυνατό, «ή παρέμβαση του άρχηγού-πρωθυπουργού (νά είναι ή δούληση, ό λόγος κι ό νόμος»¹² για όλες τις σημαντικές κυβερνητικές αποφάσεις, άνεξάρτητα από τις διαφοροποιημένες ρυθμίσεις του άρθ. 82 του Συντάγματος. Από την άποψη αυτή, ή ισχύς του σημερινού πρωθυπουργού στο έσωτερικό της κυβέρνησης είναι πρωτοφανής για τό μεταδικτατορικό πολιτικό δίο μας: ό Κ. Καραμανλής δέν διέθετε ποτέ, μετά τό 1975, άνάλογη ισχύ¹³, διότι

7. Βλ. την όμιλία του Ά. Παπανδρέου στο Σπόρτιγκ (*Τά Νέα*, 1.2.1982): «Η κυβέρνηση προγραμματίζει, είπαμε, τη δράση της με βάση τό πλαίσιο των αποφάσεων της Κεντρικής Έπιτροπής. Όμως ταυτόχρονα, κάθε μέρα, στην άσκηση της πολιτικής της κινείται άναγκαστικά μέσα στο πλαίσιο των συνταγματικών επιταγών, της ισχύουσας νομοθεσίας... και περιορίζεται πάντα στο πολιτικά έφικτό, δηλαδή σε κάτι που άποτελεί για τό Κίνημά μας ένδιάμεσο στόχο». Και στη συνέχεια: «Η όργάνωση μας πρέπει να ύπενθυμίξει κάθε μέρα και έντός και εκτός της όργάνωσης, πώς πέρα από τό πολιτικά έφικτό, που είναι κατ' άνάγκη τό έργο της κυβέρνησης, ύπάρχει πάντα τό κοινωνικά επιθυμητό, ό στόχος, τό δίκαιο αίτημα, τό ιστορικά άναγκαίο...»

8. Βλ. χαρακτηριστικά την όμιλία του πρωθυπουργού προς την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ (*Τό Βήμα*, 12.2.1982): «Θέλω επίσης να πώ ότι κατορθώσαμε - και είναι ίσως ή πρώτη κυβέρνηση στην ιστορία της Έλλάδας - να έχουμε Έπουργικό Συμβούλιο μία φορά τη δδομάδα. Μόνες έξαιρέσεις είναι οι περιπτώσεις που την Παρασκευή λέπω από την Έλλάδα, μόνη μέρα που προσφέρεται για Έπουργικό Συμβούλιο».

9. Έτσι είπε ό πρωθυπουργός στην όμιλία του κατά την πρώτη συνεδρίαση του Έπουργικού Συμβουλίου. Βλ. *Τό Βήμα*, 22.10.1981.

10. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Τό πολίτευμα της Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» και ή πεντάχρονη λειτουργία του», *Έφημερίς των Έλλήνων Νομικών*, 1980, σ. 745-752, Γ. Πάσχου, «Η άνασυγκρότηση...», ό. π., σ. 13 για τις σχέσεις ανάμεσα στον πρωθυπουργό και την κυβέρνηση κατά την περίοδο 1975-1980.

11. Δ. Τσάτσου, «Συνταγματικό Δίκαιο», Ι, δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, Άθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 377.

12. Βλ. Α. Γ. Έλεφάντη, «Άλλαγή - Έναλλαγή - Έπομνη», ό *Πολίτης*, τ. 47-48, 1982, σ. 39-46.

13. Μολονότι και κατά την περίοδο εκείνη τό κοινοβουλευτικό σύστημα λειτουργούσε στην πρωθυπουργική μορφή

οί σημαντικότεροι ύπουργοί του ποτέ δέν ήταν πολιτικά τόσο «ετερόφωτοι», όσο οί ύπουργοί τής σημερινής κυβέρνησης. Οί πολιτικοί, εξάλλου, όροι γι' αυτή τήν ισχύ του πρωθυπουργού άφορούν τήν ειδική σχέση του μέ τό έκλογικό σώμα: στο παρελθόν ό Κ. Καραμανλής δέν διέθετε ως πρωθυπουργός μόνο μία όρισμένη άυτονομία από τή Νέα Δημοκρατία, αλλά και μία ιδιότυπη, έστω περιορισμένη, πολιτική «άσυλία» έναντι του έκλογικού σώματος, δηλαδή δέν ταυτιζόταν πάντα μέ τίσ επιμέρους αντιδραστικές ή εκσυγχρονιστικές έπιλογές και πρακτικές τών ύπουργών τής κυβέρνησής του· αντίθετα, ό Ά. Παπανδρέου, - πού αναγνωρίζεται ως χαρισματικός πολιτικός, όχι όμως ως «Έθναρχης» -, «χρεώνεται» σήμερα όποιαδήποτε εύστοχη ή άστοχη, δεξιά, κεντρώα ή άριστερή κυβερνητική έπιλογή, μέ μόνη ίσως εξαίρεση τίσ τυχόν διαχειριστικές άδεξιότητες κυβερνητικών στελεχών. Αύτή ή κατευθείαν άναφορά του έκλογικού σώματος στο πρόσωπο του πρωθυπουργού είναι ό θεμελιώδης πολιτικός όρος γιά τήν ένδοκυβερνητική νομιμοποίηση τής συγκέντρωσης άπόλυτων έξουσιών και άρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του χαρισματικού πρωθυπουργού.

Η ύπεροχή τής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού έναντι του κόμματος, γενικότερα, και τής κοινοβουλευτικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ, ειδικότερα, προσδιορίζει άποφασιστικά και τίσ σχέσεις ανάμεσα στο Κοινοβούλιο και τήν κυβέρνηση. Οί όροι γιά τήν *άναπαραγωγή τής άποδυνάμωσης του Κοινοβουλίου έναντι τής έκτελεστικής έξουσίας διατηρούνται*, στο βαθμό πού ή πολιτική έξουσία συγκεντρώνεται σε έξωκοινοβουλευτικά κέντρα λήψης τών άποφάσεων. Τό Κοινοβούλιο παραμένει, όπως σε όλη τή μεταπολιτευτική περίοδο, ό τόπος όπου άπλώς νομιμοποιούνται τυπικά και εκ τών ύστερων οί εκάστοτε άποφάσεις τής κυβέρνησης.

Η προγραμματική έξαγγελία του ΠΑΣΟΚ γιά τήν ουσιαστική ένδυνάμωση του Κοινοβουλίου, ως θεμελιώδους θεσμού τής λαϊκής κυριαρχίας¹⁴, δέν έχει μέχρι σήμερα προωθηθεί. Η λαϊκή κυριαρχία, τό «θεμέλιον του πολιτεύματος» κατά τό άρθρο 1 § 2 του Συντάγματος, παραμένει έγκλωδισμένη και έτσι ενουχισμένη στους θεσμούς μιας άστικής δημοκρατίας, πού *άρκείται στη συναίνεση* και δέν συμβιβάζεται μέ τήν άμεση και διαρκή συμμετοχή στη λήψη τών κεντρικών πολιτικών άποφάσεων. Η ιδέα τής συμμετοχής θεωρείται πώς άφορά μόνο τήν Τοπική Αυτοδιοίκηση και τό συνδικαλισμό.

Κυβέρνηση - πρωθυπουργός και πρόεδρος τής Δημοκρατίας. Η κυριαρχική θέση του ΠΑΣΟΚ στο έσωτερικό του Κοινοβουλίου έχει βαρυσήμαντες επιπτώσεις γιά τούς συνταγματικά διαφορούμενους και πολιτικά υπό διαμόρφωση συσχετισμούς ανάμεσα στην κυβέρνηση, τόν πρωθυπουργό και τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας. Τό ίδιο τό δικομματικό σύστημα,

σε συνδυασμό μέ τούς «άντιδεξιούς» προσανατολισμούς του ΠΑΣΟΚ¹⁵, προωθεί μία σειρά κυβερνητικών έπιλογών, πού συγκρούονται είτε μέ τούς πολιτικούς προσανατολισμούς είτε μέ τά κομματικά συμφέροντα τής Νέας Δημοκρατίας, ως του κύριου αντίπαλου τής κυβέρνησης. Η κοινοβουλευτική ισχύς και ή άπήχηση του ΠΑΣΟΚ στο έκλογικό σώμα¹⁶ άφαιρούν, ώστόσο, από τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας τήν πολιτική εύχέρεια νά ενεργοποιήσει κάποιες από τίσ «έξουσιαστικές» άρμοδιότητες, πού του αναγνωρίζει τό Σύνταγμα, μέ σκοπό νά άποτρέψει τίσ «άντιδεξιές» μεθοδεύσεις τής κυβέρνησης και τήν άναδιανομή τής πολιτικής έξουσίας. Ο Κ. Καραμανλής δέν έχει, βέβαια, άποδυναμωθεί όριστικά ως προσωπικό κέντρο πολιτικής έξουσίας· παραμένει ένα σημαντικό και τό έγκυρότερο κέντρο πολιτικής *άντίστασης*, άρα και έξουσίας, πού διαθέτει σήμερα ή μονοπωλιακή άστική τάξη στο έσωτερικό του κράτους. Η μετεκλογική συγκυρία τόν δεσμεύει, όμως, σε μία όμαλή συνεργασία μέ τήν κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ουσιαστικά μέ τόν πρωθυπουργό, στο πλαίσιο μιας καταρχήν *άνιστης σχέσης*. Αύτή ή πραγματική ύπεροχή τής κυβέρνησης και του πρωθυπουργού έναντι του προέδρου τής Δημοκρατίας - *άναντίστοιχη* πρós τίσ συνταγματικές ρυθμίσεις πού δυσπιστούν πρós τή λαϊκή αντιπροσωπεία¹⁷ και όρίζουν τή δυαδική συγκρότηση τής εκτελεστικής έξουσίας¹⁸ - συγκεκριμενοποιείται στη σημερινή *άδυναμία του Κ. Καραμανλή νά αναλάβει*

15. Βλ. παρακάτω γιά τόν «πολωμένο δικομματισμό».

16. Γιά τή σημασία τής άπήχησης αυτής βλ. χαρακτηριστικά και τή συνέντευξη του Κ. Τσάτσου στην *Έλευθεροτυπία* (15.5.1980, σ. 7). Στην εκτίμηση ότι ό Σδώλος θά χαρακτηρίσει τή σημερινή μας δημοκρατία «προεδρική», ό Κ. Τσάτσος άπάντησε μέ ένα πολιτικό ρεαλισμό, πού είναι σήμερα ιδιαίτερα επίκαιρος, εξαιτίας τής πολιτικής άνομοιογένειας μεταξύ κυβέρνησης και Π. τ. Δ.: «Και δέν θά είχε, άσφαλώς, άδικο άν έκρινε από τό γράμμα του Συντάγματος, από τίσ διατάξεις του πού θεσπίζουν κάποια πρόνομια του προέδρου: νά διαλύει π.χ. τή Βουλή, όταν διαπιστώνει ότι ή σύνθεσή της δέν έκφράζει πιά τή βούληση του έκλογικού σώματος ή νά αναπέμψει νομοσχέδια, πού θά χρειάζονται νά έπεράσουν μέ πλειοψηφία τών 2/3 τής Βουλής, γιά νά υπογραφούν και από αυτόν και νά άποκτήσουν ισχύ νόμου. Άλλά τό γράμμα δέν συμπίπτει πάντοτε μέ τήν πρόθεση του Νομοθέτη. Πρόθεσή του, στην περίπτωση αυτή, ήταν νά διασφαλίσει τό πολίτευμα και τή γαλήνη του τόπου από άδιέξοδα, από τίσ άκραίες καταστάσεις πού προκαλεί ή άδυναμία τής Βουλής νά άσκήσει τό νομοθετικό της έργο ή ή άδυναμία τής κυβερνήσεως νά κυβερνήσει κατά τρόπο πού νά ανταποκρίνεται στη θέληση του λαού. Άλλά και σ' αυτές τίσ περιπτώσεις ή δυσαρμονία λαού-Βουλής πρέπει νά είναι κατάφωρη και αντικειμενικά άναμφισβήτητη, γιά νά άποφασίσει ό πρόεδρος νά μετατρέψει σε πράξη τό γράμμα, γιά νά άσκήσει τίσ προνομίες. Άν άποδειχθεί εκ τών ύστερων ότι άσκώντας τίσ ό πρόεδρος ήλθε σε σύγκρουση μέ τό λαό, ό πολιτικός θάνατός του θά είναι όριστικός, άνέκκλητος».

17. Βλ. ήδη τό 1975 διεξοδικά στον Α. Ι. Μάνεση, «Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου τής Δημοκρατίας κατά τό κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος», Άνάτυπο από τό ΝοΒ 23, τ. 5, Άθήνα 1975, σ. 10 κ. και του ίδιου «Η κρίση τών θεσμών τής φιλελεύθερης δημοκρατίας και τό Σύνταγμα», *Σύγχρονα θέματα*, τ. 8, 1980, σ. 20-32 κ. έ.

18. Από αύτή τήν άναντίστοιχη προκύπτει μία διαρκής ένταση ανάμεσα στην πολιτική άποδυνάμωση του προέδρου τής Δημοκρατίας και τίσ σημαντικές έξουσιαστικές άρμοδιότητες πού διαθέτει κατά τό κείμενο του Συντάγματος.

του. Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Τό πολίτευμα...», δ. π., σ. 751, 753.

14. Βλ. πολλαπλές άναφορές στο (προεκλογικό) κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, αλλά και τίσ προγραμματικές δηλώσεις τής κυβέρνησης (*Τά Νέα*, 23.11.1981): «Η άρχή τής Λαϊκής Κυριαρχίας είναι άρρηκτα δεμένη μέ τόν πολυκομματισμό και τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Η Βουλή ένισχύεται, ώστε μέ άξημένο κύρος νά άσκήσει άποφασιστικά τό ρόλο της».

όποιαδήποτε σημαντική πολιτική πρωτοβουλία. Είναι υποχρεωμένος να ενεργεί ως πρόεδρος μίας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Μόνο σε ορισμένα επιμέρους αλλά σημαντικά ζητήματα, όπως λ.χ. ή ευρωπαϊκή πολιτική, θα μπορούσε ίσως να αξιοποιήσει αποτελεσματικά το ευρύτερο πολιτικό κύρος του για να αντιταχθεί δημόσια σε τυχόν κυβερνητικές επιλογές. Στά ζητήματα αυτά διατηρείται, ακόμη, μία *ευαίσθητη και διαφορούμενη ισορροπία* ανάμεσα στην κυβέρνηση, τον πρωθυπουργό και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Η κυρίαρχη θέση του ΠΑΣΟΚ στο όλο κομματικό σύστημα αποτελεί, πάντως, το σημαντικότερο πολιτικό όρο και την κύρια εγγύηση για να παραμείνουν σε αδράνεια τα προεδρικά στοιχεία του πολιτεύματος και για να διαφυλαχτεί ο άμιγής κοινοβουλευτισμός, που λειτούργησε από το 1975 έως σήμερα, έστω και με τη σημερινή έντονα πρωθυπουργική μορφή του.

6) *Πολωμένος δικομματισμός* (bipartisme polarisé). Οί πολιτικές και ιδεολογικές διενέξεις ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία¹⁹ προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό κλίμα δλόκληρης της περιόδου 1974-1981. Οί ίδιες ή ανάλογες διενέξεις εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν και τη μετεκλογική πολιτική σκηνή, μολονότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός... καθυστερεί: διαρκής και όξεία ένταση ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση. Η άμοιβαία κριτική δεν περιορίζεται, κατά κανόνα, στην αντίκρουση των επιμέρους επιλογών ή επιχειρημάτων του αντίπαλου· περιλαμβάνει και την πολεμική άμφισβήτηση της ίδιας της δημοκρατικότητας του. Άπλως κάποιοι όροι αντιστράφηκαν: σήμερα καταγγέλει η Νέα Δημοκρατία το ΠΑΣΟΚ για τη συγκρότηση ενός μονοκομματικού κράτους και για τη δράση χουντικών στο έσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος...

Η διαδικασία σύγκλισης προς το «κέντρο» και των δύο μεγάλων κοινοβουλευτικών κομμάτων, όπως εμφανίζεται λ.χ. στη Δ. Γερμανία, δεν εκδηλώθηκε λοιπόν καταλυτικά στον ελληνικό δικομματισμό, που προέκυψε από τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981.

Η συμφωνία, ή συνεννόηση, ή άρμονία ή η ήπιότητα έχουν δευτερεύουσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής· ο άπόλυτος ανταγωνισμός και η σύγκρουση ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση υπερτερούν σημαντικά, με ποικίλες θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στον πολιτικό μας βίο. Άπό την άποψη αυτή, ο δικομματισμός της τρέχουσας κοινοβουλευτικής περιόδου είναι «πολωμένος», μολονότι δεν αναδεικνύει την επικαιρότητα του διλήμματος καπιταλισμός-σοσιαλισμός.

Η «πόλωση» αυτή δεν είναι, με τά λόγια του Duverger²⁰, «μεταφυσική»· δεν λειτουργεί ένας «μεταφυσικός δικομματισμός» (bipartisme metaphysique). Παρά τις όξείες διενέξεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αξιωματική αντιπολίτευση, οί κομματικοί διαξιφισμοί δεν έχουν προσλάβει τις βίαιες μορφές ενός «θρησκευτικού πολέμου» ούτε έχουν προκύψει συγκρούσεις, που να προωθούν ή να υποδηλώ-

νουν μία συνταγματική κρίση. Το πολίτευμα εξακολουθεί να λειτουργεί όμαλά, παρά την ένταση των κομματικών ανταγωνισμών και τούς νέους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων.

Ο πολωμένος χαρακτήρας του μετεκλογικού δικομματισμού έχει, ωστόσο, και κάποιες επιπτώσεις που υπερβαίνουν τη σχέση της κυβέρνησης με την αξιωματική αντιπολίτευση και άφορούν τη σχέση του προέδρου της Δημοκρατίας με τά δύο μεγάλα κόμματα. Οί επιπτώσεις αυτές ίσως δεν είναι σήμερα όρατες «διά γυμνού όφθαλμού», προωθούνται όμως στην πράξη άπό την ίδια τη λειτουργία του πολιτεύματος. Στο πλαίσιο του κυριαρχούμενου και πολωμένου δικομματισμού, ή υποχρεωτική συνεργασία του προέδρου της Δημοκρατίας με την κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό έντεινει προοδευτικά την πολιτική άποσύνδεση, την *άποξένωση του Κ. Καραμανλή άπό τη Νέα Δημοκρατία*, μολονότι δεν οδηγεί στην πολιτική όμοιογενοποίηση της εκτελεστικής εξουσίας. Η Νέα Δημοκρατία άποστερείται, έτσι, έναν σημαντικό ιστορικό και πολιτικό σημείο σύγκλισης, γεγονός που τονώνει τις διαχωριστικές τάσεις στο έσωτερικό του κόμματος. Έξάλλου, ο κομματικός «άποχρωματισμός» του Κ. Καραμανλή περιορίζει προοδευτικά και τη δική του ικανότητα να παρεμβαίνει ένοποιητικά στις έσωτερικές διαμάχες της Νέας Δημοκρατίας.

γ) *Στοιχεία διπολικότητας*. Η κυρίαρχη θέση του ΠΑΣΟΚ στο έσωτερικό του Κοινοβουλίου ένισχύεται ακόμη περισσότερο, καθώς όρισμένες κυβερνητικές επιλογές μπορούν να ύπολογίζουν και στη θετική ψήφο των βουλευτών του ΚΚΕ, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις του. Αυτή ή συμπαράταξη δεν άναιρεί, βέβαια, την τριπολικότητα του ένδοκοινοβουλευτικού πολιτικού φάσματος· άπλως προσδίδει στο κομματικό σύστημα κάποια στοιχεία διπολικότητας, χωρίς όμως να τό καθιστά διπολικό (άπουσιάζει ένας κυβερνητικός συνασπισμός ΠΑΣΟΚ - ΚΚΕ, αλλά και κάποιες σοβαρές αντιθέσεις ή διαφωνίες, ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ εκδηλώθηκαν ήδη στο Κοινοβούλιο). Τά στοιχεία αυτά ένδυναμώνουν, πάντως, την κυβέρνηση άπέναντι στην αξιωματική αντιπολίτευση και τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, καθώς συνδύαζονται και με τη σημαντική έξωκοινοβουλευτική ισχύ του ΚΚΕ.

δ) *Έξωκοινοβουλευτικός πολυκομματισμός*. Ο προσδιορισμός του κομματικού συστήματος με βάση τον κοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων δεν άπαρκεί για να άποδώσει τούς πραγματικούς συσχετισμούς ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα, που λειτουργούν σήμερα στο ελληνικό Κοινοβούλιο αλλά και έξω άπό αυτό. Πρώτα άπό όλα, ή αριθμητική ισχύς των κομμάτων αυτών είναι καταλυτικά προσδιορισμένη άπό τό εκλογικό σύστημα της ένισχυμένης αναλογικής: άνεξάρτητα άπό την άναμφισβήτητη έπιρροή του εκλογικού συστήματος στην εκλογική συμπεριφορά -έπιρροή που δεν έπιδέχεται μαθητικές μετρήσεις-, τά δύο μεγάλα κόμματα συγκέντρωσαν περίπου τό 84,5% των ψήφων, αλλά τό 96% των κοινοβουλευτικών έδρών. Άν, έπιπλέον, συγκριθούν οί συμπαγείς και ισχυρές συνδικαλιστικές όργανώσεις του ΚΚΕ και ή μεγάλη δυνατότητα κινητοποιήσεων, που διαθέτει, με τις αντίστοιχες άδυναμίες ή τά κενά των δύο άλλων κομμάτων (ιδιαίτερα της Νέας Δημοκρατίας) στο κοινωνικό πεδίο, τότε γίνεται προφανής μιά όρι-

19. Για την «πόλωση ταυτότητας» ανάμεσα στη Νέα Δημοκρατία και τό ΚΚΕ, βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, δ. π., σ. 125.

20. Duverger, «Les partis politiques», δ. π., σ. 244 κ. έ.

σμένη διάσταση ανάμεσα στους κοινοβουλευτικούς και τους εξωκοινοβουλευτικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Ο κοινοβουλευτικός δικομματισμός συνπάσχει με ένα εξωκοινοβουλευτικό πολυκομματισμό, όπου ιδιαίτερα το ΚΚΕ αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την όλη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η διάσταση αυτή ανάμεσα στον κοινοβουλευτικό και τον εξωκοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων θα αμβλυνθεί σημαντικά, όταν η κυβέρνηση προωθήσει στο Κοινοβούλιο το νόμο για τη μεταβολή του εκλογικού συστήματος και τη θέσπιση της άπλης αναλογικής, που η ίδια χαρακτήρισε επανειλημμένα ως «ζήτημα αρχής». Με την άπλη αναλογική εφόσον βέβαια θα είναι «αμιγής και άδολη» το δικομματικό σύστημα θα κινδυνεύσει να αποδειχθεί πλαστό και να καταρρεύσει. Διότι: α) το ΚΚΕ θα μπορεί να προσδοκά βάσιμα μία αξιοσημείωτη αύξηση της κοινοβουλευτικής ομάδας του και μία αντίστοιχη τόνωση της κοινοβουλευτικής ισχύος του, β) οι διαχωριστικές τάσεις στο έσωτερικό της Νέας Δημοκρατίας θα ένταθούν και η διάσπασή της θα καταστεί πολύ πιθανή, γ) τα «μικρά κόμματα» ίσως πετύχουν να ανακτήσουν την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση, γεγονός που θα αποδώσει στο Κοινοβούλιο κάποια προηγούμενη πολυφωνικότητά του²¹.

Όποιαδήποτε άλλη πρόβλεψη σχετικά με τις συγκεκριμένες επιπτώσεις, που θα έχει η θέσπιση της άπλης αναλογικής στο άλλο κομματικό σύστημα και

τή λειτουργία του πολιτεύματος, αποτελεί ασφαλώς μόνο πρόωση, παρακινδυνευμένη και αυθαίρετη εικάσια. Διότι ήδη λειτουργούν άποτελεσματικά και οι διαδικασίες αναπαραγωγής του δικομματικού συστήματος. *Η σχετική αστάθεια του μετεκλογικού δικομματισμού συντηρεί, πάντως, και κάποιες εκκρεμότητες ή ασάφειες για τη μελλοντική λειτουργία του πολιτεύματος.*

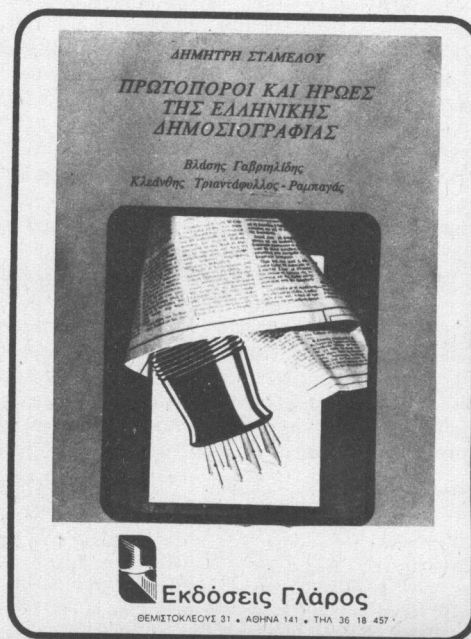
IV

Τί σημαίνει αυτή η αδυναμία να διαγραφούν σήμερα με σχετική ασφάλεια οι γενικές προοπτικές των κομματικών, αλλά και των ένδοκρατικών συσχετισμών; Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από αυτό που ο 'Α. Μάνεσης²² συμπεραίνει, όταν αναφέρεται γενικά στην κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα: «Μετά τη δικτατορία, το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας λειτουργεί κατά τρόπο πίο σωστό και πίο ολοκληρωμένο και πίο αυθεντικό παρά όποτεδήποτε άλλοτε, τό δέ νέο Σύνταγμα, παρά τό οποιαδήποτε συντηρητικά ή αυταρχικά στοιχεία του, έμφανίζει στό σύνολό του άρκετά περιθώρια όμαλής λειτουργίας. Αυτό σημαίνει ότι ό συσχετισμός τών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων είναι, μεταδικτατορικά, εύνοϊκός για τή διεύρυνση και τήν προώθηση τής δημοκρατίας. Τό τελευταίο τούτο είναι και στοιχείο πού, διαλεκτικά, μπορεί νά έντεινεί 'δυνάμει' τήν κρίση τής». Σέ αυτή τή διαλεκτική και τίς «περιπέτειές» τής είναι ύποχρεωμένη νά αναζητήσει τά περιθώρια για τήν ανασυγκρότησή τής και ή πολιτικά αδύναμη, σχεδόν άνυπαρκτή σήμερα, άνανεωτική άριστερά...

Φεβρουάριος 1982
Γιώργος Πάσχος

21. Τά σχετικά μειονεκτήματα άναγνώρισε και ό 'Α. Παπανδρέου σέ συνέντευξή του στήν ΕΡΤ: «... έπρεπε νά ήταν παρών στή Βουλή τουλάχιστον ένας εκπρόσωπος, μία φωνή πού νά προέρχεται από τίς άλλες τάσεις τής αντιπολίτευσης» και πρόσθεσε: «Μέ τό νέο νόμο περί εκλογών θά μπορούσαμε νά τό έγγηθηούμε αυτό στό μέλλον», *Έλευθεροτυπία*, 17.11.1981, σ. 15. Κριτικές παρατηρήσεις χωρίς ίχνη αυτοκριτικής: διότι και οι μεθοδεύσεις τού ΠΑΣΟΚ συνέβαλαν σημαντικά στήν έξαφάνιση τών μικρών κομμάτων από τό σημερινό Κοινοβούλιο.

22. Α. Ι. Μάνεση, «'Η κρίση τών θεσμών...» ό. π., 6.35.

Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ὀπῶν

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ

Τό παρακάτω «κεφάλαιο» εἶχε ολοκληρωθεῖ λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογές τοῦ περασμένου Ὀκτωβρίου. Δέν τό δημοσίευσα δέ τότε γιά δύο, βασικά, λόγους. Πρῶτον γιατί δέν μοῦ εἶχε περάσει ἀκόμη ἀπὸ τό νοῦ ὅτι ἡ προδημοσίευση τοῦ πονηματίου τούτου μποροῦσε νά γίνει μέ τή μορφή αὐτοτελῶν ἐπεισοδίων καί τό ἔργο νά ἐξελιχθεῖ σέ σήριαλ καί δεύτερο γιατί ἔτσι καί προφύλασσα τό γραφτό μου αὐτό ἀπὸ μία ἐνδεχόμενη, τόσο πολύ ἀπίθανη ὅσο καί ἄκρως ἐπιθυμητή, διάψευση τοῦ μέσα στό κλίμα εὐφορίας πού θά μποροῦσε νά εἶχε ἐπικρατήσει μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἐκλογές ἀλλά καί προστάτενα, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων μου, τήν ἴδια τήν ἱστορική προσπάθεια πού θά ἀναλάμβανε ὁ τόπος καί ὁ λαός τήν ἐπομένη τῆς 18ης Ὀκτωβρίου. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ μή δημοσίευση τοῦ κεμένου αὐτοῦ συνιστοῦσε, ἄς ποῦμε, μία ἀπολύτως ταπεινή συμβολή ἀπὸ τή μεριά μου στή μεγάλη ὑπόθεση τῆς Ἀλλαγῆς. Σήμερα οἱ παραπάνω λόγοι δέν ἰσχύουν πιά. Ἀντίθετα, εἶναι πρέπον, τώρα πού ὄλοι γιορτάζουμε τὰ πρῶτα γενέθλια τοῦ δικοῦ μας σοσιαλισμοῦ, νά ἀναλογιστεῖ ὁ καθένας καί νά ἐκθέσει σ' ὄλους τούς ἀνέμους, ὄχι μόνο τό πῶς ὁ ἴδιος βλέπει αὐτό τό τώρα, ἀλλά καί τούς λόγους πού ὀδήγησαν ἐδῶ τό πρὶν. Ἄν λοιπόν ἡ ἀπουσία τοῦ κεμένου αὐτοῦ ἦταν ἡ δική μου συμβολή στήν Ἀλλαγῆ, ἡ παρουσία του ἄς εἶναι, ἐδῶ καί τώρα, ἡ συμβολή μου στόν ἑορτασμό τῆς πρώτης ἐπετείου της.

Ἔννοια. Τό φαινόμενο τῶν μαύρων ὀπῶν δέν ἀποτελεῖ ἐφεύρημα τῆς μεταπολιτευτικῆς ἐπινοηματικότητάς τῆς φυλῆς. Οὔτε ἀποκλειστικό καύχημα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας γενικῶς. Μέσα στή μακροαίωνα ἀλληλουχία, τῆ γεωγραφικῆ διασπορά καί τήν ἀχανή ποικιλομορφία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἡ ἀρχετυπική ἔννοια τῆς τρύπας ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναλλοίωτα ἐκεῖνα γνωρίσματα τὰ ὁποῖα, μέσα ἀπὸ διαφορετικές, βέβαια, ἱστορικές μορφές, ἐπιβεβαίωσαν σταθερά τόν κοινωνικό, ἀκριβῶς, χαρακτήρα κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐπειδή ἡ φυσιογνωμία τῆς ἐκμετάλλευσης δέν ἔπαψε ποτέ νά γεννᾷ κοκκινίλες καί ἐξανθήματα, ὅλα τὰ ἐξωτερικά γνωρίσματα μιᾶς ἐγγενούς ἀδιαθεσίας ἀκόμη καί στόν πιό εὐρωστο κοινωνικό ἰστό, ἐπειδή ποτέ δέν ἔλειψαν οἱ κακοπροαίρετοι καί ἀνευβλαβεῖς πού δέν στέργουν στή δαιώνιση τῆς ὑποτελείας τους, πού δέν συναινούν μέ τό ἔπος πού γράφει ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ὑποταγῆς τους, πού, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, δέν ἐνστερνίζονται τὶς ἐπιταγές του καί δέν συγχρονίζονται μέ τούς παιᾶνες του, κάθε καθεστῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς μορφές ἀνεκτικότητας πού σεμνύνεται νά ἐπιδεικνύει, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶναι καθεστῶς καί σέβεται ἄρα τόν ἑαυτό του, εἶναι καταστατικά ὑποχρεωμένο νά λαμβάνει ἀνελλιπῶς ὅλα τὰ ἀναγκαῖα, ἔκτακτα ἢ μή, προφυλακτικά μέτρα πού, τουλάχιστον, παρεμποδίζουν τήν ἐξάπλωση τῆς μόλυνσης καί περιορίζουν τό κακό. Καί ἂν ἀποστειρωτικοί κλίβανοι καί ὀρθοπαιδικοί

νάρθηκες ἐπιστράτευονται μόνο στίς ἀκραίες περιπτώσεις, ἡ ἀναπότρεπτη ἀνάγκη γιά τήν καθημερινή φροντίδα τῆς καθαριότητάς καί τήν ἐπιτήρηση τῆς ἐπίφασης, ἔστω, τῆς ὑγείας της, ὑποχρεώνει κάθε κοινωνία νά μεριμνᾷ γιά τήν κατασκευή καί τήν λειτουργία τῶν κάθε φορά κατάλληλων ἀπορρυπαντικῶν. Ἔτσι, μέ τήν προσήκουσα πάντοτε προσηλωση στίς ἱστορικές της παραδόσεις καί ἑναρμονισμένη μέ τὶς κλιματολογικὲς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν, αὐτὴ ἐπωμίζεται τό βαρὺ καί ἐπαχθές καθήκον νά χτίζει ἄκονα τούς κατάλληλους χώρους ὅπου θά παροχετεύονται τὰ λύματα καί νά ἐπιλέγει ἐπιμελῶς τὶς πρόσφορες διεργασίες πού θά ἀποδομοῦν ἀποτελεσματικά τὰ ἀπορρίμματα. Κάτεργα, γαλέρες, μπουντρούμια, λευκά κελιά, στρατόπεδα, ξερονήσια, ψυχιατρεῖα, ὅλες οἱ σχετικὲς παραλλαγές καί ποικιλίες πού τιθασσεύουν τό σῶμα καί ἐξυψώνουν τό φρόνημα ἀναλαμβάνουν ἔτσι ἐπίσημα τήν ἀπορρόφηση τῶν σοβαρότερων περιστατικῶν ἐνῶ παράλληλα ἕνα εὐρὺ περιφερειακό ἀποχετευτικό δίκτυο ἄγει στό περιθώριο ὅλα τὰ ἀποβράσματα πού δέν ἐντάσσονται μὲν στίς φαρδιές λεωφόρους τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητας ἀλλά δέν φτάνουν, οἱ ἄνθρωποι, καί μέχρι τό ἐγκλημα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μητέρα – ἔννοια τῆς τρύπας, τό ἀρχέτυπο πού ἀντιστοιχεῖ σέ κανονικὲς συνθήκες. Γιατί πραγματικά, ὅσο ἡ κοινωνία βαδίζει σταθερὰ τό δρόμο της καί ἀτενίζει ἀγέρωχα τό μέλλον της, ὅσο ἡ διαδικασία τῆς ἀναπαραγωγῆς της ὑποτάσσει τήν ταξικὴ πάλη στίς δικές της ἀναγκαιότητες καί τήν

συγκρατεί μέσα στά όρια πού άνέχεται, όσο οί άρνήσεις παραμένουν άναρθρες κραυγές και τυφλές πράξεις πού δέν συγκροτούν συλλογικότητες, δέν έπεξεργάζονται άντίπαλα όράματα, δέν άρθρώνουν πολιτικά στηρίγματα και δέν δλοκληρώνονται σέ θεωρία, στρατηγική, συμμαχίες, στόχους, τότε μπουντρούμια και περιθώρια, κεντρικές καταδόθρες και περιφερειακές δίνες λειτουργούν ως πολύ ύπαρκτές, άμεσα ύλικές μαύρες όπές πού άπορροφούν, άποδομούν και έξαλείφουν κάθε τί πού έτσι κι άλλως δέν σταματάει νά γεννιέται και νά άρνεϊται.

Θεωρία. Η τυπολογία τών μαύρων όπών δέν έξαντλείται, βέβαια, σ' αυτή τήν άρχετυπική μορφή. Η κίνηση τού κοινωνικού σχηματισμού επιβάλλει ποικίλους κι άξιοπρόσεκτους μετασχηματισμούς, συχνά άναπάντεχους κι έκκεντρικούς. Ένδέχεται, άς πούμε, ένας κοινωνικός σχηματισμός νά μήν άρμενίζει πλησίστιος μέ μακάρια ξεγνοιασιά. Μπορεί ή άναπαραγωγή του νά μήν έξελίσσεται άπρόσκοπτα, ή δυσσροία νά πολλαπλασιάζεται, οί κάθε λογής άρχές νά μήν πείθουν, ή καταστολή νά μήν έξαφανίζει άλλ' άντίθετα νά τονώνει τίσ άντιδράσεις, τό μέλλον νά διαγράφεται άβέβαιο, ή κρίση νά γενικεύεται. Όπότε τότε, όπως πληροφορεί τό σχετικό άνέκδοτο, ύπάρχουν δύο περιπτώσεις. Είτε συγκεντρώνονται οί όροι ούσιαστικής πολιτικής σύγκρουσης, δηλαδή ύπάρχουν σαφώς διαχωρισμένες άντίπαλες πολιτικές παρατάξεις πού ή καθεμία άναπτύσσει τά όράματα και τή θεωρία της, έπεξεργάζεται τό πρόγραμμα και τούς έπιμέρους στόχους της, συγκροτείται και μορφοποιείται, στοιχίζει και παρατάσσει τίσ δυνάμεις της διεκδικώντας τή δική της συνολική διεξοδό από τήν κρίση, είτε αυτό οί ούσιαστικοί πολιτικοί όροι λάμπουν διά τής άπουσίας τους. Στή μέν πρώτη άπ' αυτές τίσ περιπτώσεις οί μαύρες όπές παθαίνουν παράξενους μετασχηματισμούς: οί περιθωριακές δίνες έξαφανίζονται έντελώς, οί φυλακές και τά μπουντρούμια άντί ν' άποδομούν και νά καταστρέφουν έστιαζούν τό θάρρος και πυκνώνουν τήν άξιοπρέπεια, άντί νά έξαλείφουν τήν άρνηση άναδεικνύουν τήν άντίσταση. Στή δεύτερη περίπτωση οί τρόπες έπεκτείνονται και πολλαπλασιάζονται μέ μεγάλη ποιοτική ποικιλομορφία και ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς ένώ συγχρόνως, άνεπαίσθητα, κάτω από τήν επιφάνεια τού όρατου και μέσα από τήν ίδια τή διάλυση, οί έκμεταλλευτικές σχέσεις άπεργάζονται τήν άναδιοργάνωσή τους και προετοιμάζουν τή νέα τους κατίσχυση χωρίς νά τούς χρειάζεται νά δώσουν θεαματικές μάχες.

Μιά τέτοια άπουσία ούσιαστικών όρων δέν άποτελεί, βέβαια, τέκνο τής είμαρμένης ούτε είναι θανατικό πού πέφτει ξαφνικά από τόν ούρανό. Αίτιο τού πολιτικού δέν μπορεί, σέ τελευταία άνάλυση, παρά νά είναι τό κοινωνικό, ή πολιτική πού συμπυκνώνει τήν κίνηση μιās κοινωνίας δέν μπορεί νά είναι, πάλι σέ τελευταία άνάλυση, παρά αυτή πού ή κοινωνία άξίζει. Αυτόνομη και περιττή κοινοτοπία, δέν θά λείψουν νά σχολιάσουν ίσως πολλοί. Κι όμως όχι. Έπειδή διαθέτω άδιάσειστα στοιχεία πού δείχνουν ότι οί περισσότεροι άπ' τούς Νεοέλληνες πού τυθάζουν περί τά πολιτικά αναλώνουν πολλές δυνάμεις και καταναλίσκουν πολύ μελάνι για ν' άπωθήσουν, άκριθώς, τά σχετικά σημειώμενα και τίσ συνεκφερόμενες λογικές και πρακτικές συνέπειες όσο μακρύτε-

ρα μπορούνε, αισθάνομαι τό χρέος νά προειδοποιήσω τούς καλόπιστους πλύν άνυποψίαστους άναγνώστες ότι ή παραπάνω άπλή κουθέντα δέν είναι δυστυχώς τόσο άθώα όσο ίσως φαίνεται. Άλλά περί αυτών παρακάτω. Άς καταγράψω για τήν ώρα μόνο τήν προγραμματική αυτοδέσμευση πού αυτός ό μπρούτος ίσχυρισμός συνιστά για όσα μέλλουν ν' άκολουθήσουν (μαζί μέ τό βολικό από μηχανής θεό πού έν άνάγκη προσφέρει ή «τελευταία άνάλυση») και άς κλείσω τήν παρένθεση.

Όπως διδάσκει ή Γενική Θεωρία τής Σχετικότητας, οί μαύρες όπές πολλαπλασιάζονται άναρχα, διαβρώνουν τίσ κοινωνικές σχέσεις, κατατρώγουν τίσ άπόπειρες συγκρότησης και άποσαθρώνουν συνολικά τόν κοινωνικό ίστό όταν τό πυρηνικό καύσιμο πού έξασφάλιζε για μιιά περίοδο τήν κίνηση τού σχηματισμού για κάποιους λόγους κάποτε έξαντλείται. Και καταφεύγοντας ξανά στήν εύχρηστη μέθοδο τής διχοτομικής διαίρεσης πού εισήγαγε ό συνονόματος ένός παλιού μου φίλου σοφός μας πρόγονος, ίσχυρίζομαι ότι μπορώ ν' άποδώσω τούτη τήν περαιοση τής καύσης σέ δύο και πάλι πλατωνικά είδη: Είτε χρέη πυρηνικού καυσίμου έπιτελούσε ή ίδια ή θριαμβεύουσα πορεία τής διευρυμένης άναπαραγωγής πού ίκανοποιούσε, έπειθε, έξαγόραζε τούς δυνάμει άντιπάλους της και άκύρωνε έτσι τήν όποια δυνατότητα τους νά συγκροτηθούν, όπότε, όταν έφτασε ή ώρα νά ύποσταλούν τά λάβαρα και ήρθε ό καιρός τών ισχνών άγγελάδων, άντίπαλο δέος δέν ύπήρχε και τό άδιέξοδο άρχισε νά μορφοποιείται σέ ρουφήχτρες, στροβίλους, καταδόθρες και κάθε λογής μαύρες όπές: είτε τό πυρηνικό καύσιμο είχε τή μορφή μιās πολύ ύπαρκτης και πολύ βαθιά βιωμένης κύριας άντίθεσης πού χάραζε μέ σκληρή σαφήνεια τή διαχωριστική γραμμή και χωρίζε άπόλυτα τά άντίπαλα στρατόπεδα και κάποτε, ξαφνικά, χωρίς κανέναν νά τό περιμένει, αυτή άπότομα έξαχνώθηκε αφήνοντας τούς αντιμαχόμενους χωρίς άντίπαλο και χωρίς μπουσουλα, άνίκανους νά ύπερβούν τήν ιστορική τους ύστέρηση και ύποχρεωμένους έτσι νά συνεχίζουν νά άναμηρυκάζουν τά παλιά και νά σκιαμαχούν μέ άνεμόμυλους, όπότε, κάτω άπ' τά πόδια τους, άρχισαν νά δημιουργούνται και νά γενικεύονται δίνες, κενά και χάσματα, νά μετασχηματίζονται άναγκαστικά και οί ίδιοι σέ μαύρες τρόπες διατηρώντας πλέον ως παραπλαστικά ψευδώνυμα για τούς άλλους και ιδιοτελή σωσίβια για έαυτούς τίσ συμπυκνώσεις πού κατέλιπαν στίς συνειδήσεις οί όροι και οί έπώδυνες μνήμες τής παρελθούσας σύγκρουσης. Και δέν άπαιτούνται ιδιαίτερες ταξινομικές δεξιότητες για νά κατατάξει κανείς άδίστακτα τή σημερινή Έλλάδα μας στό δεύτερο και πάλι σκέλος τής νέας τούτης και πίο φιλόδοξης, καθότι ιστορικότροπης, διχοτομίας.

Είναι προφανές ότι φτάσαμε εδώ σ' ένα σημείο καμπής. Ό εύφνης άναγνώστης δέν θά παρέλειπε νά διαγνώσει τήν ύστεροβουλία μέ τήν όποία υιοθετήθηκε ή τυπολογία πού προηγείται: Κάπου επιτέλους έπρεπε νά καταταγεί ή μεταπολιτευτική μας πατρίδα, ώστε νά σιγουρευτούμε ότι δέν πρόκειται ούτε για έξωτικό λουλούδι ούτε για τόν συνώνυμο του συμπαθή Λεωνίδα ούτε για άλλόκοτη ιδιοτροπία τού συμπαντος, αλλά ότι ύπάρχουν τρόποι νά τήν προσεγγίσουμε και νά τήν καταλάβουμε, από κάπου έπρεπε ν' άρχίσει νά ξετυλίγεται ό λόγος για τίσ μαύρες όπές πού σήμερα τήν κατακλύζουν. Και δέν έπεσε έξω. Η άγαθή αυτή τυπολογία έχει τό σημαντικό προσόν νά

μέ οδηγεί με σιδερένια νομοτέλεια νά κατατάξω τό σύμφυρμα μαύρων όπών πού συνιστά τήν ούσία τής μεταπολιτευτικής μας πραγματικότητας, πρώτο στίς κοινωνίες εκείνες πού και διέρχονται μιά διαβρωτική τών πάντων γενικευμένη κρίση και δέν συγκροτούν τούς πολιτικούς όρους πού θά καθιστούσαν τίσ δυνατές συνολικές διεξόδους όρατές και μάχιμες και δεύτερο στίς κοινωνίες εκείνες όπου ή πλημμυρίδα τών μαύρων όπών φαίνεται νά ξεκινά μέ τήν έξάχνωση μιάς καθοριστικής αντίθεσης. Έτσι ή ταξινόμηση αυτή μ' ένα σμπάρο πέτυχε δύο στόχους. Καί αισθάνομαι πλέον μεθοδολογικά κατοχυρωμένος γιατί, κατά τά είωθότα, στηρίζομαι στό γενικό γιά νά προχωρήσω στό ειδικό και προογειώνομαι, τουλάχιστον προσωρινά, στόν οικείο χώρο τών κοινά αποδεκτών εκείνων έννοιών πού συνήθως χρησιμοποιούνται γιά τήν περιγραφή τής κοινωνικής συμπτωματολογίας και τό πέραςμα στήν αντίστοιχη διάγνωση. Παίρνω λοιπόν άναπνοή και, άνακουφισμένος, παραλλάσσω τόν τόνο και άναπτύσσω άκάθεκτος.

Ίστορία. Άπό τό τέλος του έμφύλιου μέχρι και τήν πτώση τής δικτατορίας, ή κίνηση τής αιώνας Έλλάδας μας ήταν ύποταγμένη στους όρους πού ύπαγόρευε μιά άσυμφιλίωτη πολιτική αντίθεση στήν πιο καθαρή δυνατή μορφή. Τά μέτωπα διακλαδίζονταν σ' όλόκληρο τό κοινωνικό σώμα διαχωρίζοντας παντού άδρά τίσ αντίπαλες δυνάμεις. Άπό τή μιά μεριά, τό στρατόπεδο τής δεξιάς μέ τό κράτος και τό παρακράτος τής, τήν Άσφάλεια και τά ΤΕΑ τής, τό Παλάτι και τούς Άμερικάνους τής, τά κονσερβοκούτι και τίσ πηγάδες τής πού συνέχιζε μονόπλευρα τόν έμφύλιο και έξαντλούσε τήν έκδικητικότητα του νικητή άπέναντι στό νικημένο έξορκίζοντας έτσι τό δικαιολογημένο περασμένο φόβο πού δέν έλεγε νά κοπάσει. Άπό τήν άλλη μεριά, ή δημοκρατική παράταξη μέ τίσ κατακόρυφες διαιρέσεις, τίσ διαμάχες και τίσ διαφορές τής, μέ τά διαφορούμενα του διμέτρου, τίσ λαϊκές αντίστασεις, τήν απήχηση και τήν έπιρροή τής πού πρόβαλλε μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή ως κεντρικό και κοινό, πρακτικά, αίτημα τή δημοκρατική όμαλότητα. Η ύπαρξη αυτής τής αντίθεσης τροφοδοτούσε τήν προοδευτική πλευρά. Για ν' άμυνθει άπέναντι σ' ένα ισχυρότερο και άδίστακτο αντίπαλο πού επεδίωκε τήν όλοκληρωτική νίκη και γι' αυτό εισχωρούσε παντού χρωματίζοντας έτσι και σηματοδοτώντας πολιτικά τά πάντα, ήταν αυτή ύποχρεωμένη να επεξεργάζεται κάποια έπιμέρους αίτήματα, ν' αντιθέκεται ή νά διαμαρτύρεται γιά τή βία και τό σκοταδισμό, νά στηρίζει όπως μπορούσε τήν έπιστήμη και τήν τέχνη, νά προσπαθει νά επεκτείνει τά έρείσματά τής. Όμως, μέσα στα θεωρητικά, ιδεολογικά και πολιτικά όρια πού τήν προσδιόριζαν ιστορικά και στό πλαίσιο τής άμυντικής τής τακτικής, ό τρόπος πού ή δημοκρατική παράταξη διεκδικούσε τόν πολιτικό της στόχο οδηγούσε στήν άποσιώπηση, τήν αναρρόφηση και τήν πλήρη, τελικά, έξαφάνιση κάθε στρατηγικής. Καί αν γιά τήν κεντρώα συνιστώσα ή λύση του σχετικού προβλήματος έξ όρισμού συνέπιπτε μέ τήν κατάργησή του, γιά τό ΚΚΕ - ΕΔΑ ό φύσει έπιθετικός στρατηγικός στόχος πού θεωρία και καταστατικό άνελαστικά άπαιτούσαν, αντιμετωπιζόταν ρηξικέλευθα μέ τόν τεμαχισμό του σέ μιά γραμμική άλληλουχία μικρών θεμάτων και έπιμέρους σταδίων πού τό τέρας τους χανόταν μέσα στίς όμίχλες τής σοδιετικής στέπας. Ο

άμεσος, ύποτίθεται τακτικός, στόχος τής δημοκρατικής όμαλότητας άπορροφούσε και χώνευε τό μυστηριώδες στάδιο τής Έθνικής Δημοκρατικής Άλλαγής τό όποιο, άλλωστε, κανένας δέν πίστευε, ένώ ό σοσιαλισμός, ως όπτασία μέν, άπλώς συντρόφευε τά ένύπνια τών άριστερών, ως δέ τελετουργική έπωδός του προγράμματος και τών γενικών τοποθετήσεων, άπάλυνε τίσ τύψεις τους γιατί έτσι, επιτέλους, αυτοί διαχωρίζονταν άπό τούς λοιπούς δημοκράτες. Μέ αυτούς τούς όρους ή προοδευτική παράταξη διαμόρφωνε τή συνολική φυσιογνωμία τής έξαντλώντας όλες τής τίσ δυνάμεις και μετερχόμενη όλα τά μέσα γιά νά κατασιγάσει τά δικά τής πάθη και νά καθησυχάσει τούς φόβους του αντίπαλου. Ός γνήσιος έδω πρόδρομος του ύστερου προεκλογικού άνδρεοπαπανδρείου, αυτή δομούσε τήν πολιτική τής κάνοντας τό πόν γιά νά πείσει ότι τό μόνο πού θά κινδύνευε άπό τή δική τής διαχείριση τής ελληνικής κοινωνίας ήταν ό σκοταδισμός, τό παρακράτος και ή λωποδυσία γενικώς. Μόνο πού, τότε, γι' αυτούς τούς στόχους καταστρέφονταν άκόμη ζωές και σκοτώνονταν άνθρωποι.

Έδώ δέν θά πρεπε νά παραληφθει ή άριστερή άμφισβήτηση πού έμφανίστηκε μετά τό 1960, διεκδικώντας μιά πολιτική πού νά προσαρμόζεται συνεπέστερα μέ τίσ ιδεολογικές αρχές και τίσ αγωνιστικές παραδόσεις του κομμουνιστικού κινήματος. Κι αν κάποιος άπ' αυτές τίσ φωνές μέτρησαν τίσ δυνάμεις τους και τίσ τότε δυνατότητες και δέν προσπάθησαν νά υπερβούν τά όρια του όμίλου θεωρητικής αναζήτησης και πολιτικής ζύμωσης, οι περισσότεροι διάστηκαν νά στεγαστούν δημοκρατικοσυγκεντρωτικά χιτίζοντας όροφή και θεμέλια μέ τό δοκιμασμένο ύλικό πού είχε περισσέψει μετά τή στροφή του 20ου Συνέδριου του ΚΚΣΕ και τήν 6η όλομέλεια του 56. Η έπιλογή αυτή δέν ήταν έντελώς αυθαίρετη. Μέσα στήν ιδιαίτερα στενή τότε άγορά, τά ύλικά αυτά προτιμήθηκαν γιατί οι κατεργασίες πού είχαν προηγουμένως ύποστει παρείχαν μιά σειρά σημαντικών έγγυήσεων. Έτσι, τό αίτημα ν' αντιμετωπιστεί μαχητικότερα τό παρόν βρήκε εύκολη και ίκανοποιητική διεξόδο στίς σχέσεις και τήν πρακτική ιδεολογία πού άποτελούσαν, ύποτίθεται, τό απόσταγμα του ήρωισμού του παρελθόντος, ή νεανική άνησυχία και κριτική διάθεση έμβαπτίστηκε στήν παλαιά πείρα, δέθηκε όπως τ' άτσάλι και άναπαλαιώθηκε μέ έπιτυχία, ή άνασφάλεια πού γεννούσε ή κριτική θεώρηση τής πατρίδας του σοσιαλισμού άναπληρώθηκε μέ τήν άναφορά σ' ένα άλλο έξωτερικό καθοδηγητικό κέντρο και τόν άπό κει έκπορευόμενο ιδεολογικό λόγο, ή άδυναμία έξοκίστηκε βαφτίζοντας πολιτική τήν εκφώνηση τής αυτοσυνεπούς ιδεολογικής καθαρότητας, δοκοί, διαδοκίδες, στηθαία, έσοχές, μεσοτοιχίες, έπιχρίσματα τακτοποιήθηκαν μέ τούς τρόπους άκριβώς πού άπαιτούσε ή πλήρης άποκατάσταση του μνημείου και όλοι οι άρχιτέκτονες έμειναν τελικά εύχαριστημένοι. Μ' αυτά τά δεδομένα δέν ήταν, βέβαια, δυνατό νά ξεπεραστεί τό στάδιο κάποιων κριτικών έπισημάνσεων και ν' άρθρωθει μιά πειστική πολιτική πρόταση. Τό μόνο πού κατάρθωσε ή άριστερή άμφισβήτηση ήταν νά ύποσημειώσει μέ τήν παρουσία τής τήν ύπαρξη ενός μείζονος προβλήματος και ν' άποκτήσει μιά μικρή απήχηση, κυρίως μέσα στή νεολαία.

Η δικτατορία μετατόπισε τή διαχωριστική γραμμή, αλλά δέν άλλαξε τή βαθύτερη φύση τής προϋπάρχουσας σύγκρουσης. Ο όλοκληρωτικός αϊφνιδιασμός

πού συνιστούσε ή επέλευση τῶν συνταγματαρχῶν, καταργώντας τήν κυβερνώσα δεξιά καί θίγοντας ἔτσι ἀσυγχώρητα τήν ἀλαζονεία τῆς ἐξουσίας της, διαχώρισε μέν στά δύο τήν κυρίαρχη παράταξη ἀλλά ἄφησε ἄθικτη τή ρίζα τοῦ ἐπίμαχου πολιτικοῦ ζητήματος. Ἀπλῶς τώρα, ἀφενός ή δημοκρατική ὁμαλότητα ἐγινε αἴτημα ἀπείρως ἀμεσότερο καί ἀφετέρου, καθώς αὐτό θέλοντας καί μὴ υἰοθετήθηκε ἀπό ἕνα σημαντικό τμήμα τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ τῆς δεξιάς, ὁ ἕνας πόλος τῆς παλαιᾶς ἀντίθεσης ξεχειλώθηκε τόσο, ὥστε νά συμπεριλαμβάνει στό ὄριο ἀκόμη καί τό βασιλέα δίνοντας μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ὑλική βάση γιά τό θῆαιο καί ἀπότομο μετασχηματισμό τῆς παλιάς προοδευτικῆς παράταξης σέ ἀντιχουντική. Ὅσο γιά τόν ἀντίπαλο πόλο, ή συνέχειά του μέ τήν προηγούμενη κατάσταση ἐξασφαλιζόταν ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ δοσίλογοι, οἱ χαφιέδες, οἱ θρησκώληπτοι κομμουνιστοφάγοι καί τά ποικίλα κατακάθια τοῦ λούμπεν καιροσκοπισμοῦ πού συγκρότησαν τή νέα ἐξουσία διέθεταν ὡς μόνα πολιτικά καί ἰδεολογικά ἐφόδια τό ἀμιγές πλέον ἀπόσταγμα τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ παροξυσμοῦ μέ βάση τό ὅποιο, μέ τή μιά ή τήν ἄλλη μορφή, εἶχε πολιτευτεῖ ή δεξιά τουλάχιστον ἐπὶ μιά τριακονταετία.

Αὐτά τά πολιτικά δεδομένα ὀδήγησαν σέ ἐξελίξεις οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν ὑστέρων μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς εὐλόγες. Ἔτσι, γιά τότε παράδοξα, ή τέτοια ἤττα τῆς κυβερνώσας δεξιάς ξέπλυνε τή συντριβή τῆς δημοκρατικῆς παράταξης καί παρέδωσε ἄσπιλο τό σκληρό πυρήνα τῆς ὡς τότε πολιτικῆς της στά παραδοσιακά ἀριστερά ἐπιτελεῖα πού ἀνέλαβαν νά ὀργανώσουν τόν ἀντιχουντικό ἀγῶνα. Καθώς οἱ σαστισμένοι δεξιοὶ ἄρχισαν ἐκπληκτοί νά συνειδητοποιοῦν ὅτι κινδύνευαν περισσότερο ἀπό τούς μηχανισμούς πού ἐπὶ τόσα χρόνια ὑπομονετικά ἔστησαν οἱ ἴδιοι παρά ἀπό τούς κομμουνιστές καί τούς συνοδοιπόρους τους, τά πάγια ἐπιχειρήματα καί οἱ νοθεσίες ἐναντία στό παρακράτος καί τό σκοταδισμό ἐγιναν ξαφνικά τόσο πειστικά ὥστε, εὐλόγως, νά μὴ θεωρεῖται ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι μποροῦσε ή δεξιά νά φτάσει ἀκόμη καί στό σημεῖο νά ἀναγνωρίσει ἐπιτέλους τήν ἀριστερά καί νά δεχθεῖ νά παίξει στό ἴδιο τραπέζι μαζί της. Ἡ ἱστορία, μέ τήν τσαχνινιά της αὐτή, φάνηκε πῶς διακαίωνα τήν ἀριστερά – τουλάχιστο στά δικά της τά μάτια. Ἔτσι καί οἱ ἀριστεροὶ μέ ἀναπτρωμένο πλέον τό ἠθικό τους καί χωρίς νά καθυστερήσουν γιά νά διαμορφώσουν συσχετισμούς καί τίς συναφεῖς μισαλλοδοξίες, ἔσπευσαν νά διακηρύξουν μονόπλευρα τήν ἀντιχουντική ἐνότητα, θέτοντας ἀμέσως σέ λειτουργία ὅλα τά μέσα πού τούς παρείχαν οἱ γενικῆς τους συλλήψεις, ή θεωρία καί ή ἱστορία τους: Στό ἐπίπεδο τῆς στρατηγικῆς, ή ἀναγόρευση τοῦ «νά πέσει ή χούντα καί μετά τά θρίσκουμε» σέ ἕνα ἀκόμη πρόσθετο στάδιο, ἐλαφρῶς προγενέστερο ἀπό αὐτό τῆς προδικτατορικῆς δημοκρατικῆς ὁμαλότητας, τόσο ὅσο νά μὴν διακυβεῖται ή ὁμοψυχία μέ τή δεξιά, τό βασιλέα ή τή φιλοπρόοδη μερίδα Ἀμερικανῶν καί Εὐρωπαίων· στό πρακτικό ἐπίπεδο θυσίες, αὐταπάρνηση, ἠρωσμός χωρίς ὄρια· στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς γραμμῆς προσεκτική καταμέτρηση τοῦ, παραδόξως, μόνιμα δυσμενοῦς σέ βάρος της συσχετισμοῦ καί ἄρα μετριοπάθεια καί ρεαλισμός, ἔτσι ὥστε ή δικτατορία νά πέσει ὄχι βέβαια μέ τούς σχετᾶριστικούς ὄρους πού θά ἐπέβαλε ή πολιτικῆ τῆς ἀριστερᾶς ἀλλά μ' αὐτή πού θά διαμόρφωναν ἀπό τή μιά μεριά οἱ θυσίες της καί ἀπό τήν ἄλλη τά συμφέροντα τοῦ ἰσχυρότε-

ρου ὑποψήφιου ἐταίρου μιάς συμμαχίας χωρίς ὄρους καί μέ ὄρια πού νά σχίζουν κι αὐτή ἀκόμη τή θολή γραμμή τῶν ὀριζόντων – ἀνατολικῶν καί δυτικῶν. Ἔτσι, ἐπειδή τό αἴτημα τῆς πτώσης τῆς δικτατορίας συσπείρωνε ἀντικειμενικά ὀλόκληρο τό φάσμα ἀπό τό βασιλέα μέχρι καί τόν τελευταῖο ἀριστεριστή, ἐπειδή στίς σφαῖρες τῆς ὑψηλῆς πολιτικῆς τό βάρος τοῦ ἐκπεπτωκότος ἀστικοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει σημαντικό ἐπειδή τά φαντάσματα τῆς ἀπομόνωσης καί τῆς περιθωριοποίησης ἔπρεπε νά ἐξορκιστοῦν, ἐπειδή ἤττες, τραύματα, ταιλαιπωρίες, σκληρύνσεις, ἐξαρτήσεις, ἀδιέξοδα, συνήθειες, νευρώσεις εἶχαν πλέον παγιωθεῖ σέ σύστημα πού ὑπαγόρευε στάση καί ἀντιλήψεις, ἐπειδή ἴσχυαν ὅλα αὐτά καί ἄλλα τόσα ἄλλα, οἱ ἔχοντες τήν εὐθύνη τῆς σχετικῆς γραμμῆς οὐδέποτε θεώρησαν ζήτημα ἄξιο νά τούς ἀπασχολήσει πολιτικά τό γεγονός ὅτι μέσα στίς συνθήκες τῆς δικτατορίας, οἱ προσπάθειες νά σαγηνευτεῖ ή δεξιά ἀπομάκρυναν τάχιστα καί ἄτακτα τήν ἀριστερά καί ἔτσι, παρά τίς ἀλλεπάλληλες κραυγαλέες διαφεύσεις, οἱ ἴδιοι ἔμειναν πάντα ἰδανικοί κι ἀνάξιοι ἐραστῆς τῶν μακρυσμένων ἐξουσιῶν καί τῶν γαλάζιων πόντων, ἐνῶ ή γραμμή τους διατήρησε πεισματικά μέχρι τό τέλος τήν αὐτοπεποίθησή της καί στάθηκε ἀξιοπρεπής κι ἀγέρωχη μέσα στή μοναξιά της, παγερά ἀδιάφορη ἀπέναντι στήν πραγματικότητα πού σπάρραζε κάτω ἀπό τά πόδια της.

Μέσα στό σκοτάδι πού ἀκολούθησε τήν ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνείου καί ἐνόσω κατά τή μεριά τῆς πολιτικῆς τῶν ἀριστερῶν βουνῶν ή νύχτα ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νά εἶναι μαύρη, ή σφαγή τῆς Κύπρου ἀποτελέσει τό δροσάτο ὑστερο ἀστέρι πού προμηνόυσε τόν καθαρότατο ἥλιο τῆς Νέας Δημοκρατικῆς Παλιγγενεσίας. Καί πραγματικά, μετά ἀπό λίγο, ὁ χρονολογία Πρῶτος, καί ἀναγνωρισμένα Ὑπατος Αὐτοεξόριστος, ἐπανάκαμψε home. Τό γεγονός χαιρετίστηκε ἀμέσως μέ τή δέουσα ὑπευθυνότητα. Ἀπό τή μεριά του, ὁ νεοδιορισμένος σύντροφος γραμματέας καί ἐμποκοπολιτικός ἀντιπρόσωπος, χρωμένως καθώς ἦταν μέ τό καθήκον νά ἐπανεισαγάγει καί νά ἐγκλιματίσει ξανά τό ἀχρηστεμένο ἐπὶ μιά σχεδόν εἰκοσαετία ἰδίωμα τῆς ἀτεγκτῆς ἀδιאלλαξίας, ἀνέτρεξε μέν ὡς ὄφειλε στίς ἑσσεῖ ἰσχύουσες πηγές, ἀλλά μὴ βρισκοντας στό ἐπίπεδο τῶν διατιθέμενων κατά τήν μεταπολίτευση στρατηγῶν τό ἀκριβές ἀνάλογο τῶν Παπάγου-Πλαστήρα, δέν δίστασε νά προσαρμόσει τολμηρά τήν ὑπαγορευόμενη ἀπό τό παρελθόν σχετική ταύτιση στόν πεζότερο χώρο τῶν ζαρζαβατικῶν καί ἀρνήθηκε νά διακρίνει τή διαφορά μεταξύ λαχάνων καί μπροκόλων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ἀκόμη τότε ἐκλαμβανόμενος ὡς υἱός χρησιμοποίησε ἀμέσως τήν πανεπιστημιακή του ἐμβριθία καί τήν πολιτική του δευδερκεια καί ἔσπευσε νά χαρακτηρίσει ἐπιγραμματικά ὡς ἀλλαγῆ Νατοϊκῆς φρουρᾶς τήν ἐπελθούσα μεταβολή γιά ν' ἀποσαφηνίσει ἔτσι μέ τούς προσήκοντες γεωστρατιωτικούς ὄρους τή θυμώδη ἐπὶ τῆς κηπευτικῆς ρήση τοῦ προηγούμενου. Ὅσο γιά τή συλλογική ἠγεσία τῆς ἀκατάπαυστα ἐπίδοξης ἀνανέωσης, αὐτή κατόρθωσε μέν νά δεῖ καί νά ὁμολογήσει τήν ἀλλαγῆ ποιότητας πού εἶχε συντελεσθεῖ καί τήν ὁποία, ἄλλωστε, ἀκόμη καί ὁ ἔσχατος Νεοέλληνας εἶχε αἰσθανθεῖ καί καταλάβει, ἀλλά φυλάγοντας μέ σφροσύνη τά ρούχα της καί μὴ πιστεύοντας ἴσως τά ἴδια της τά μάτια γιά τό καλό πού ἔτυχε, χτύπησε ξύλο καί συνέχισε ἀπτόητη νά μάχεται τή δικτατορία νουθετώντας

ταυτόχρονα με τη συνηθισμένη της αυταπάρηση τη φιλοπρόοδη νέα εξουσία.

Και τά πολιτικά πράγματα πήραν τό δρόμο τους, δηλαδή αυτόν πού αποφάσισε ο νέος Άρχων του Έθνους. Έχοντας, Αιτός, γευθεί όλα τά μαγικά φίλτρα πού μπορούσαν νά παρασκευάσουν οί δρουίδες της δεύτερης πατρίδας του κι έχοντας έτσι άντλήσει μεγάλες ποσότητες σοφίας και δύναμης, έκρινε ότι, πρώτα απ' όλα, έπρεπε νά σταθεί άσωτα γενναιοδωρος. Άνοιξε λοιπόν τό κέρας του πολιτικού έκσυγχρονισμού και μοίρασε άσύστολα όλα σχεδόν τά τιμαλφή πού διαφύλαττε ζηλότυπα ή δεξιά τουλάχιστον από την εποχή του έμφύλιου. Πάρτε κόσμε κυβέρηση εθνικής ένότητας με όλόκληρο τό εϋρος πού επιτρέπει ή γραμμή του άργου σταδιακού ξενοδονιασματος της στρατιωτικής εξουσίας. Όρίστε κόσμε ή νομιμοποίηση των κομμουνιστών, όρίστε ή έξοδος από τό (στρατιωτικό, βέβαια) NATO, οί σχέσεις με τίς Άνατολικές χώρες, ή καθιέρωση της δημοτικής. Όρίστε πού ο άναξ πήρε τή μητέρα του κι εμπρός. Πάρτε κόσμε τεχνική εκπαίδευση, πετρέλαια, μεταλλεύματα, ΕΟΚ, βούληση για βιομηχανική ανάπτυξη. Όρίστε κυρώσεις σε χουντικούς, όρίστε ο πολιτικός διαχωρισμός της χουντικής δεξιάς από την ύπόλοιπη. Όρίστε άριστεροί στο δημόσιο, όρίστε έκλογές τίμιες. Ουσιαστικά μέσα σε μία νύχτα τό παρακράτος και ο επίσημος σκοταδισμός περίπου καταγγήθηκαν και πρακτικά όλοι οί στρατηγικοί, τρομάρα τους, στόχοι της δημοκρατικής παράταξης και της άριστερας εκπληρώθηκαν. Περίσσευε, βέβαια, ή λωποδυσία γενικώς, αλλά αυτή ως δομικά θεμελιώδες και ιστορικά μόνιμο νεοελληνικό γνώρισμα, δέν ήταν δυνατό νά παταχθεί με καλές προθέσεις και άπλη πολιτική βούληση. Πάντως, έτσι ή άλλως, ή Πραγματική αυτή Άλλαγή είχε τόσα και τέτοια γνωρίσματα ώστε, αν ζούσε, ο Εϋρυνάν παππούς του Έλεφάντη θά μπορούσε χωρίς υπερβολή νά ισχυριστεί ότι όσοι άριστεροί έγγονοί του ψήφισαν Καραμανλή τό Νοέμβριο του '74, τό έκαναν όχι μόνο για τό φόβο των τάνκς, αλλά και γιατί έτσι αποδεικνύονταν *πολιτικά* συνεπείς με τό πρόγραμμα της παράταξης τους.

Τόσο οί ντόπιοι αντιπρόσωποι της ύπαρκτης βαρβαρότητας όσο και οί ήλιολάτρες νεοσοσιαλιστές, πού γεννήθηκαν πάνοπλοι, φουριόζοι και καταπράσινοι, μυρίζονται τό κρίνο πού έτεινε πονηρά ο Άντρεάς την ήμερομηνία της δεύτερης εηλικιώσής του, ο όποία, άλλωστε, κατά εϋτυχή σύμπτωση, συνέπιπτε με τά γενέθλια του ιστορικά πρώτου νεοελληνικού συμβολαίου με τό λαό, έκαναν πώς δέν κατάλαβαν τίποτε. Έχοντας για άλλοθι τό γεγονός ότι τό πολιτικό προσωπικό της νέας εξουσίας λίγο διέφερε από αυτό της προδικτατορικής δεξιάς, τό ότι ή επάνδρωση των κρατικών μηχανισμών παρέμενε ουσιαστικά αναλλοίωτη, όπως και τό γεγονός ότι ο έκσυγχρονισμός σκόνταφτε και μέσα στους κόλπους της νέας εξουσίας, έσπευσαν με αξιοζήλευτη συνέπεια, αυτοί, ν' ακολουθήσουν τίς καινοτόμες πρώτες δηλώσεις τους και νά εκμεταλλευτούν τή διάχυτη ριζοσπαστικοποίηση και όργη χρησιμοποιώντας ως έφαλτήριο τό άτράνταχο έπιχείρημα ότι, όπως ή μάνα ή ή πάνα, έτσι και ή δεξιά είναι μόνο μία, όντότητα ένιαία, άδιαίρετη, άμετάτρεπτη, έσαι άμετάλλακτη, όπως ο Διάβολος. Και κατάφεραν έτσι πολλά μέσα σε λίγη ώρα. Πατώντας πάνω στις άνεπεξέργαστες μνήμες, πού ή περασμένη βαθύτατη πολιτική αντίθεση είχε έναποθέσει σε κάθε κοινωνικό κύτταρο, καλλιεργών-

τας όλα τά σχετικά ανακλαστικά και ύποδουλίζοντας μέχρι παροξυσμού την άρμόζουσα γλωσσική έξαψη και την επαναστατικότητα της φράσης, κατόρθωσαν τελικά νά διοχετεύσουν τά συγκεχυμένα αιτήματα πού ξεπήδησαν άτακτα και όρημτικά τον Ίούλιο του '74 στον τερατώδη μύθο ότι τίποτε δέν άλλαξε, φροντίζοντας παράλληλα με κάθε προσοχή και άκρα επιμέλεια νά μη θίξουν ούτε στο έλάχιστο τά πολιτικά βάρη της νέας εξουσίας και όλως ιδιαιτέρως τό πολιτικό πρόσωπο του νέου ήγεμόνα. Μ' αυτό τό τρόπο ο κύβος είχε πλέον ριφθεί κι οί κανόνες του παιχνιδιού καθορισθεί με ακρίβεια. Η έξάχνωση της παλιάς καθοριστικής αντίθεσης και ή υποκατάστασή της από τό πλάσμα της δημούργησης μία καινοφανή σε παγκόσμιο επίπεδο διάταξη των πολιτικών και λοιπών δυνάμεων. Ο Καίσαρ του Ίουλίου είχε μέν λευκανθεί από πάσα παρελθούσα άμαρτία και κατακτηθεί τό πολιτικώς άπυρόβλητο, αλλά άδυνατούσε ο δόλιος νά προωθήσει και όλόκληρωσει και στο επίπεδο των κοινωνικών θεσμών τον άγαπημένο του εκσυγχρονισμό. Εκεί, εκτός από την έσωτερική του αντίδραση, παραδοκούσε και ή μείζων αντιπολίτευση για νά πάρει τό αίμα της πίσω. Και καθώς ο έν λόγω έκσυγχρονισμός δύσκολα θά χαρακτηριζόταν ως λαϊκά δημοφιλής, ή συνταγή πού αυτή έφάρμοσε αποδείχθηκε άφοπλιστικά άπλη. Της ήταν άρκετό νά καθήσει γερά πάνω στον άμβωνα των άγιών, ένδόξων και πανευφήμων αντιδεξιών τίτλων της και νά στηλιτεύει έξακολουθητικά με τό ζέον πάθος νεοφωτιστού καλογήρου και τή διάπυρη άντιμονοπωλιακή φρασεολογία εϋτραφούς μη προνομιούχου επισκόπου κάθε σχετική απόπειρα καυτηριάζοντας την σαν αντιδραστική και άποπέμποντάς την στο πύρ τό έξώτερον άφου, έτσι κι άλλως αυτή εκπορευόταν από την άείπονη διαβολική δεξιά. Έτσι, βέβαια, τό λαοπόθητο, έστω και άκρως συγκεχυμένο, δράμα για την άλλαγή της ζωής κατάντησε διεκδίκηση έναλλαγής προσώπων και άπλη παραλλαγή όνομάτων και έφτασε νά ταυτίζεται με τή διατήρηση περίπου των πάντων ως έχουν, συμπεριλαμβανομένης και της λωποδυσίας γενικώς. Άλλά δέν βαριέσαι. Άφου ή βαβούρα μπορεί νά θεωρηθεί ιδεολογία και οί φωνασικές πολιτικές, άφου οί πολλές μικρές και άντιφατικές ύποσχέσεις μπορούν νά φτιάξουν τή Μεγάλη Μία, άφου όλα μπορούν ν' αλλάξουν χωρίς κανείς νά χάσει τή βολή του, άφου για όλα φταίει ή δεξιά και οί πάντες είναι μη προνομιούχοι άθώοι, άφου ο Άρχηγός είναι φύσις πολυσυλλεκτική, ένω ή περίσκεψις, ή λύπη και ή αιδώς δέν μαζεύουν ψήφους, δέν έχουμε παρά νά πολλαπλασιάσουμε εις τό άπειρον τίς ύποσχέσεις και νά διατηρήσουμε άμείωτο τό αντιδεξιό μένος. Έτσι ένδέχεται ακόμη και νά νικήσουμε χωρίς ούτε νά δεσμευόμαστε, βέβαια, πουθενά συγκεκριμένα ούτε νά διακινδυνεύουμε καμιά πραγματική πολιτική σύγκρουση με την κυβέρνηση. Τά αυγά και τά καλάθια πού μās προσκόμισε από τή Γαλατία ο ήδη υπερχομματικός Άνώτατος Άρχων μένουν έτσι άνέπαφα, ένω μετά τή νίκη και κάτω από τή σκέπη των υπερεξουσιών του, ο Θεός είναι μεγάλος.

Μέσα σ' αυτό τό πανδαμόνιο, οί ανανεωμένοι σύντροφοι της από δώ πλευράς διέπραξαν νηφάλια τό συμμετρικό άτόπημα. Άν οί δύο προηγούμενοι άναβάτες έππευσαν τή διάθεση, τό δυναμισμό και τή όργη του κόσμου και κατόρθωσαν νά τή χαλιναγωγήσουν διοχετεύοντας την στο άναρθρο και τελικά άνώδυνο ποδοβολητό όπου αναπόδραστα οδηγούσε ο μύ-

θος ότι τίποτε δεν άλλαξε, έτοιμοι αναγνώρισαν μόν τήν έπελθούσα αλλαγή αλλά, πιστεύοντας ότι ή 'Ιστορία ήταν πλέον έτοιμη να τούς έκχωρήσει τό ευγενέστερο κλέος τής υπεύθυνης εκεί συμμετοχής τους, απέστρεψαν μέ υπεροψία τό βλέμμα από τή λαϊκή μέθη και βάλθηκαν να ύλοποιήσουν, μονόπλευρα πάντα, τήν εθνική και αντιδικτατορική, πάντα, ένότητα. Όμως επειδή τήν κρίσιμη περίοδο ή ύψιπετής αυτή σύλληψη δεν αφορούσε απολύτως κανέναν, ούτε τούς αποπάνω ούτε τούς αποκάτω, ό σχετικός μύθος δεν κατόρθωσε να πιάσει ρίζες και να βρει θεράποντες και τό όλον υπερδατικό έγγείρημα κατέληξε έντελώς άδοξα και πεζά μέ τό να καταγράψει τήν υπέρμετρα επίδοξη ανανέωση άπλώς ως ούρά τής δεξιάς. Κι όπως φάνηκε κατόπιν, τό αυτόρροσκο αυτό πολιτικό άραβούρημα δεν συνιστούσε άπλό όλισθημα μιάς έξημμένης οίησης. Τό 2ο (ΙΟο) Συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ. κατόρθωσε μέν άσθμαίνοντας και δύσθυμα επιτέλους να καταλάβει ότι ή δικτατορία είχε πιά πέσει και οι δικτάτορες βρίσκονταν φυλακή αλλά, άντλώντας σάν τόν 'Ανταίο νέα άκάθεκτη αισιοδοξία από τό άχαμνώδες έκλογικό του ποσοστό, άρνήθηκε ν' αλλάξει τήν ούσία τής ύψηλόφρονος πολιτικής του. Χρειάστηκαν, βέβαια, κάποιες έλάχιστες τροποποιήσεις. Έτσι τό παλιό έμβλημα αποσύρθηκε από τήν κυκλοφορία, ή δεξιά φέτα κόπηκε από τήν τούρτα και ή νέα στενότερη ένότητα κλήθηκε να διαπράξει τή Δημοκρατική Διέξοδο. Συγχρόνως έγινε ή πρόβλεψη ότι ή διάνοιξη τής νέας αυτής Έθνικής Όδοϋ θά άπαιτούσε μιά σειρά από κατάλληλα, χωματουργικά κατά τόν μελετητή Ζουράρι, έργα πού θά εξασφάλιζαν τίς άπαιτούμενες δημοκρατικές έκκαφές, διαπλατύσεις και ύποσηλώσεις. Τά άναγκαία δέ εργατικά χέρια για τήν αποπεράτωση του έργου τά χρωώθηκε κατ' άρχήν τό ίδιο τό Κόμμα τό όποιο, μετά τήν αποπομπή μιάς δράκας άθλιων δολιοφθορέων, μπορούσε άμογενοποιημένο, πειθαρχημένο και άπερίσπαστο να ριχτεί μέ τά μούτρα στην Πρακτική Δουλειά. Όσο για τή ζωή, αυτή βέβαια, δεν πείστηκε και άρνήθηκε να επιβεβαιώσει τήν ορθότητα τής νέας χάραξης. Άπλά συνέχισε να περπατάει σκεπτική μέσα στη μοναξιά της και να τραβάει πικραμένη κι έντροπαλή τή δική της άνηφόρα χωρίς να συγκινείται ούτε κι από τά παλιά άριστερά όράματα πού προσπαθούσαν μέ άφελές πάθος να άναζωπυρώσουν τά πολιτικά παροράματα τής έξωκοινοβουλευτικής άριστεράς μέσα από τήν τύρδη τής φθίνουσας πορείας της.

Συμπέρασμα. Και έδώ πλέον ή προσγείωση ολοκληρώθηκε όμαλά. Η μονοδιάστατη ιστορική περιπλάνηση στους μαϊάνδρους τής σύγχρονης έλληνικής πολιτικής πού οικειοθελώς άνέλαβα έφτασε σε άϊσιο πέρας. Πλούσιος μ' όσα κέρδια στο δρόμο, μπορώ ν' άναληφθώ ξανά στα ύψη των θεωρητικών ταξινομήσεων άπ' όπου ξεκίνησα για να πιάσω και πάλι τό νήμα των όπων μας. Άς συνοψίσουμε λοιπόν τά κεκτημένα. Η πρωτοβουλία του τελεσιδίκως και άμετακλήτως τέως κ. Τριανταφυλλίδη να χρισθεί άπόγονος Καρλομάγνου και να έξασκήσει τά γαλλικά του όδηγώντας τήν παλιά καθοριστική αντίθεση στην άπότομη έξάχνησή της βρήκε τούς παλιούς του αντίπαλους βυθισμένους στη νάρκη τής ιδεολογικής τους ένδειας και δουτηγμένους μέσα στην κακομοιριά τής πολιτικής τους πενίας. Όμως, επειδή κατά τά γνωστά, ή πενία βρίσκει πάντοτε τρόπους να κατεργάζε-

ται τέχνες, οι συνεπείς άντιδεξιοί πρωτομάστορες δεν άρρησαν καθόλου ν' ανακαλύψουν τά άγαθά πού μπορούσε να προσφέρει ή μεταβάπτιση τής πραγματικότητας σε όφθαλμαπάτη και βάλθηκαν μέ όλες τους τίς δυνάμεις και άταλάντευτη στοχοπροσήλωση να πολεμήσουν φραστικά τό παρελθόν για να μη βρεθούν στην ιδιαίτερα άβολή θέση ν' άναμετρηθούν πολιτικά μέ τό παρόν. Μέ μιά τέτοια όμως διάταξη των πολιτικών δυνάμεων ή θεωρία τής Σχετικότητας και ή τυπολογία πού είχα τήν καλωσύνη να υιοθετήσω προβλέπει επέκταση τής κοινωνικής άμηχανίας, γενίκευση τής σύγχυσης, έντονη καταπόνηση του κοινωνικού ίστού, δημιουργία ισχυρών άπωθητικών πεδίων, πολλαπλασιασμό των φυγοκέντρων δυνάμεων, σχηματισμό σφοδρών στροβίλων, εμφάνιση ποικίλων μαύρων όπών. Καθώς μάλιστα, όπως ύπόχομαι να έξηγήσω παρακάτω, στην ώραία κοινωνία μας είναι τό Πολιτικό, πού έτσι ή άλλως δεσπόζει και κάθε κοινωνικός πόρος άναπνέει άδηλα ή εκδηλα σε στενή μαύφεια μαζί του· ή δημιουργία και ή γενίκευση των μαύρων όπών ήταν άναπόφευκτη. Και πραγματικά. Η κατάσταση στην όποία τό φαινόμενο είχε προεκλογικά περιέλθει (και συνεχίζει μετεκλογικά να βρίσκεται) ήταν και είναι άντιληπτή άκόμη και σε όσους δεν έχουν έντροφήσει στίς σχετικές φυσικές θεωρίες. Είναι, κοίτα, να πούμε, ή γλώσσα, έντάξει, πού καθώς σπρώχνεται να θάψει τήν πραγματικότητα στη βάση του καναλιζαρίσματος του άντιμονοπωλιακού και άντιμπεριαλιστικού οργανωμένου παλαίματος των μαζών του λαού και τής συνολικοποίησης κάθε αίτήματος βασικά υπέρ του τόπου και του λαού, έντάξει, και όχι των μονοπωλίων στη βάση έτσι τής μεθόδευσης τής ύλοποίησης, να πούμε, του κατεδάσματος τής άπόφασης τής παρατάξης, είναι, δηλαδή, ή γλώσσα πού οργανώθηκε, να πούμε, στη σωστή βάση, έφτιαξε τήν τρύπα της κι έπεσε κάθετα μέσα. Όποσδήποτε. Είναι άκόμη, ή ταξική πάλη ή όποία, άνήμπορη πιά ή καημένη να εκφράσει τόν έαυτό της μέσα από τούς κλασικούς ευγενείς άναβαθμούς, άναγκάζεται ν' άναστενάξει βαριά τίς Κυριακές στα γήπεδα, να σπαταλιέται στα πάθη τής άντικαθεστωτικής άρχαιολατρίας, ν' άσκειται στίς βίαιες ήδονές του τουριστικού πατριωτισμού, να εκδηλώνει από καιρό σε καιρό ένοπλα τό φίλαθλο πνεύμα της για να καταλήξει τελικά στη Ρόδο Μέλπω, Ηρώ στη Σαλονίκη, στο Άργος Κατινίτσα έναν καιρό. Είναι οι Ύδραίοι στρατηγοί πού μέσ στην πολλή συνάφεια του κόσμου κουράστηκαν πιά ν' άναρωτιώνται τί ζητούσαν στη Λάρισα κι έγκαταλείφθηκαν στίς τρύπες της. Είναι ή σύγχυση άνάμεσα σε παρατάξεις, συγγένειες, άντωνυμίες, όνόματα, έμεις, εγώ, οι δικοί μου, έσεις και όπου ή Θεκλα φτάνει να λέγεται Θετίς ή Άγγελική. Είναι ή ειδική άγωγή πού προάγει ή έλληνική παραγωγή, ό άκρατος κρατισμός, ή συνοχή τής συνενοχής. Είναι ή ευτέλεια των ιδεών και των σχέσεων, ή ιδιοτέλεια πού ύποβαστάζει τήν πολιτική, ή συναλλαγή πού ύποθηκεύει κάθε αλλαγή. Μαύρες τρύπες δημιουργήθηκαν παντού, είναι όρατές από παντού, χάνουν άπειλητικά μπροστά μας, γύρω μας, δίπλα μας, μέσα μας. Και άν ό κλασικός όρθολογισμός διδάσκει ότι, για να τίς άντιμετωπίσουμε, όφείλουμε να τίς καταλάβουμε, ή σύγχρονη σοφία και ό διαλεκτικός Δημητράκης έχουν να προσθέσουν ότι καταλαβαίνουμε πολεμώντας. Αυτή είναι ή Ρόδος. Τό δικό μου πηδύμα συνιστά άπλώς τήν άπόπειρα να εκθέσω σ' όλους τούς άνέμους τή δική μου κατανόηση. Μπάς και γίνει τίποτε.

Προίκα

ή

περί του θηρευτικού

βίου των Νεοελλήνων

της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

B.

*Ἡ κοινωνική λειτουργία τῶν προικιῶν στήν
ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία*

«...Οἱ γυναῖκες πωλοῦσαν τίς στολές τους. Μᾶς ἔδειχναν ἄλλη μιά ποδιά, ἄλλη μιά σάρπα, ἄλλη ἓνα πουκάμισο [...] Μιά νεαρή κοπέλα φώναζε κοκκινίζοντας 'Εἶναι γιά νά ἀγοράσω ἓναν ἄντρα!' [...] Μιά γριά γυναῖκα μᾶς ἔφερε ἓνα μεγάλο καί ὠραῖο σάλι [...] Μόλις εἶδαμε αὐτό τό ἀριστούργημα, ὁ καθένας μας ἤθελε νά τό πάρει [...] Τέλος, τό σάλι μᾶς ἔμεινε [...] Ἡ κακομοίρα ἡ γριά ἀπομακρύνθηκε μέ ἀργά δῆματα κινάροντας τά λεφτά της στό χέρι της. Στράφηκε ἔπειτα, μηχανικά, γύρισε πίσω, στάθηκε μπροστά μας καί μὴ ξέροντας τί νά πεῖ, φώναξε: "Α, εἶναι ἓνα ὠραῖο σάλι. Εἶναι ἔξη πῆχες!" κι ἔφυγε κλαίγοντας...» (στό χωριό Παυλίτσα τῆς Ἀρκαδίας τό 1853)¹

«Ὅταν ἰδρῦθηκε ἡ Μέριμνα [1904 στήν Τραπεζούντα] θά ἤμουννα περίπου δέκα χρονῶν, ἀλλά παντρεύτηκα 19 χρονῶν. Ἐκεῖ κεντήθηκαν τά προικιά μου [...] Ἐργάζονταν σ' αὐτήν (ἦταν φιλανθρωπικό σωματεῖο) φτωχά κορίτσια, πρῶτα σά μαθητευόμενες καί μετά μέ πληρωμή. Κεντοῦσαν θαυμάσια ἐργόχειρα γιά τίς προίκες τῶν πλουσίων κοριτσιῶν τῆς Τραπεζούντας...» (στήν Τραπεζούντα τό 1904-1922)²

Ἄν ἡ προίκα σέ μορφή κεφαλαίου (χρήματα, γῆ) εἶναι ἓνα σύνθετο κοινωνικό πρόβλημα τότε εἶναι ἓνα πρόβλημα πού ἐπιζητᾶ, πέρα ἀπό τήν ὁποια νομική,

καί μιά κοινωνική λύση. Μιά κοινωνική λύση ἐπειδή εἶναι ἓνα πρόβλημα μέ ἱστορία ἀλλά καί ἓνα πρόβλημα μέσα στήν ἱστορία καί φτιαγμένο ἀπό τήν ἱστορία. Μέ τά λίγα πού ἐκτέθηκαν στό πρῶτο μέρος θά μπορούσε κανεῖς νά συνοψίσει ὅτι καταρχήν ἐντοπίζουμε τήν ὑπαρξη προίκας σ' αὐτήν τή μορφή σέ κοινωνίες ἢ – προκειμένου γιά μιά διαστρωματωμένη κοινωνία, ὅπως ἡ ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία – σέ τμήματα τῆς κοινωνικῆς δομῆς ὅπου οἱ γυναῖκες συνει-

1. Ε. Ἀμπού *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὀθωνος 1854*, Ἀθήνα (Τολίδης), μεταφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος – ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶς, χ. χρ. ἔ., σελ. 282-3.

2. (Ἀναμνήσεις Ἀρτεμισίας Μακρίδου) *Μέριμνα Ποντίων Κυριῶν 1904-1979*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 79.

σφέρουν ελάχιστα στο οικογενειακό εισόδημα με την παραγωγική τους εργασία και πολλά με την περιουσία που φέρουν μαζί τους ως προίκα³. Δηλαδή, η ιστορία της προίκας είναι ταξική ιστορία και συνδέεται άμεσα με τη θέση των γυναικών τόσο στην παραγωγική διαδικασία, όσο και στην αναπαραγωγή των συνθηκών για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής.

Μέσα λοιπόν προηγήθηκαν νομίζω ότι το λογικά επόμενο – και ιστορικά συναφές – ερώτημα είναι τουτο: "Αν και όταν και όπου δεν δίνεται προίκα, αλλά και όταν δίνεται, τι είδους άλλες γαμήλιες ανταλλαγές συναντούμε που να επιτρέπεται να τις χαρακτηρίσουμε «παραδοσιακές» – με ό,τι συνεπάγεται αυτό: διάρκεια, διαταξικότητα, – έστω – πανελλαδικότητα;

Έχει ήδη προκαταρκτικά διατυπωθεί ή υπόθεση ότι η προικοδοσία στη μορφή παροχής προικιών (δηλαδή ειδών ρουχισμού και οίκοσκευής) είναι μία πανελλαδική συνήθεια που συνοδεύει – εκτός από ιδιαίτερες περιπτώσεις – το γάμο, τόσο ως θεσμό όσο και ως τελετουργία με διαβατηριακό χαρακτήρα⁴. Γιατί μαζί με την προίκα ή με όποιον είδους ανταλλαγές δώρων επ' ευκαιρία γάμου, αλλά και χωρίς αυτά, πήγαιναν πάντα τα προικιά. Άρα μπορούμε – πέρα από την «κοινή μας εμπειρία» – να διερευνήσουμε πιο προσεκτικά και με συγκεκριμένα παραδείγματα τούτη την υπόθεση: ότι τό σταθερό στοιχείο που συνοδεύει τη νύφη και καμιά φορά και τό γαμπρό στο νέο σπιτικό είναι τα προικιά. Στην πραγματικότητα με αυτό το τού είδους την περιουσία στήνεται κάθε νέο σπιτικό⁵.

3. Στο έξις ο όρος *προίκα* σημαίνει –σ' αυτό το κείμενο– μόνο την προίκα σ' αυτή τη μορφή. Όμως, όπως σημειώθηκε ήδη στο Α' μέρος του άρθρου (*Πολίτης* 55), αυτό δεν είναι απαραίτητο να ισχύει και σε παραθέματα ή σε συγκεκριμένες παραπομπές όπου ο όρος *προίκα* μπορεί να χρησιμοποιείται με αυτή ή με μία γενικότερη σημασία ή και με τη σημασία των προικιών.

4. Οι τελετουργίες του γάμου, όπως και άλλες τελετουργίες και τελετουργικές πράξεις που σηματοδοτούν και οργανώνουν στον ημερολογιακό (ή οικολογικό) και τον κοινωνικό (ή δομικό χρόνο το πέρασμα ατόμων ή ομάδων ή ιδεολογικών και κοσμολογικών σχημάτων από μία κατηγορία σε μίαν άλλη, (π.χ. από μία μέρα σε μίαν άλλη) από μία εποχή σε μίαν άλλη, από παιδί σε ενήλικο, από ανύπαντρο σε παντρεμένο, από ζωντανό σε πεθαμένο, από τον ένα χρόνο στον άλλο κ.λπ.) είναι τυπικά *διαβατήρια έθιμα* (*rites de passage*), όπως τά δνόμασε χαρακτηριστικά ο Γάλλος λαογράφος Arnold Van Gennep ήδη τό 1909. Έπειδή τά περάσματα αυτά, όπως και όλα τά περάσματα, θεωρούνται επικίνδυνα, ανώμαλα, έξω από τό κοινωνικά ορισμένο τακτικό και ρυθμικό, γι' αυτό τά έθιμα αυτά «βοηθούν, εξασφαλίζουν και επιβεβαιώνουν» τη μετάβαση σε τρεις φάσεις: την *αποξένωση* από την προηγούμενη κατάσταση, την καθαυτό *μετάβαση*, και τέλος, την *ένσωμάτωση* για την απόκτηση της νέας ταυτότητας σύμφωνα με την κρατούσα τάξη. Νά σημειωθεί μόνον εδώ ότι τελικά ή λεγόμενη οργάνωση του χρόνου – όπως άλλωστε και ή οργάνωση του χώρου – είναι ο τρόπος ή οι τρόποι με τον οποίο μία συγκεκριμένη κοινωνία οργανώνει τό χρόνο και τό χώρο και οργανώνεται σε σχέση με αυτά και μέσω αυτών καθώς ζει μέσα σ' αυτά.

5. *σπιτικό* σημαίνει εδώ γενικά τόσο τό σπιτικό που στήνεται από τό νέο ζευγάρι σε χωριστό λίγο πολύ χώρο ως προς τά πατρικά σπίτια, όσο και εκείνο που εντάσσεται στη διεγερμένη οικογένεια του ενός ή του άλλου μέλους του ζευγαριού· σ' αυτήν όμως τη δεύτερη περίπτωση κάθε ζευγάρι (και τά παιδιά του όσο είναι ανύπαντρα) κρατά χωριστά τά

Και για νά γίνουν τά ερωτήματα πιο χειροπιαστά. Τί έννοούσε ο Άμπού όταν τό 1854 έγραφε ότι «οι γάμοι γίνονται με έλαφρότητα στην ύπαιθρο»; Τί έννοεί ή Λαμπίρη-Δημάκη όταν τό 1961 γράφει «αυτά τά κορίτσια – οι εργάτριες στά Μέγαρα – παλιότερα δεν θά έπαιρναν καθόλου προίκα ή θά έπαιρναν κάτι λίγα από τούς γονείς τους»; Κι ακόμη τί σήμαινε τελικά ή εξέγερση των κατοίκων του Ταϊφουρίου στη Θράκη κατά του πλούσιου που ήθελε νά δώσει χρηματική προίκα στις κόρες του παραδιάζοντας τό τοπικό έθιμο; Τί σημαίνει τό ότι σε κάθε προικοσύμφωνο συναντούμε τυπικά την προσεκτική άναγραφή των προικιών (μαζί ή χωρίς χρηματικό ποσό ή παροχή γής); Πόσο ισχυρό και γιατί ήταν τό έθιμο των προικιών;

Νά λοιπόν τό σύνθετο ερώτημα: Ποιά είναι ή μορφή και ή δομή της παραδοσιακής προικοδοσίας; Όμως, και ποιά είναι ή μορφή και τό περιεχόμενο των προικιών; Και, βέβαια, ποιά είναι ή κοινωνική τους λειτουργία; Με αυτά τά επιμέρους θέματα θά ασχοληθώ σ' αυτό τό Β' μέρος, ύπενθυμίζοντας ότι εδώ δεν δοκιμάζεται μία συστηματική ανάλυση· απλώς επισημαίνονται ορισμένες λεπτομέρειες και επιχειρείται ο προσδιορισμός ορισμένων ιδιαιτεροτήτων που ένδέχεται νά βοηθήσουν σε κάποια άπομυθοποίηση του προβλήματος «προίκα» (κι άς μου συγχερθεί ή επανάληψη).

Προικιά: ή μορφή και τό περιεχόμενο της προικοδοσίας

Άς ξεκαθαρίσουμε κάπως τό χώρο συζήτησης από άποψη περιγραφής. Και, πρώτ' άπ' όλα, μπορούμε νά μιλούμε τόσο για την προικοδοσία, που είναι – άς πούμε – τό νομικό και κοινωνιολογικό μέρος της διαδικασίας παροχής προικιών και καλύπτει τη συμφωνία που γίνεται ανάμεσα στις δύο οικογένειες που συμπεθεριάζουν, όσο και για την προικοπαράδοση που είναι, κατά κάποιον τρόπο, τό έθιμοτυπικό μέρος της διεκπεραίωσης αυτής της συμφωνίας και που εντάσσεται δομικά στην υπόλοιπη έθιμοτυπική διαδικασία της τελετουργίας του γάμου. Τό τυπικό λοιπόν της προικοδοσίας και της προικοπαράδοσης μάς ενδιαφέρει και από λαογραφική (τελικά: ανθρωπολογική) και από ιστορική-κοινωνιολογική άποψη, δηλαδή μάς ενδιαφέρουν οι *ιστορικά* προσδιορισμένες *κοινωνικές του διαστάσεις*.

Βέβαια και τό τελετουργικό και τό νομικό (με τά μέτρα της εποχής) μέρος της συμφωνίας είναι θεσμικά κατοχυρωμένα και καλύπτονται με πλήθος έμμεσες και άμεσες κυρώσεις. Προκειμένου για τό νομικό μέρος της συμφωνίας είπαμε ήδη μερικά πράγματα καθώς μιλούσαμε ειδικά για την προίκα. Αυτό που πρέπει νά τονιστεί ειδικότερα εδώ είναι ότι τό έθιμο, τό *τοπικό έθιμο ή συνήθειο του τόπου* για τά προικιά είναι πολύ ισχυρό. Έτσι, τά άγαθα που κυκλοφορούν στη μορφή των προικιών (όπως, άλλωστε, και οι ύπηρεσίες που προσφέρονται και τά δώρα που ανταλλάσσονται), πέρα από την όποια πραγματική τους άξια (που είναι καθημερινή και λειτουργική), έχουν –

δικά του πράγματα: κάθε νύφη τό σεντούκι της, τά στρωσίδια της κ.λπ., δηλαδή τά *προικιά* της.

κατά βάση και για όσο τουλάχιστο διάστημα διαρκεί ο γάμος ως τελετουργία – και συμβολική και συμβασιματική αξία· μπορούν να κυκλοφορούν ως γαμήλια αγαθά μόνον ανάμεσα σε ομάδες και άτομα που καταρχήν αποδέχονται το ίδιο σύστημα συμβάσεων. Άλλωστε, τυπικά, τα συνοικέσια (οί σύμβαμοί) γίνονται ανάμεσα σε σπίτια που ανήκουν στην ίδια ομάδα (φυλετική, θρησκευτική, τοπική, κοινωνικοοικονομική). Το γνωστό «παπούτσι από τόν τόπο σου κι ἄς εἶν' και μπαλωμένο» δηλώνει με τόν πιό ἄμεσο τρόπο μιὰ τέτοια τυπική στάση ἀπέναντι στήν ἐνδογαμία. Ἡ ἐνδογαμία βέβαια εἶναι ἕνα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, εὐκολα ὁμως, νομίζω, μπορεί κανείς νά ἀνιχνεύσει ἕναν τέτοιον εἶδος ἐνδογαμικού χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης στήν ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία – ἔστω και πίσω ἀπό τήν ἰδεολογική ἐπικάλυψη και ἐπίφαση τῆς ἐξωγαμίας – στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζεται, ἄς πούμε, ὁ προσδιορισμός τῶν ὁρίων τῶν συμβάσεων γιά τό εἶδος τῶν ἀγαθῶν πού μπορούν νά κυκλοφοροῦν κατά τήν τελετουργία τοῦ γάμου και μέ ἀφορμή τό γάμο. Εἶναι πολύ χαρακτηριστική ἀπό αὐτή τήν ἀποψη μιὰ πληροφορία πού ἔχει καταγράψει ὁ Γεώργιος Μέγας.

Λένε σχετικά στά χωριά τῶν Μάριδων στή Θράκη «Μεῖς δίνουμι-παίρουμι ἀπού δώδικα χουργιά, ἀπ' ἄλλοῦθι δέν παίρουμι· και κείν' Ἑλληγ' εἶνι, μά φουροῦν ἄλλ' φουρισιά, σαντέ πανί (σατέν), δέν ἔχουν κεντιδία... Τά κοῦρῖτσια δέν πάν ὀξω, σ' ἄλλα τά χουργιά, δέν θέλ'ν νά δγάλ'ν τή φουρισιά, ἐξόν κ' εἶνι καμιά χήρα, ἐκεῖν' πάει, δγαῖζ' τά ρούχα αὐτά. Και στά παναύργια μας μόνε τά δικά μας τά χουργιά ἔχουντι, ὄσα ἔχουν τή δικιά μας φουρισιά· ἀπού πέρα δέν ἔχουντι». Και οἱ χωρικοί ἀπό τό Δογαντζί Θράκης «Εἶναι ἡ φορεσιά πού δέν συμφωνᾶνε· χήρες οὐλο πάνε.»⁶

Ἐπογραμμίζω μόνο ὅτι τά εἶδη ρουχισμοῦ, και βέβαια ἡ φορεσιά μέ ὄλο τόν κοινωνικό της συμβολισμό εἶναι τό κύριο εἶδος πού δίνεται ὡς προικιά.

Ἄς σημειώσουμε λοιπόν ὅτι, καταρχήν τουλάχιστον, οἱ συμβάσεις δέν ὑπερβαίνονται εὐκολα. Ἐχουν ἤδη ἀναφερθεῖ τά ἐπεισόδια πού ἔγιναν στά τέλη τοῦ 19ου μέ ἀρχές τοῦ 20οῦ (μᾶλλον) αἰώνα στό Ταϊφύριο στήν Καλλιπολι τῆς Θράκης ὅταν κάποιος πλούσιος ἐπιχείρησε νά ἐνωματώσει στό σύστημα τῶν γαμήλιων ἀνταλλαγῶν ὡς δῶρα χρήματα, ὄχι στή συμβολική τους χρήση και λειτουργία (δηλαδή ὡς στολῖδια: τά ἄσπρα, οἱ ντοῦμπλες, τά φλουριά),⁷ οὔτε και ὡς μέσο ἐπιδεικτικῆς κατανάλωσης ἡ ἀποταμίευσης (ὅπου τά δωρίσματα στή μορφή νομισμάτων δείχνουν τό status αὐτοῦ πού δίνει και αὐτοῦ πού παίρνει), ἀλλά στήν καθημερινή ἀνταλλακτική τους ἀξία ὡς χρήματα, ὡς μέσα ἀνταλλαγῆς. Νομίζω ὅτι τό παράδειγμα αὐτό εἶναι καλό γιά νά φανεῖ πόσο

ἰσχυρές μπορεί νά εἶναι οἱ συμβάσεις γιά τά προικιά.

Τό τί ἔπρεπε, τώρα, νά δώσουν τό πληροφοροῦμα στε τόσο ἀπό τό διάφορα προικοσύμφωνα ὄσο και ἀπό τίς κατά τόπους περιγραφές τοῦ γάμου (δηλαδή ἀπό λαογραφικές συλλογές και ἀπό ἐθνογραφικές μονογραφίες). Ἡ γενική ἐντύπωση πού συναποκομίζει κανείς ἀπό τέτοιου εἶδους πηγές εἶναι ὅτι δίνονται ἀγαθά σέ τέτοιες ποσότητες πού νά δείχνουν ἐπιδεικτικά τή δύναμη τῆς οἰκογένειας πού προικίζει (τό ἔχει τῆς) ἀλλά και τήν ἐργατικότητα τῆς νύφης. Δεκάδες μαντίλια, κάλτσες, φουστάνια πού δέν θά φορεθοῦν ἴσως ποτέ, ἀλλά θά διπλωθοῦν προσεκτικά και τελετουργικά γιά νά μποῦν στή νυφιάτικη κασέλα, στό σεντούκι, ἡ νά στιβαχτοῦν στό γιούκι (ἡ τή στοῖδη)⁸ πού ὁ ὄγκος του θά γεμίσει μέ τήν ἐπιδεικτική παρουσία του τή γωνιά ἡ και τό κέντρο τοῦ μεγάλου ἡ – ἴσως – και τοῦ μόνου χώρου τοῦ σπιτιοῦ γιά ὄλη τήν ὑπόλοιπη ζωή τοῦ ζευγαριοῦ. Αὐτή θά εἶναι βασικά ἡ κινητή περιουσία τῆς οἰκογένειας. Και τά προικιά συχνά θά βροῦν τό δρόμο τους μέσω τῆς προικοδοσίας και στίς ἐπόμενες γενιές.

Ἡ «παράδοση» λοιπόν, τό σύστημα τῶν κοινωνικῶν συμβάσεων, καθορίζει αὐστηρά τί ἀκριβῶς – ἡ: πάνω κάτω – πρέπει νά εἶναι σέ κάθε τόπο τά προικιά.

Στό Αὐδήμι λογουχάρη, τῆς Θράκης στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα «Τά κοῦρῖτσια μόλις ἄφηναν τό σχολεῖο – τά περισσότερα δέν πῆγαιναν στίς τελευταίες τάξεις [ἐνν. τοῦ δημοτικοῦ] – ἀρχίζαν νά κάμουν τήν προῖκα τους [...] Ἐπρεπε δέ και τό πιό φτωχό κοῦρῖτσι πού δούλευε μεροκάματο στά ἀμπέλια και στό ἐργοστάσιο, πού ἦταν στό χωριό, νάχη δώδεκα πετσέτες τοῦ τραπεζιοῦ και δώδεκα τοῦ προσώπου ὄλα φάμενα μέ τά χέρια του στόν ἀργαλειό. Τά νοικοκυροκόριτσα ἔπαιρναν ἀπό 30-40 ἡ και περισσότερα [...] Ἐξόν μερικά φουστάνια και τσατάλια (δρακιά) μπαμαδένια (βαμβακερά) πού θάπαιρναν ἀπό τόν πραγματευτή τᾶλλα ὄλα ἦταν ὑφαντά και ἕνα ὄλο μεταξωτά διά ἐπίσημα [...] Ἐπρεπε κάθε κοῦρῖτσι νά πλέξη τίς καπνοσακούλες μέ χρυσάρι και μπιρσίμι και μέ τριπλήμι χρωματιστό [...] Ἐπρεπε ἀκόμη νά κεντήση στήν καρκάφη (τό μάγγανο ἡ τελάρο) τά μανδήλια πού θά δώριζε στοῦ γαμπροῦ τό σοῖ και στόν ἴδιο. Ἄφου ἔκαμε τά δικά τῆς τά προικιά ἔκαμε και γιά τό γαμπρό ἐσώρουχα και κάλτσες. Ἄλλά ἀπό τό 1880, πού ἀρχισαν νά φοροῦν τά στενά (παντελόνια) τό ἔπαιρναν προῖκα τό πανί στρουῦμπες (ρολό) γιατί δέν ἤξευραν ἄν θά πάρουν ἄνδρα μέ τά φαρδιά (τσακίρια ἡ ποτούρια) ἡ μέ τά στενά (παντελόνια) [...] Κατόπιν ὑφαιναν τά σκέπια ἀπό τά ὁποῖα ἔκαμαν τά μεταξωτά ἐσώρουχα γιά τό γάμο, σινδόνια και καπλαντίκια (γιά τά παπλωμάτα) πού τά μεταχειρίζονταν ὅταν ἦταν λεχῶνες γιά φιγούρα, πετσέτες, βρακοζῶνες [...] Τά σκέπια δέν τά εἶχαν ὄλες στό Αὐδήμι μόνον τά νοικοκυροκόριτσα, γι' αὐτό τονίζονταν ὅταν θά γίνονταν ἡ προξενιά: Νά πάρ'ς αὐτήνια, μπάρη μ', πῶχ' κι τόσα σκέπια, ποῦναι κι ν' κοκροκόριτσο· σέ τόση ὑπόληψη τά εἶχαν.»⁹

6. Γ. Α. Μέγας, «Θρακικά οἰκήσεις» Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) 1 (1939), σελ. 7-8.

7. Ἄλλωστε παράδες και ἄσπρα (ἀσημένια) και ντοῦμπλες και φλουριά (χρυσά νομίσματα) εἶχαν τόση ζήτηση ὡς εἶδη στολισμοῦ, ὄστε στήν Κων/πολι εἶχε δημιουργηθεῖ διομηχανία παραγωγῆς ψεύτικων νομισμάτων (βλ. και Ι. Παπαντωνίου «Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς» Ἐθνογραφικά 1 (1978), κεφ. VIII, σμ. 9).

8. Ὁ γιούκος ἦταν τό εἰδικό ὕφασμα πού σκέπαζε τά στιβαγμένα στρωσίδια και ρουχικά και τελικά ἡ ἴδια ἡ στίβα τῶν ρούχων (ἀλλοῦ τά στιβαγμένα ρούχα λέγονται στίβα, στοῖδη, μουχτσῶς, μῆγος κ.λπ.). (Βλ. και Ἄνδριώτης Ἐτυμολογικό Λεξικό λ. γιούκι (τουρκ. yük) και Λεξικόν... Δημητράκου λ. γιούκος (γούκος, οἶκος).

Και σέ κάθε τόπο μπορεί νά τά λένε διαφορετικά. Έτσι συναντούμε ονομασίες όπως: τά πράγματα, τά ρούχα, τά γκούτια (= τά καλά), τό νοικοκεριό, τό προικεϊόν. Όμως πάντα τά προικιά, όπως κι αν τά ονομάζουν, απαρτίζουν τήν *οικοσκευή* (τό σπιτομάζωμα ή στοίβα ή στοίδη ή άλώνη).

Η κάλυψη ωστόσο τής «νομικής» πλευράς τής συμφωνίας γιά προικοδοσία και προικοπαράδοση γίνεται (όπως είπαμε ήδη γιά τήν προίκα) μέ τό προικοσύμφωνο πού είναι δύο – τουλάχιστον –¹⁰ τύπων. Είναι τό σύμφωνο ή προικοσύμφωνο (δηλαδή τό αρχικό συμβόλαιο μέ τά προσφερόμενα προικώα είδη: κινήτά και άκίνητα – και χρήματα, όταν δίνονται) και ή προικολαθή (δηλαδή τό κατάστιχο, ό κατάλογος πού γραφόταν λίγες μέρες πρίν από τό γάμο και χρησιμοποιόταν γιά νά παραληφθούν τά προικώα πού αναγράφονταν στό έπίσημο προικοσύμφωνο· σέ όρισμένες μάλιστα περιοχές ή προικολαθή ονομαζόταν χαρακτηριστικά *προίκα ή χαρτί γιά τήν έμπαση ή γιά τήν προικοδιάθεση* – ονομασίες πού υποδεικνύουν χαρακτηριστικά τήν τελετουργία του γάμου στό σύνολό τής ως διαβιτήριο έθιμο). Και τά προικοσύμφωνα, όπως και τά προικιά είχαν διάφορες ονομασίες: τά έλεγαν βέβαια προικοσύμφωνα αλλά και προικοχάρτια και κόπιες (δηλαδή αντίγραφα, επειδή έπαιρναν τά ενδιαφερόμενα μέρη τό ίσο, τό πιστό αντίγραφο από τόν κώδικα τής εκκλησίας ή τής τοπικής μητρόπολης) και χαρτιά και κατάστιχα προικός (λογουχάρι «κατάστιχον τής προικός Μαργαρίτσας θυγατρός του οίκονόμου παπα Βασίλη»¹¹) και άγλαβές ή έγκλαβές (στήν Θράκη έπειδή, καθώς έλεγαν, «έλαμβάνουν»)¹² και άρεσκεία (στήν Ήπειρο «διότι κατ' άρέσκειαν τών γονέων παραχωρούνται τά προικώα»¹³). Όνομασίες κυριολεκτικές και μεταφορικές και παρετυμολογικές.

Τά προικοσύμφωνα τά έγραφαν οί διάφοροι μορφωμένοι και γραμματιζόμενοι (συμβολαιογράφοι: οί νοτάριοι, δάσκαλοι, παπάδες) ή, καμιά φορά, και οί ίδιοι οί ενδιαφερόμενοι και τά επικύρωναν μέ τή δούλα (σφραγίδα) τής κοινότητας. Μετά τά κατέγραφαν έπίσημα στόν Κώδικα τής εκκλησίας τής κοινό-

9. Μ. Ζήση «Άραβώνες και γάμοι στό Αΰδημ» *Θρακικά* 9 (1938), σελ. 278-9. Στο Σουφλί, από τήν άλλη, ή νύφη έπρεπε νά έχει 20-30 καφτάνια (φορέματα) και άλλες τόσες μπιντένες (μάλλινα καθημερινά φορέματα) καθένα μέ τήν ποδιά του, κι ακόμη 2-3 δωδεκάδες πετσέτες φαγητού κ.λπ., κ.λπ. (Μ. Τσακμάκη «Έρωτας-άραβώνας-γάμος στό Σουφλί» *Θρακικά* 40 (1966), σελ. 155.)

10. Υπάρχουν όμως διάφοροι τύποι προικοσυμφώνων. Στη Σμιάθο π.χ. μόλις γίνει τό συνοικέσιο ή οικογένεια τής νύφης δίνει στό γαμπρό τό *μπουλετί*, δηλαδή ένα προσύμφωνο γιά τήν προίκα και τά προικιά. Κι άλλου, στή Δ. Μακεδονία, πρίν γράψουν τό προικοσύμφωνο, και μόλις κλείσει τό προξενείο *κόβουν τά προικιά*, συμφωνούν δηλαδή τί προικιά θά πάρει ό γαμπρός.

11. Ε. Ζήσης «Τρία έγγραφα τής επαρχίας Γάνου και Χώρας» *Θρακικά* 13 (1940), σελ. 154.

12. «έγκλαβή = τό έγγραφο πού καταλογίζει (έλαμβάνει)» (Μ. Φιλίητα «Θρακικές έτυμολογίες» *Θρακικά* 4 (1933), σελ. 278).

13. Π. Άραβαντινός *Ήπειρωτικών Γλωσσάρων* Άθήνα 1909, σελ. 25. Προβλ. ότι άλλου στήν Ήπειρο (Πάπιγκο) τό προικοσύμφωνο λέγεται χαρακτηριστικά και *προικοστέφανον* (Γ. Π. Άναγνωστόπουλος «Λαογραφικά έξ Ήπειρου», *Λαογραφία* 5 (1915-6), σελ. 23.

τητας (τή Μάνα, όπως έλεγαν σέ όρισμένες περιοχές) ή στόν Κώδικα τής τοπικής μητρόπολης. Αυτή ήταν σέ γενικές γραμμές ή συνήθεια.

Τά προικοσύμφωνα (πέρα από τήν κοινωνιολογική και ιστορική τους διάσταση πού μάς βοηθά νά υποστηρίξουμε – περισσότερο ή λιγότερο πειστικά – μία κοινωνιολογική και ιστορική θεωρία γιά τό κοινωνικό πρόβλημα: προίκα) είναι πηγή πολύτιμων πληροφοριών γιά τήν καθημερινή ζωή τών ανθρώπων στήν έλληνική κοινωνία τών τελευταίων αιώνων τής τουρκοκρατίας, αλλά και μετά από αυτήν· τί είχαν, τί φορούσαν, τί έδιναν, τί έφτιαχναν ή τί άγόραζαν και από πού και πόσο άξίζαν. Και ακόμα, παρά τήν αρχαϊζουσα συνήθως γλώσσα του τυπικού μέρους (αρχή και τέλος) τών περισσότερων προικοσυμφώνων, είναι και πολύτιμες πηγές γιά τήν καθημερινή γλώσσα· γιατί όταν φτάνουν στήν καταγραφή τών διαφόρων ειδών πού απαρτίζουν τά προικιά, ή γλώσσα γίνεται άπλή γιά νά δηλωθούν άμεσα, περιγραφικά, κατανοητά, τά όσα δίνονται και νά ή δημιουργηθούν παρεξηγήσεις και δυσαρέσκεις.

Έτσι, μετά τό «Έν όνόματι τής Άγίας Τριάδος και του Πανιερωτάτου Θεού...» ακολουθεί π.χ.¹⁴ «...πουκάμισα δύο, τής Στάμωσ δύο, τά όποια πονκάμισα τής έδωσα τό λινάρι και τής δίνω και έτερο λινάρι, λίτρες δέκα και τής πλερώνω και τά ραφτικά...»

Και αναφέρονται τόσο τά όνόματά τους όπως τά έλεγαν (λογουχάρι γιόργης, κότιας, μποζιάνα, σάμω, ραλλού, γιαννάκης, πρίγκος, μαριώρα, μελάχρα, σουλτάνα, Θεοφανώ, αναστασούδα, Μαργαρίτσα), όσο και τά διάφορα είδη όπως τά έλεγαν (λογουχάρι μαξιλάρες ντουβαριαστές και μαξιλαροσκεπάσματα και μαξιλάρες ύπνου και πετσέτες και μαχραμάδες και άσπρόρουχα). Και μέ ακόμη περισσότερες λεπτομέρειες στήν περιγραφή:

π.χ. «τακούνια καρυδένια» και άλλου «ένα μαντίλι μεταξωτό μπατιστένιο μέ άντίκα (τυπογάζι) και μουσουλίνα». Η «μία καπνοσκούλα λαχουρένια (μάλλινη από τή Λαχώρη) και μία καπνοσκούλα ντιμπιτένια (μάλλινη από τό Θιβέτ). Κι άλλου «ένα τσικέτο (ζακέτα) μέ μανίκια και τρία τσικέτα εκ τών όποιων τά δύο μέ ρουχο (ύφασμάτινα), ένα μέ χάντρες, ένα μέ χρυσά, τό άλλο στοφένιο». Άλλου πάλι «τρία μάλλινα φουστάνια, τρία ζαφείρια φουστάνια (από μπαμπακερό ριγωτό ύφασμα), τρεις στόφες φουστάνια (από μεταξωτό χρωματιστό ύφασμα), τρία φουστάνια πέλλα (μπαμπακερά βελούδινα)». Όπως επίσης «δέκα ποδιές μάλλινες, δύο ποδιές στοφένιες καλές και μία ποδιά στοφένια κατώτερη». Η «όκτώ ποδιές καλές και όκτώ ποδιές άγοραστές». Η «τέσσερα κοντογούνια καινούργια τά δύο όλίγον φορεμένα».

Καμιά φορά ή περιγραφή γίνεται και μόνο μέ τή δή-

14. Σ' αυτό τό κομμάτι ή κατά άράδα ή κατά λέξη παραπομπή θά ήταν πιά υπερβολική. Σημειώνω μόνο ότι οί πληροφορίες πού ακολουθούν προέχονται από διάφορα προικοσύμφωνα (και από πολλές περιοχές) τά όποια χρησιμοποιήσα στή μεταπτυχιακή διπλωματική έργασία μου *On Greek Dowry. Spatiotemporal transformations* (Lohdon, U. C. L.) 1976. Σ' αυτήν άλλωστε στηρίζεται και ή προβληματική του άρθρου πού δημοσιεύεται εδώ.

λωση τῆς προέλευσης τῶν εἰδῶν, ὅταν εἶναι τοῦ ἐμπορίου. Τότε τὰ εἶδη εἶναι λίγο πολύ τυποποιημένα·

π.χ. «Ἐνα ἄντερι (ἐπενδύτης) χινδιστανήσιον» (ἀπό τίς Ἰνδίες, τήν Καλκούτα). Ἡ «ἕνα φουστάνι λιγδιές τῆς Πόλεως». Ἡ «τέσσερα φουστάνια ἀτλάζι σάμικα» (μεταξωτά ἀπό τό Σιάμ). Ἄλλου «ἕνα ἄντερι Σιάμι καί ἕνα ἄντερι πέλον» (βελοῦδινο). Καί «ἕνα μαντίλι βλάχικο», κι' ἄλλου «μαντίλι βιέννα» ἢ «βιέννα» (ἀπό τή Βιέννη), κι ἄλλοτε πάλι «μαντίλι μπέτσικο» (ἀπό τό Βεσ: Βελιγράδι). Καί «τρεις τεντζερέδες τῆς Πόλης» ἢ «ἕνας τεντζερές λιψός μέ δίγως καπάκι». Κι ἀκόμα «ἕξι σαχανικά κατακίδικα τῆς Πόλης καί τέσσερα τάσια τοῦ λουτροῦ κίτρινα» ἢ «ἕνα σιακτάνι (λυχνάρι) ἀσημένιο μέ τόν φυτιλά του».

Καί ἄλλα καί ἄλλα, ὅ,τι πρέπει καί ὅ,τι μπορεῖ τελικά νά δώσει κάθε γονιός στό παιδί του.

Στή Σαμαρίνα τῆς Πίνδου, ἀρχές 20^ο αἰ. (Wace Thomson, *the Nomads of the Balkan*).

Ἄν ἡ παροχή προίκας εἶναι μιὰ δοσοληψία ἀνάμεσα σέ ἄτομα ἢ σέ οἰκογένειες, μιὰ δοσοληψία στήν ὁποία ἡ κοινότητα δέν παρεμβαίνει παρά μόνο γιά νά τήν ἀπαγορεύσει, νά τήν καταγγεῖλει ἢ νά τήν περιορίσει, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς δοσοληψίας (στό πλαίσιο – τουλάχιστον – τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας) ὄχι μόνον δέν ἔχει ἐπισημότητα, ἀλλά καί περιβάλλεται ἀπό κάποια σιωπή καί μυστικότητα· εἶναι μιὰ ἰδιωτική δοσοληψία πού χάνεται μέσα στήν κοινωνικότητα, πού περιβάλλει καί ἀναδεικνύει σέ ἰδεολογικά κυρίαρχα ἄλλα ἔθιμα τοῦ γάμου, ὅπως π.χ. τήν παροχή τῶν προικιών. Ἀπλῶς (ὅσο ἀπλό μπορεῖ νά εἶναι αὐτό τό «ἀπλῶς») σέ γάμους τῶν καλῶν οἰκογενειῶν (τῆς πρώτης σειρᾶς, ἄς ποῦμε) διαφημίζονται καί κοινολογοῦνται πονυγγιά καί κτήματα καί σπίτια πού ἀλλάζουν χέρια, πού καλύπτουν κοινωνικές «ἀδυναμίες» ἢ «λεπτὰ θέματα», πού καταγράφουν νέες νοοτροπίες γιά τόν πλοῦτο καί τόν πλουτισμό.

Οἱ (λαογραφικές, ἱστορικές καί ἐθνογραφικές) πληροφορίες πού ὑπάρχουν ὅμως ἐπιτρέπουν, νομίζω, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ παραδοσιακή κοινωνία περιβάλλει τήν καθαντό προικοδοσία – καί, κυρίως,

τήν προικοπαράδοση – μέ τελετουργική ἐπισημότητα. Τά προικιά δείχνουν τήν κατάσταση (status) τῆς οἰκογένειας πού δίνει καί ταυτόχρονα δείχνουν τήν κατάσταση τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς οἰκογένειας πού παίρνει γιά νά στήσει τό νέο σπιτικό. Εἶναι λοιπόν ἡ προικοδοσία μιὰ μορφή φανερῆς ἐπιδεικτικῆς κατανάλωσης,¹⁵ ὅπως καί ὅλα τὰ ξοδευτά πού χρειάζονται γιά νά γίνει ἕνας «καλός γάμος». Στό συμβολικό ἐπίπεδο τά προικιά δείχνουν τή γυναίκα στίς παραγωγικές της ἰκανότητες καί λειτουργίες (ἐργατική ← ποσότητα, χρυσοχέρα ← ποιότητα). Αὐτός, ἐκτός ἀπό τήν ἐπιδεικτική κατανάλωση, εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ὅλο τό ἔχει καί ἡ παραγωγή τῆς νύφης, δηλαδή τά προικιά, ἐκτίθενται πρῖν καί μετὰ τό γάμο στό πατρικό της ὅσο καί τό συζυγικό της σπίτι. Παράλληλα ἡ τελετουργική μεταφορά τῶν προικιῶν ἀπό τό ἕνα σπίτι στό ἄλλο ἐξισώνεται σχεδόν μέ τήν τελετουργική μεταφορά τῆς ἴδιας τῆς νύφης.

Ἡ ἔκθεση βέβαια τῶν προικιῶν εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων τῆς νύφης σέ ἕναν τομέα, τήν οἰκιακή ἐργασία, πού περιορίζεται σέ ἕνα χώρο, τό χώρο τοῦ σπιτιοῦ. Δηλαδή στό χώρο τοῦ ἰδιωτικοῦ σέ ἀντίθεση μέ τό δημόσιο, μολοντί ἡ ἴδια ἡ ἔκθεση εἶναι δημόσια πράξη καί ἀπευθύνεται στήν κοινότητα. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἐπιδεικτική κατανάλωση καί τό συμβολισμό τῶν προικιῶν, οἱ παροχές αὐτές ἔχουν καί πραγματική ἀξία στό κοινωνικό ἐπίπεδο (γιά παράδειγμα, στίς περισσότερες περιοχές, ἕνα – μικρό – μέρος τους προέρχεται ἀπό δῶρα καί ἕνα ἄλλο μέρος τους προσφέρεται ὡς δῶρο στούς συμμετέχοντες ἀνάλογα μέ τήν προσφορά ὑπηρεσίας) ὅσο καί, κυρίως, στό οἰκονομικό ἐπίπεδο, ἀφοῦ αὐτά τά πράγματα θά ἀποτελέσουν ὡς ἀξίες χρήσης τή στέρεη βάση καί θά συντελέσουν στήν ἀναπαραγωγή τῆς καινούριας οἰκογενειακῆς μονάδας πού στήνεται μέ τό γάμο. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπόν νά δοῦμε λίγο πιο ἀναλυτικά ὁρισμένες ἀπό αὐτές τίς διαπιστώσεις.

Ἡ κοινωνικός χαρακτήρας τῆς προικοδοσίας καί τῆς προικοπαράδοσης

Πιστεύω ὅτι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιά νά προχωρήσει κανείς σέ ὅποιες παρατηρήσεις σχετικά μέ τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς προικοδοσίας καί τῆς προικοπαράδοσης στήν ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία, εἶναι νά δεχτεῖ ὅτι καταρχήν τό σύνολο τῶν ἐθίμων πού συνιστοῦν τήν τελετουργία τοῦ γάμου, ἀρθρώνεται γύρω ἀπό δύο μεταβάσεις. Ἀπό τή μιὰ μεριά εἶναι ἡ μετάβαση τῆς νύφης· καί μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ ἡ δομή καί ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς μετάβασης ἀπό κοινωνιολογική σκοπιά στή βάση τοῦ διαβατηριακοῦ χαρακτήρα τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ μετάβαση τῆς νύφης (τό νυφόπαρμα ὅπως λένε οἱ Πόντιοι, τά μπασιδία, ὅπως λένε οἱ Σκιαθίτες) μεταφορικά ἀλλά καί κυριολεκτικά εἶναι τό κομβικό σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐθιμοτυπικῆς τελετουργίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι ἡ μετάβαση ἢ, καλύτερα, ἡ μεταδίβαση ἐνός συνόλου ἀγαθῶν. Τά ἀγαθὰ αὐτά μποροῦν νά προσδιοριστοῦν συνολικά ὡς γαμήλια δῶρα καί οἱ διαδικασίες βάσει τῶν ὁποίων διακι-

15. Ὁ ἀντίστοιχος ἀνθρωπολογικός ὅρος εἶναι *conspicuous, consumption*.

νούνται θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν ἀντίστοιχα γαμήλιες ἀνταλλαγές. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ξεχωρίζουν τά προικιά καί ἡ προικοδοσία καί προικοπαράδοσή τους.

Οἱ δύο αὐτές μεταβάσεις εἶναι παράλληλες, ταυτόχρονες καί ὁμόροπες, δηλαδή ἔχουν τήν ἴδια φορά. Βέβαια ἡ κυρίαρχη μετακίνηση εἶναι ἡ μετακίνηση τῆς γυναίκας ὡς νύφης. Ἡ μετακίνηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὠστόσο, στή μορφή τῶν προικιῶν παρακολουθεῖ τή μετακίνηση τῆς γυναίκας καί συμπληρώνει μέ ὑλικό τρόπο τό στήσιμο τοῦ νέου σπιτικοῦ. Τό ὑποχρεωτικά ταυτόχρονο καί παράλληλο τῆς μετακίνησης πέρα ἀπό ὀ,τιδήποτε ἄλλο φαίνεται χαρακτηριστικά καί σέ ὀρισμένες ἰδιόμορφες περιπτώσεις ὅπου ἡ μετακίνηση τῆς νύφης μετά τό στεφάνωμα καθυστερεῖ ὡς καί ἕναν ὀλόκληρο χρόνο (π.χ. στά Καλάβρυτα), ὀπότε καθυστερεῖ παράλληλα καί ἡ προικοπαράδοση.

Ἐποστήριξα στήν ἀρχή ἤδη αὐτοῦ τοῦ κειμένου ὀτι ἂν ἡ προίκα καί ἡ προικοδοσία τῆς δύσκολα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν «πανελλαδική συνήθεια», τά προικιά ὀμως καί ἡ μεταβίβασή τους εἶναι γαμήλιες ἀνταλλαγές, ἡ δομή τῶν ὀποίων παρουσιάζει τέτοια καί τόση ὀμοιογένεια, ὠστε νά μπορούν νά χαρακτηριστοῦν ὡς πανελλαδικό ἔθιμο. Καί διάζομαι νά διευκρινίσω ὀτι ἡ ὀμοιογένεια ἀφορᾷ τή μορφή καί τό χαρακτήρα τῶν ἀνταλλαγῶν καί ὀχι τό ποσόν καί τό ποιόν τῶν ἀγαθῶν πού χαρακτηρίζονται ὡς προικιά. Γιατί αὐτά ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τήν κοινωνικοοικονομική κατάσταση τῶν ὀμάδων πού συμμετέχουν καί δομοῦν αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς κοινωνικές σχέσεις καί, βέβαια, ἀνάλογα μέ τό συνήθιο κάθε τόπου, τό ἀντέτι. Καμιά φορά, λογονχάρη, τά εἶδη τοῦ προικισμοῦ εἶναι ἐξεζητημένα: πολυτελέστατα ἡ σέ ὀπερβολικές ποσότητες· εἶδη πού δέν θά χρησιμοποιηθοῦν ποτέ – ἡ σχεδόν ποτέ – καί θά περάσουν ἀπό τή νυφιάτικη κασέλα τῆς μάνας στή νυφιάτικη κασέλα τῆς κόρης – ὠσπου νά καταλήξουν στά χέρια τῶν γυρολόγων καί τῶν παλιατζήδων γιά νά ἱκανοποιήσουν τρέχουσες φολκλορίζουσες εἰσθησιές στό ντύσιμό μας ἡ στή διακόσμηση τῶν ἀστικῶν μας σπιτιῶν.

Τό πόσα λοιπόν θά εἶναι, τό τί ἀκριβῶς θά εἶναι καί βέβαια τό ποιᾷ θά εἶναι ἡ ποιότητα τῶν προικιῶν ποικίλλει καί ἀπό τόπο σέ τόπο καί ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση. Ἐκεῖνο πού μένει ὀμως σταθερό εἶναι ὀτι θά δοθοῦν προικιά καί ὀτι θά προσφερθοῦν δῶρα πού ὀλα θά δείχνουν τήν προκοπή τῆς νύφης καί τήν προκοπή τῆς οἰκογένειάς τῆς. Ἄρα δέν θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε μιά ἀποκλειστικά χρησιμοθηρική σημασία γιά νά ἐξηγήσουμε τόν ποσοτικό καί τόν ποιοτικό χαρακτήρα τῶν ἀγαθῶν πού διακινοῦνται κατά τό γάμο καί νά τά ἐξημενεύσουμε μόνον ὀσον ἀφορᾷ τή χρησιμότητά τους· μᾶλλον ἐνδέχεται νά εἶναι πῶ δάσιμο νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀναζητήσουμε καί μιά κοινωνική-συμβολική σημασία σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς ἀνταλλαγές. Καί μιά τέτοια σημασία μπορούμε, πιστεύω νά τήν ἀναζητήσουμε στόν τελετουργικό χαρακτήρα τῆς ὀλης διαδικασίας τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν προικιῶν, γιατί σ' αὐτόν ἀκριβῶς μορφοποιεῖται ἡ σημασία πού ἀποδίδει ἡ κοινωνία – ἡ συγκεκριμένη κοινωνία – σέ τοῦτο τό στοιχεῖο τοῦ γάμου.

Σ' αὐτή τήν ἐπιλογή μᾶς βοηθοῦν μερικές διαπιστώσεις. Ὄπως λογονχάρη ὀτι τά προικιά τῆς κόρης

πού εἶναι τά προϊόντα τῆς προκοπῆς τῆς καί τῆς προκοπῆς τῆς οἰκογένειάς τῆς (δηλαδή ὀ ρουχισμός, ὀ ὀατομικός καί τοῦ σπιτιοῦ, τά κοσμήματα, τά οἰκιακά σκεῦη, κάποτε καί κάποια ἐπιπλα καί κάποια ἐργαλεῖα) μεταβιβάζονται μέ τέτοια καί μέ τόση ἐπισημότητα ὠστε, ὀχι μόνον νά ἐπιτείνεται, ἀλλά καμιά φορά καί νά προσδιορίζεται ἀπό αὐτή ὀ ἐπιδεικτικός χαρακτήρας τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου στό σύνολό τῆς. Μέ αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ κανεῖς νά ὀποστηρίξει ὀτι ἐπιδεικτική κατανάλωση σφραγίζει τήν ὀλη διαδικασία τῆς προπαρασκευῆς, τῆς μεταβίβασης καί τῆς ἐγκατάστασης τῶν προικιῶν. Τά προικιά διαφημίζονται, ἐπιδεικνύονται, καμαρώνονται μέ κάθε δυνατό τρόπο – ὀπως ἄλλωστε καί ἡ νύφη καί ὀ γαμπρος, καθένας γιά τά κοινωνικά προσδιορισμένα προσόντα του.

Μάνος Ἐλευθερίου, Φωτογραφίες καί φωτογράφοι 1859-1910.

- Ἐπίδειξη στήν ἔκθεση τῶν προικιῶν (ἄπλωμα τῆς προίκας, στίβημα ἡ σεντούκιωμα τῶν προικιῶν στήν κασέλα, στό γιοῦκο – δηλαδή σέ μέρος πού νά φαίνεται στό σπίτι –, γεμάτες μουσάντρες (ντουλάπες), στολισμός)
- Ἐπίδειξη καί στή μεταφορά τῶν προικιῶν πᾶνω σέ ἀμάξια ἡ σέ ζῶα στολισμένα, ἡ σέ σινιά (ἄπλωτά ταψιά) ἡ σέ κανίσκια (καλάθια) ἡ στά χέρια. Μεταφορά πού γίνεται ἐν πομπῇ ἀπό τό ἕνα σπιτικό στό ἄλλο.
- Ἐπίδειξη ὀμως γίνεται καί πολύ πρῖν ἀπό τήν καθαυτό τελετουργία τοῦ γάμου π.χ. στίς διαπραγματεύσεις γιά τό συνοικέσιο, ὀπου τά ἀγαθά πού συμφωνοῦνται ὡς προικιά (καί – ὀταν ὀπάρχει – καί ἡ προίκα) καταγράφονται ὀχι μόνον γιά νά διασφαλιστεῖ τό οἰκονομικό μέρος τῆς συμφωνίας, ἀλλά καί γιά νά δεχθοῦν δημόσια, νά ἐπιδειχτοῦν τά διάφορα εἶδη καί ἡ ἀξία τους. Τό χαρτί (ὀ κατάλογος τῶν προικιῶν) διαβάζεται δυνατά καί ἐπίσημα καί ἐπίσημα πάλι καί δημόσια καθορίζεται τό ποιό, τό πότε καί μέ ποιόν τρόπο θά παραδώσουν καί θά παραλάβουν τά προικιά. Κι αὐτό τό τελευταῖο εἶναι προκαθορισμένο καί τυπικό.

Θά μπορούσε κανείς νά προχωρήσει τίς παρατηρήσεις του λίγο περισσότερο και νά υποστηρίξει και τούτο: ὅτι ἀκόμη και ὁ συσσωρευτικός και ἀποταμιευτικός χαρακτήρας τῶν προικιῶν εἶναι κι αὐτός κατά βάση ἐπιδεικτικός. Αὐτό ἄλλωστε φαίνεται νά προσδιορίζει σέ κάποιο βαθμό τήν παραδοσιακή κοινωνία – δηλαδή προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες – σέ ἀντίθεση μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Τά συσσωρευμένα ἀγαθά ἐπιδεικνύονται στά ὄρια τῆς κοινότητας και καταγράφουν δημόσια τήν κοινωνική διαστρωμάτωση. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη οἱ γαμήλιες ἀνταλλαγές εἶναι δημόσιες πράξεις.

Ἡ παραγωγή τῶν προικιῶν

Ἡ προετοιμασία και προπαρασκευή τῶν προικιῶν εἶναι μιὰ διαδικασία μέ πολλά στοιχεῖα δημοσιότητας, πού κρατᾶ πολλά χρόνια και πού δίνει τόν τόνο, τόν κυρίαρχο ρυθμό στή ζωή τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν ἀλλά και κάθε οἰκογένειας πού ἔχει παιδιά: κορίτσια νά τά «ἀποκαταστήσει» ὅπως λένε, και ἀγῶρια νά τά «νοικοκυρέψει», ὅπως πάλι λένε.

Κάθε κορίτσι πού πρέπει νά προετοιμαστῆ κατά πῶς τό θέλουν οἱ κοινωνικές συμβάσεις τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας γιά τόν ἕνα και μοναδικό ρόλο πού μπορεί και ὀφείλει νά ἀναλάβει: τό ρόλο τῆς νοικοκυράς (= τῆς παντρεμένης και μητέρας), πρέπει νά ἐφοδιαστῆ μέ τά ἀπαραίτητα βασικά γιά νά μη ντροπιαστῆ κι αὐτή και ἡ οἰκογένειά της και τῆς κολλήσουν τή ρετινιά τῆς ξεβράκωτης¹⁶. Ἄλλη διέξοδος δέν ὑπάρχει: τά κορίτσια εἶναι ὑποχρεωμένα νά φύγουν ἀπό τήν οἰκογενειακή, τήν πατρική ἐστία και ὁ μόνος ἐπιτρεπτός δρόμος εἶναι ὁ γάμος.

*Μέ δειραν και μέ μάλλωσαν και μ' ἔχουνε διατάξει,
π' αὐτήν τήν θύρα (ἤ: ρούγα) μή διαθεῖς προτοῦ νά γίνει νύφη*¹⁷.

Και γιά νά γίνει νύφη πρέπει νά προετοιμαστῆ.

Ἡ προετοιμασία γίνεται ἀνάμεσα στόν ἀργαλιό και τήν ἀγορά. Μέ ἄλλα λόγια, ἀνάμεσα στήν οἰκιακή χειρωνακτική ἐργασία σέ προσωπική βάση γιά τήν ἐπεξεργασία και τήν παρασκευή ἀγαθῶν και τή συγκέντρωση κεφαλαίου γιά τήν προμήθεια ἀπό τήν ἀγορά εἴτε διαφόρων ἀγαθῶν (τά μπακίρια, τά κοσμήμα-

τα, εἶδη ρουχισμοῦ, ἡ κασέλα και διάφορα μικροέπιπλα και σκεύη) εἴτε πρώτων ὑλῶν γιά τήν κατ' οἶκον παραγωγή τῶν προικιῶν.

Θά ἀρχίσουμε ἀπό αὐτό τό τελευταῖο – και θά γυρίσουμε πάλι σ' αὐτό στό τέλος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ προμήθεια τῶν προικιῶν μέσω τῆς ἀγορᾶς θά μπορούσε νά εἶναι μιὰ ψυχρή και καθημερινή διαδικασία. Ὡστόσο και αὐτή γίνεται μέ τελετουργικότητα. Κατεβαίνουν οἰκογενειακά και γιορταστικά νά ψωνίσουν προικιά στήν πόλη ἢ βγαίνουν στό τοπικό παζάρι ἢ πανηγύρι, ὅπου βρῖσκουν ὄλα τά καλά πού τους χρειάζονται. Ἐκεῖ συναντοῦν τούς πλανόδιους τεχνίτες πού περιφέρουν τήν τέχνη τους και τήν τεχνική τους ἀπό τόπο σέ τόπο προσαρμόζοντας τήν παραγωγή τους στίς ἀνάγκες τῆς κατά τόπους κατανάλωσης. Κύριοι ἀγοραστές εἶναι οἱ οἰκογένειες πού ἐτοιμάζονται γιά γάμο. Ἄλλοι προμηθευτές προικιῶν εἶναι οἱ πραγματευτάδες πού εἶναι και οἱ μόνοι ἄντρες πού, μέ τά εἶδη προικιῶν – ὅπως ὀνομάστηκαν ἀργότερα –, πλησιάζουν σχετικά ἐλεύθερα τό γυναικίον πληθυσμό και γι' αὐτό δέν χαιρουν και πολύ καλῆς φήμης.

Ἄν δέν ὑπάρχουν μαζεμένα χρήματα γιά τήν ἀγορά, ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου πού χρειάζεται γίνεται μέ τήν προσωπική ἐργασία τοῦ κοριτσιοῦ ἢ/και τῆς οἰκογένειάς της. Μερικές φορές στήν προμήθεια διαφόρων εἰδῶν ἢ και πρώτων ὑλῶν γιά τήν κατασκευή προικιῶν (π.χ. μαλλί, μετάξι, βαμβάκι, λινάρι) συμβάλει και ὁ γαμπρός μέ χρήματα ἢ μέ δῶρα ἀπό αὐτά πού ἔχει ἢ ἀγοράζοντας τα. Καί, καμιά φορά πάλι, φέρνει και ὁ γαμπρός τά δικά του προικιά (ρούχα, στρωσίδια, ἐργαλεῖα, ἐπιπλα, σκεύη) στό καινούριο σπιτικό¹⁸. Πάντως γίνονται πολλά ἐξοδα (ξοδευτά, ὅπως τά λένε στό Ροιμλούκι, δηλαδή τήν περιοχή Ἀλεξάνδρειας στήν Κεντρική Μακεδονία). Καί αὐτό πρέπει νά τό δείξουν. Ἡ ἔκθεση τῶν προικιῶν και ἡ διαφήμιση τῆς ἀγορᾶς τους ἢ τῆς ἐργασίας γιά τήν κατασκευή τους, πέρα ἀπό τήν προκοπή και τήν ἀνεση τῆς νύφης και τῆς οἰκογένειάς της ἢ/και τοῦ γαμπροῦ, δείχνει και τή διάθεση τῶν οἰκογενειῶν πού συμπεθεριάζουν νά ξοδέψουν μέ τήν καρδιά τους. Πού λέει και τό τραγούδι

18. Τό νά ἔχει ὁ γαμπρός τά ρούχα και τά ἐργαλεῖα του δέν εἶναι βέβαια καθόλου περίεργο. Τό χαρακτηριστικό ὅμως εἶναι ὅτι σπάνια αὐτή ἡ συμβολή του στό νέο σπιτικό ὀνοματίζεται ἢ διαφημίζεται (ὅπως γίνεται π.χ. στή Σκιάθου: «ἡ κασέλα τοῦ γαμπροῦ» ἢ στή Λέσβο: «τά προικιά τῆς νύφης και τά προικιά τοῦ γαμπροῦ»). Συνήθως ὁ γαμπρός προσφέρει (ἐκτός ἀπό τό σύνολο ἢ μέρος τῶν γενικῶν ἐξόδων τοῦ γάμου) τό νυφικό κρεβάτι και, καμιά φορά τό νυφιάτικο πάπλωμα, καθώς βέβαια και τά τυπικά δῶρα (π.χ. χρυσαφικά) ἢ τά συμβολικά δῶρα (ζῶνη, παπούτσια, κινά, ψωμιά, γλυκά κ.λπ.) κάθε φορά πού γίνονται γαμήλιες ἀνταλλαγές σέ διάφορες τυποποιημένες εὐκαιρίες και πάντοτε μέ τά καθιερωμένα ἀντίδωρα. Ἡ γενική ἀντίληψη φαίνεται, νά εἶναι ὅτι ὁ γαμπρός δέν δίνει ἀλλά παίρνει κάτι συγκεκριμένο και ὀνοματισμένο: τά προικιά (και ὀρισμένες φορές και τήν προίκα). Ἐνα ταχτάρισμα ἀπό τό Βελβεντό «ἐξακαθρίζει» τά πράγματα:

*Ἐχω γιό ἔχω χαρά, θέλ' νά γίνω πεθερά
ἔχω κόρη ἔχω λύπη, θέλ' νά τήν ἐκάμω νύφη.
Νά τῆς δώσω τά προικιά ἔνα κόκκινο κονκιά
νά τῆς δώσω κι ἔνα ἀμπέλι
πού νά μή χωρεῖ λαγός νά μπαίνει*

(Α. Τζινίκου, *Λαογραφικοί ἀντίλαλοι Βελβεντοῦ*, Θεσ/νίκη 1979, σελ. 238-9).

16. «Τί; ζάρκα (σάρκα, γυμνή) θά τήμ πάρω; χουρίς φουριστ' κά; χουρίς προίκα;» λένε στά Καστανοχώρια τῆς Ἡπείρου (Μπόγκας *Γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἡπείρου*, 1964.)

Γιατί τό μόνο ἴσως πού μπορεί νά ἰσοσταθμίσει τήν ἔλλειψη προικιῶν (ἢ και προίκας) εἶναι ἡ κοινωνικά ὀρισμένη ὁμορφιά [στό Κριμίνι π.χ. τραγουδοῦν:
*Τί ἔχεις, κόρη μ' και θλίβεσαι βαριά κι ἀναστενάξεις
Μήνα ἄσπρα δέν ἔχουμε φλουριά νά σ' ἀραδιάσω;*

*Φωτιάν νά κάψει τ' ἄσπρα σου και φλόγα τά φλουριά σου.
Δέ βγαίνουν τ' ἄσπρα στό χορό οὐδέ τά καραγρόσια
μόν' βγαίν' τά νιάτα τά καλά τά φρύδια τά γραμμένα
μόν' βγαίν' ἡ κόρη ἢ καλή σιμά στό παλικάρι»*
(Φ. Παπανικολάου *Λαογραφικά Δυτ. Μακεδονίας Θεσσαλονίκη*, 1962, σελ. 150)]. Ἡ ὁμορφιά ἢ τό καλό ὄνομα τῆς οἰκογένειας – ὅμως τό ὄνομα μέ δίχως οικονομική βάση δέν κρατᾶ πολύ τήν ἐλκτική του δύναμη, ὅπως ἄλλωστε και ἡ ὁμορφιά στό χρόνο.

17. Συλλογή τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΛΑΠΘ) 5, φ. 9, σελ. 18 (ἀπό Μακεδονία).

*Ὅμορφα νά στολίσετε τῆς νύφης τὰ προίτια
γιατί ξεδεύει ὁ ἀφέντης τῆς μ' ὄλη του τὴν καρ-
διά¹⁹,*

γιατί, βέβαια, δέν πάει κανεὶς γιὰ γάμο «μὲ τρία καὶ μισό», ὅπως λένε.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν προικιῶν προέρχεται ἀπὸ τὰ προικιά τῆς μάνας τῆς νύφης καὶ μάλιστα μερικά κομμάτια πού περνοῦν ἀπὸ μάνα σὲ κόρη μπορεῖ νά ἔχουν καὶ πολὺ μεγάλη ἡλικία. Ὡστόσο ὁ ἀργαλειός, ἡ δουλειὰ στὸν ἀργαλειό, εἶναι ἡ κατεξοχὴν πηγὴ τῶν προικιῶν. Ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς τῆς οἰκογένειας καὶ κυρίως ἡ μάνα δουλεῖει στὸν ἀργαλειό, ἀλλὰ ὑποτίθεται ὅτι τὰ πάντα τὰ φτιάχνει ἢ χρυσοχέρα καὶ προκομμένη κόρη:

– Καὶ τίνος εἶναι τὸ πανὶ καὶ τίνος εἶν' τὸ χτένι
καὶ τίνος εἶν' ἡ πέρδικα πού κάθεται καὶ φαίνει
καὶ φαίνει καὶ ξεφαίνει καὶ τὸν νοῦ μας παίρ-
νει;

– Δικό μας εἶναι τὸ πανί, δικό μας καὶ τὸ χτέ-
νι,
δική μας καὶ ἡ πέρδικα πού κάθεται καὶ φαίνει
Ἡ δούδα σου νά τσακιστεῖ, τ' ἀντί σου νά ραί-
σει
καὶ τὸ πανὶ νά κόβηκεται κι ἡ κόρη ν' ἀρρω-
στήσει.

– Σώπα, Μεληδονάκι μου, καὶ μὴ μὲ κατα-
ράσαι
καὶ τὸ πανὶ θε νά γενεῖ σεντόνι νά κομῶσαι²⁰.

Ἡ δουλειὰ στὸν ἀργαλειό συμβολίζει συνολικὰ κά-
θε ἐργασία πού γίνεται γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν
προικιῶν· ὅπως καὶ κάθε δουλειὰ στὸν ἀργαλειό ταυ-
τίζεται μὲ τὴν προετοιμασίαν τῶν προικιῶν. Στὸ Κρι-
μίνι π.χ. τῆς Δ. Μακεδονίας ὅταν κάθονται νά ὑφά-
νουν τοὺς εὐχονται «Νιρὸ νά πάνι ἢ δ'λεῖα σ'κί γρη-
γορα νά φουρτωθεῖ», καὶ ἐννοεῖται «γρήγορα νά
φορτωθεῖ ἡ προίκα»²¹, εἶναι δέν εἶναι ἡ δουλειὰ γιὰ
τὰ προικιά.

Τὰ προικιά συγκεντρώνονται μὲ τὴν καθημερινή
ἐργασία. Καὶ αὐτὸ τὸ τραγουδοῦσαν καὶ τὸ διέδιδαν.
Στὴν περιοχὴ Διδυμοτείχου τραγουδοῦσαν στὴ νύφη
*Μάσε, καλή μ' τὴν προίκα σου τὴν μικρὴ δού-
λεψή σου*

ἀπὸ μικρὴ τὴν δούλεψες τὴν ἔχεις δουλεμένη²².

Ἡ προετοιμασία ὄντως ἀπαιτεῖ χρόνια δουλειᾶς.
Τὰ κορίτσια πρέπει νά ὑφαίνουν καὶ νά κεντοῦν καὶ
νά ράβουν μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκογένειάς τους ἀπὸ
μικρὴ ἡλικία.

Στὴν Κομοτηνὴ (τὴν παλιὰ Γκιουμουλτζίνα),
γράφει ἡ Ἀμαλία Στάλιου, ὅπου ἔβγαζαν με-
τάξι ἦταν συνήθεια κάθε φαμίλια πού εἶχε κο-
ρίτσια νά πιάνουν κάθε χρόνον μεταξοπούλια,
τὰ πουλιά, γιὰ καθένα ἀπὸ αὐτά. Πουλοῦσαν
κουκούλια καὶ κρατοῦσαν τὰ χρήματα γιὰ τὴν
προίκα. Ἐνα μέρος ὁμως ἀπὸ τὰ κουκούλια τὰ

ἐκλωθαν καὶ τὰ ὑφαίναν μόνες τους. Ἐφτια-
χναν τὰ μπιρουτζούκια (ἀραχνοῦφανα σκέ-
πια) ἀλλὰ καὶ ἄλλα πιὸ βαριά μεταξωτά. Κάθε
κορίτσακι μάλιστα ἔριχνε στὸ ποτάμι «καὶ νά
τοῦ ἐργόχειρο «νά τὸ πάρει τὸ ποτάμι» (καὶ νά
αὐγαταίνουν τὰ προικιά). Οἱ μανάδες καὶ εἰδι-
κὲς κεντήστρες πού ἔλεγαν μαστόριες καθοδη-
γοῦσαν τὰ κορίτσια στὴ δουλειά²³.

Καὶ συνήθως, ὅταν τὸ κορίτσι ἀρραβωνιαζόταν μι-
κρὸ, οἱ μεγάλοι ἀρραβῶνες, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, κρα-
τοῦσαν πολὺν καιρὸ, καὶ 6 καὶ 7 καὶ 10 καὶ περισσό-
τερα χρόνια· τόσο, ὅσο νά γίνουν ὄλα τὰ πρεπούμε-
να: νά βολευτεῖ ὁ γαμπρός καὶ νά φτιάξει ἡ νύφη τὰ
προικιά τῆς. Στὴν Κομοτηνὴ, πάλι, τραγουδοῦν, ὅταν
πιὰ ἡ νύφη καὶ τὰ προικιά τῆς ἔχουν μεταφερθεῖ στοῦ
γαμπροῦ,

Σιγανά, σιγανά, σιγανά βρέχ' ἢ θρουχῆ

Σιγανά, σιγανά, σιγανά ψιχαλιζει

*Σιγανά τὴν νύφη μας τὴν πήρανε ἔστα σπίτια
μας*

Σιγανά κι ἡ γαμπρός, σιγανά κ' ἡ νύφη μας

Σιγανά κι τὰ προικιά τς, ἔκανι κι τὰ καλά τς²⁴.

Γιατὶ ἡ νύφη ἔπρεπε νά εἶναι βέβαια «λεβεντονια,
ἀπὸ καλὸ νταμάρι (σόι), γερῆ, ὁμορφη καὶ φαρδοκά-
πουλη γιὰ πολλὴ δουλειὰ κι ἕνα τσοῦρμο παιδιὰ»
(ὅπως τὴν ἠθέλαν στὸ Βελδεντό τῆς Δ. Μακεδονίας),
ὁμως ἔπρεπε νά γνωρίζει εἰδικότερα νά ράβει, νά
κεντᾷ, νά ὑφαίνει. Γι'αὐτὸ – καλοῦ κακοῦ – ὅταν τὰ
κορίτσια ἦταν μωρὰ ἀκόμη «ἔβαζαν κάτω ἀπὸ τὸ
προσκεφάλι τους κλωστὲς, βελόνι καὶ ψαλίδι γιὰ νά
τὸ κάνουν οἱ Μοῖρες νοικοκυροῦλα χαρωπῆ, καλή,
χρυσοχέρα καὶ προκομμένη, (ἐνῶ ἂν ἦταν ἀγόρι ἔβα-
ζαν χαράκι, κοντύλι, χαρτί για νά τοῦ δώσουν σοφία
καὶ νά γίνει γραμματικὸς)»²⁵.

Καὶ τὸ κέντημα καὶ τὸ ράψιμο γίνονταν ὄλο στὸ
χέρι. Στὰ μικρότερα μέρη οἱ πρώτες ραπτομηχανὲς
ἐμφανίζονται στὸ τέλος τοῦ 19ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ
αἰῶνα. Στὸ Αὐδῆμι τῆς Θράκης γιὰ παραδείγμα ὡς
τὸ 1900 οἱ ραπτομηχανὲς ἦταν 2-3 σ' ὄλο τὸ χωριό
(καὶ δέν πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ οἰκισμὸ)²⁶. Τὰ ἄλλα
ἐργαλεῖα εἶναι κυριολεκτικὰ πρωτόγονα.

23. «Ἔθιμα καὶ ἐνδυμασίαι Κομοτηνῆς» *Θρακικά* 13 (1940) σελ. 321. Πρὸβλ. καὶ πληροφορία Γ. Α. Μέγα (δπ. πα-
ραπ. σελ. 7, σημ. 1) γιὰ τοὺς Μάριδες τῆς Θράκης «Τὰ κεν-
τίδια δέν τὰ ἔχουν ἀπὸ δάσκαλο· πρὸς μαννίτσες τὰ ἔχουν
γενιά πρὸς γενιά...», ἐνῶ ἡ Μ. Ζήση (δπ. παραπ.) σημειώνει
«Κεντοῦσαν στὸ τελάρο (τὴν καρκάφη), ὥσπου τὸ 1906 ἤρ-
θαν δασκάλες στὸ Αὐδῆμι καὶ τοὺς ἔμαθαν νά κεντοῦν στὸ
χέρι».

24. Στ. Π. Κυριακίδης «Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν
Γκιουμουλτζίνῃ» *Λαογραφία* 2 (1910-11), σελ. 58-9.

25. Α. Τζινίκου, δπ. παραπ., σελ. 265, 223.

26. Μ. Ζήση, δπ. παραπ., σελ. 288. Ἡ Ἰωάννα Παπαν-
τωνίου ὁμως δίνει πολὺτιμες πληροφορίες (δπ. παραπ., σελ.
49, σημ. 3) γιὰ τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ χρήση τῆς ραπτομηχα-
νῆς στὴν ἐπαρχία. Γιὰ τὰ Δίδυμα Ἐρμιονίδας γράφει «...
Οἱ γυναῖκες θυμοῦνται σίς σιδερένιες ραπτομηχανὲς τοῦ
χειροῦ πού τίς ὀνόμαζαν "Ὀλγα" (καὶ κόστιζαν 25 δρχ.) ἀπὸ
τὸ 1900. Τίς ἔφερνε ἕνα μηχανικός ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀργό-
τερα κάποιος Κωστῆλης πούλαγε μηχανὲς Singer [...] Τὸ
1912-3 μὰ τέτοια μηχανὴ κόστιζε τοῖς μετρητοῖς 160 δρχ.
Τίς ἀγόραζαν μὲ χρῆμα καὶ μὲ εἶδος. Σύντομα ἀπόκτησαν
ραπτομηχανὴ σχεδὸν ὄλες οἱ γυναῖκες τοῦ χωριοῦ. Οἱ γυ-
ναῖκες στὰ Δίδυμα ἐπιμένουν ὅτι καὶ πρὶν τὸ 1900, καὶ 20
χρόνια πρὶν, ὑπῆρχαν ραπτομηχανὲς στὸ χωριό».

19. Δ. Α. Πετρόπουλος *Ἑλληνικά Δημοτικά Τραγούδια*,
Ἀθήνα 1959, τόμ. Β', σελ. 109 (ἀπὸ Αἴγινα).

20. δπ. παραπ. σελ. 179 (ἀπὸ Ρόδο) [δούδα = ἀργαλειός,
ἀντί = ἐξάρτημα τοῦ ἀργαλειοῦ].

21. Φ. Παπανικολάου, δπ. παραπ., σελ. 152

22. Β. Μαναθῆς «Λαογραφικὴ ὕλη τοῦ χωριοῦ Ν. Ψαθά-
δων» (πρόσφυγες Ἀν. Θράκης στὴν περιοχὴ Διδυμοτείχου)
Θρακικά 42 (1968), σελ. 206.

«Γνικίσιες δλιές μέσα στού σπít' δάσκαλι, ήταν πουλλές. Ούλα τά ρούχα πού φουρούσαμε κι μείς κι άντράδισ μας κι τά παιδιά μας άπ' τά χέρια μας πιρνούσαν. Μείς τού λανάρζαμι τού μαλλί, τ'όγνιθάμι, κι τού γύφαναμι κι στούν άργαλειό. Γιά τ'ς δλιές αυτές είχαμι τά λανάρια, π' άνάγριναμι τού μαλλί, τ' ρόκα κι τ' άδράχτια γιά τού γνέσμου, τλυγάδια γιά τού τλυγάδισμα, τικρίκι άνέμ' γιά τού μασούρισμα κι ύστια άργαλειός. Άπού κεί θά πιρνούσαν ούλα τά πανιά: ζνάρια, μπιάλια, σαγιάκια, πανίσια, ούλα άπού κεί. Άργαλειόδισ ήταν σάν τ'ς σημερνοί κι κόμα μπιτέρο' [άχρηστοί]. Τά τικρίκια τά πλιχαμι μί τ'ς βιλόνισ. Αυτά ήταν τά θκά μας τά ντιουζένια [έργαλεία]». (άφηγείται σέ δάσκαλο γυναίκα άπό τήν Όρεσειάδα Θράκης παντρεμένη μέ Ίσαακιώτη)²⁷

Τά κορίτσια ύφαινον και κεντούν και ράβουν αδιάκοπα ώσπου νά παντρευτούν. Και μετά, μετά άρχίζουν νά φτιάχνουν τά προικιά τών δικών τους κοριτσιών. Τό σπítι γίνεται έτσι κανονικό έργοτάξιο. Και μαζί πρέπει νά γίνονται και οι άλλες δουλειές (δουλειές τού σπιτιού, άγροτικές δουλειές τής οικογένειας, μισθωμένες δουλειές σέ χωράφια, σπítια και έργαστήρια). Στόχος πάντοτε ό γάμος:

*Πέτα σαίτα μου γοργή, χτύπα καλό μου χτένι
γιά νά τελειώσει τό πανί, νά μήν είναι στή μέση.*

*Νά 'ρε' ό καλός μου τή Λαμπρή, νά θρει στολή
νά δάλει*

και νά φορέσει μέ χαρά τό νυφικό στεφάνι.

*Τάκου-τούκου ό άργαλειός μου
ώσπου νά φανεί ό καλός μου,
τάκου-τούκου-τάκου πάλι,
νά 'ρτει νά δάλει τό στεφάνι²⁸.*

Τάκου-τούκου ό άργαλειός, αλλά μέ τήν έλευση τού καλού της και μέ τό στεφάνι κάθε άλλο παρά τελειώνουν τά βάσανα τής γυναίκας. Άλλωστε, ούτως ή άλλως ό «καλός» ψάχνει, ενώ τό κορίτσι περιμένει. Ψάχνει κι έχει άπαιτήσεις:

*Τρεις χρόνους έχει ό νιούτσικος πού περπατεί
γιά νύφη*

*γυρεύει νύφ' άπό σειριά, γυρεύει νύφη πλούσια
νά ξέρει ρόκα κι άργαλειό νά ξέρει νά ύφαινει.*

αυτό τό τραγούδι τραγουδά στή Μακεδονία τό συμπεθερικό τού γαμπρού στό συμπεθερικό τής νύφης όταν τούς ύποδέχονται στή εκκλησία γιά τό στεφάνωμα. Και «δικαιολογείται» μέ τραγουδιστό διάλογο ή «καθυστέρηση»

*- Τί άργήσατε συμπέθεροι κι άργήσατε νά
'ρθειτε;*

*- Μās άργησαν κι άργήσαμε, κι άργήσαμε νά
'ρθούμε. Ήταν τερζήδες πούραφταν, τής νύφης
ρούχα ράφταν.*

*Τρεις χρόνους ράφταν τά προικιά και τρεις τ'
άπανωπροικιά²⁹.*

Οί γυναίκες βέβαια δένονται μέ τά έργα τών χεριών τους. Στήν προικιά τους άποτυπώνεται ή ζωή

Τό σπιτομάζωμα τής κατοικίας τού παπα στό Κονισκό τής κεντρικής Μακεδονίας, άρχές τού 20ού αιώνα. (L. Schultze-Jena, Makedonien).

τους και όλη τους ή ζωή σημαδεύεται άπό αυτά. Ίσως κανένας άλλος δημιουργός στήν παραδοσιακή κοινωνία δέν είναι τόσο ζωτικά δεμένος μέ τό έργο του όσο οι γυναίκες μέ τά προικιά τους. Τό παράθεμα άπό τόν Έντμόν Άμπού πού χρησιμοποιήθηκε στό έπίγραμμα δείχνει, νομίζω, αυτό τό δέσιμο, όμως και δεσμό μαζί - ίσως λίγο ρομαντικά και μέ τά μάτια ενός ξένου πού εισβάλλει στή ζωή τού χωριού γιά νά αγοράσει - «...Οί γυναίκες πουλούσαν τίσ στολές τους... Μιά νεαρή κοπέλα φώναζε κοκκινίζοντας 'Είμαι γιά νά αγοράσω έναν άντρα!' [...] Μιά γριά γυναίκα μάς έφερε ένα μεγάλο και ώραίο σάλι [...] Άπομακρύνθηκε [...] Στράφηκε, έπειτα [...] και μή ξέροντας τί νά πει φώναξε: 'Α, είναι ένα ώραίο σάλι. Είναι έξη πήχες!' κι έφυγε κλαίγοντας... »

Τά προικιά λοιπόν θεωρούνται (και συχνά είναι) έργα τών χεριών τής νύφης. Όμως πολλά άπό τά είδη τού τά άπαρτίζουν τυπικά δέν είναι - και δέν μπορούν νά είναι. Και δέν έννοώ έδώ τά αυτονόητα π.χ. τά μπακίρια και γενικά τά σκεύη, τά (μικρο) έπιπλα, τά κοσμήματα (κι ούτε βέβαια τόν καθρέφτη - ήταν πολύ τής μόδας οι βενετσιάνικοι τό 19ο αιώνα - κι ούτε τό κρεβάτι πού ήταν συνήθως δώρο τού γαμπρού). Έννοώ τό ρουχισμό και ιδίως ορισμένα τμήματα τής ένδυμασίας πού είναι κοινωνικά ή πρακτικά άδύνατο νά γίνουν στό σπítι. Αυτό έξαρτάται άπό τόν τύπο τής φορεσιάς, άπό τή μόδα πού αλλάζει μέ βραδείς ρυθμούς, αλλά πάντως αλλάζει ή άπό τήν έξειδικευμένη εργασία πού άπαιτείται γιά τήν κατασκευή ορισμένων έξαρτημάτων ή, άκόμη, άπό τήν οικονομική κατάσταση τής οικογένειας πού παντρεύει κορίτσι και φτιάχνει προικιά. (Έτσι ξαναγυρνούμε στή σχέση τής προετοιμασίας τών προικιών μέ τήν αγορά).

Γιά νά δώσω ένα άπλό παράδειγμα· άν, όπως συμβαίνει σέ πολλές περιοχές, φορούν (ή, γίνεται μόδα νά φορούν, ενώ παλαιότερα δέν τό φορούσαν) σταμπωτό κεφαλομάντιλο στόν κεφαλόδεσμο, αυτό φυσικά αγοράζεται και είναι λίγο πολύ τυποποιημένο γιά κάθε φορεσιά. Άλλες πάλι φορές τμήματα τής φορεσιάς κατασκευάζονται άπό ειδικούς τεχνίτες (άντρες και γυναίκες) πού είτε δουλεύουν οργανωμένοι σέ

27. (συνεργασία διδασκάλων) «Λαογραφικά Ίσαακίου Διδυμοτείχου» *Θρακικά* 45 (1971), σελ. 203.

28. Δ. Α. Πετρόπουλος, *οπ. παρ.α.*, σελ. 179 (άπό Κύμη Εύβοίας).

29. Φ. Παπανικολάου «Ό γάμος στή Δυτική Μακεδονία» *Λαογραφία* 19 (1960-1) σελ. 213.

συντεχνίες ή μισθωμένοι σε εργαστήρια είτε δουλεύουν με τό κομμάτι μόνοι τους. Χρυσοκεντητάδες, συρμακέσιδες και κορδονάδες, τερζήδες (ραφτάδες) που έραβαν και κεντούσαν με διάφορες ειδικές τεχνικές πανωφόρια, γιλέκια, φουστάνια, ζωνάρια και άλλα έξαρτήματα· μιογιατζήδες (όπως οι φημισμένοι Έβραίοι μιογιατζήδες της Σαλονίκης) που δούλευαν και λείαναν με τη δική τους τεχνική τό βαρύ ύφασμα του σαγιά (πανωφοριού)· άμπατζήδες που δούλευαν τά βαριά μάλλινα ύφασματα, τούς άμπάδες. Άλλά και μοδίστρες (μαϊστρες) και κεντήστρες και ύφάντρες.

Φαίνεται ότι ή χρήση άγορασιών ειδών ή έξαρτημάτων για τή φορεσιά έξαπλώθηκε καθώς ένσωματώνονταν όλο και περισσότερα «άστικά» στοιχεία (άπλικέ ύφασματα, έτοιμα «κεντητά» ύφασματα όπως οί στόφες και τά δαμασκηνά, σειρήτια, δαντέλες και άλλα τυποποιημένα προϊόντα της άγοράς). Τά είδη προικός μπορεί νά είναι και άγοραστά, έμπορικά είδη· «έτοιμα είδη προικός» κατά κάποιον τρόπο (σάν αυτά που πουλιούνται και σήμερα σε λαϊκές άγορές, σε μεγάλα καταστήματα και με τά φορητά στο δρόμο). Και τά χειροποίητα έργα σιγά σιγά έξαφανίζονται. Π.χ. στή Θάσο, όταν άκόμη φοριόταν όλόκληρη ή τοπική φορεσιά δέν είχε πιά κανένα χειροποίητο κομμάτι³⁰.

Άς επιμείνουμε ώστόσο λίγο σε μιά διατύπωση που χρησιμοποιήθηκε άρκετές φορές σε όσα προηγήθηκαν. Ότι δηλαδή κάθε κορίτσι της παντρειάς, μόνο ή βοηθούμενο από τή μάνα του κ.λπ., φτιάχνει τά προικιά του. Τί άκριβώς - ή: πάνω κάτω - μπορεί νά σημαίνει αυτό; Πρώτ' άπ' όλα χρησιμοποιήθηκαν ένναλλακτικά και οί όροι προετοιμασία ή προμήθεια προικιών, όροι περιγραφικοί και γι' αυτό σε κάποιον βαθμό ούδέτεροι. Όταν όμως έπιχειρήσει κανείς νά περάσει στή χρήση ενός πιό θεωρητικού όρου όπως ό όρος παραγωγή τών προικιών, τότε τά πράγματα γίνονται ταυτόχρονα πιό δύσκολα αλλά και πιό σαφή πιστεύω. Άν όχι για κάποιον άλλο λόγο, τουλάχιστον γιατί οί λαογραφικές και τελικά ιδεολογικές περιγραφές του τί συνήθιζαν νά κάνουν και νά δίνουν άποκτούν - έστω: ένδέχεται νά άποκτήσουν - μιά πιό συστηματική, δηλαδή πιό ιστορική βάση.

Γιά παράδειγμα. Είπαμε για τό Αύδήμι της Θράκης ότι λέγανε πώς, άνάμεσα σε άλλα, κάθε κορίτσι, και τό πιό φτωχό, που δούλευε μεροκάματο στο άμπέλι ή στο έργοστάσιο που ύπήρχε στο χωριό, έπρεπε νά έχει δώδεκα πετσέτες του προσώπου και δώδεκα του τραπέζιου όλα ύφασμένα με τά χέρια της, του άργαλειού. Τά νοικοκυροκόριτσα όμως έπαιρναν από 30 με 40 από κάθε είδος και πάνω. Έδώ πιά, ένώ κανονικά (όπως λένε οί πληροφορίες στήν ίδια αυτή λαογραφική συλλογή) τά κορίτσια είχαν νά φτιάξουν τόσα προικιά ώστε «δέν στέκονταν καθόλου τήν ήμέρα στο μεροκάματο και τή νύχτα ως τίς 12-2 έφαναν ή έραβαν» (πληροφορία ούτως ή άλλως διφορούμενη στήν ασάφειά της), τά φτωχά κορίτσια σίγουρα έφτιαχναν τά προικιά τους με τήν εργασία τους έξω από τά όρια της «οίκιακής» εργασίας, δηλαδή προκειμένου για άγροτική περιοχή έξω από τό χώρο της

εργασίας που γινόταν όπωσδήποτε μέσα στα όρια της οικογένειας ως παραγωγικής μονάδας. Πήγαιναν μεροκάματο ή ως άργατίνες σε άγροτικές εργασίες ή εργάτριες. Και με τά χρήματα που μάζευαν «έφτιαχναν» τά προικιά τους επειδή τό έθιμο, ή συνήθεια τό'θελε νά έχουν δώδεκα πετσέτες και δώδεκα άλλώτικες και... και... Βέβαια για τά νοικοκυροκόριτσα, «αυτές με τίς 40 πετσέτες και τά πολλά σκέπια», ούτε λόγος για τέτοιου είδους παραγωγή και προικιών.

Κι άκόμη περισσότερο. Η προμήθεια προικιών από τήν άγορά έχει κι αυτή τά κοινωνικά της όρια όταν μιλούμε για παραγωγή τών προικιών. Γιατί δέν παινεύεται μιά οικογένεια (στήν πραγματικότητα ή επειδή τό λέει τό τραγούδι)

*της νυφούλας μας τά ρούχα άπ' τήν Πόλη είναι φερμένα
μέ τ' άγωγή άγωγιασμένα, στήν τριανταφυλλιά άπλωμένα³¹,*

ούτε ότι

*της γαλανής τό φόρεμα, της ρούσας τό φουστάνι
πέντε μοδίστρες τόραβαν και πέντε μοδιστράκια³²,*

έρθουν δέν έρθουν τά ρούχα από τήν Πόλη, είναι δέν είναι ή νύφη γαλανομάτα ή κοκκινομάλλα. Βέβαια τά τραγούδια λένε (ή μάλλον τά λένε) και δέν ανταποκρίνονται σε μιά ή περισσότερες πραγματικότητες. Άλλά πάντως καταγράφουν μιά ιδεολογική πραγματικότητα, όταν μάλιστα γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι και μοδίστρες και μοδιστράκια και χρήματα και παραγγελίες γίνονταν από οικογένειες που είχαν παράδες και κατέβαιναν στίς άγορές τών μεγάλων και τών μικρών κέντρων νά ψωνίσουν τά προικιά· *στης Σαλονίκης τά τσαρσιά, στης Πόλης τ' άργαστήρια*

κόρη ξανθή έψούνιζε μεταξωτό φουστάνι

*Πέντα ραφτάδες τό 'ραφταν και δέκα μαθητάδες
κι ένα μικρό ραφτόπουλο ράφτει και τραγουδάει
Φουστάνι μου λιανόραφτο και λιανοφορεμένο
τού ποιά ξανθή, τού ποιά λιγνή, τού ποιά θά σε φορέσει³³.*

Και ύπάρχει και μιά άλλη πραγματικότητα, πιό ύλική, άς πούμε, αυτή τή φορά. Τά κορίτσια που δουλεύουν στα εργαστήρια κατασκευής προικιών τόσο για τήν επιβίωσή τους ή για νά συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα όσο - και, κυρίως - για νά φτιάξουν και τά δικά τους τά προικιά - και τή δική τους προίκα.

Ήδη άναφέρθηκαν κεντήστρες, μοδίστρες (έπαγγελματίες) και εργαστήρια ραπτικής και κεντητικής και μαζί μοδιστράκια ή μοδιστρόνια, κορίτσια που «μάθαιναν» τήν τέχνη δουλεύοντας. Αυτό του είδους ή παραγωγή προικιών φαίνεται ότι συστηματοποιήθηκε από τή μιά μεριά στα άστικά κέντρα σε έμπορευματική βάση έξαιτίας της μεγάλης ζήτησης όσο, από τήν άλλη μεριά - και για διαφορετικούς άρχικά λόγους - από τίς διάφορες άδελφότητες, εταιρείες, σωματεία και σχολές που ιδρύθηκαν, από τά τέλη κυρίως του 19ου αιώνα και μετά, με άτομική, κοινοτική ή και κρατική πρωτοβουλία με σκοπό τους «τήν παροχή εργασίας σε άεργες γυναίκες και κορίτσια». 'Η

30. Ε. Καλογεροπούλου-Ζαχαριάδου *Σημειώσεις στοιχείων λαογραφίας και λαϊκής τέχνης* (Τοπική Σχολή Ξενών, Ε.Ο.Τ.), Θεσ/νίκη 1973, σελ. 140.

31. ΛΑΠΘ 196, σελ. 196 (άπό Νεοχώρι Καρδίτσας).

32. ΛΑΠΘ 176, (άπό 'Ιτέα Καρδίτσας).

33. ΛΑΠΘ 24, σελ. 13 (άπό Κρανιά Όλύμπου).

Μέρμινα Ποντίων Κυριών³⁴ πού άρχισε τή δράση της στην Τραπεζούντα τό 1904 και τή συνέχισε στή Θεσσαλονίκη από τό 1922 είναι ένα καλό παράδειγμα – και βέβαια όχι τό μόνο.

Η Μέρμινα (τής 'Αδελφότητας Κυριών Τραπεζούντας) ήταν ένα φιλανθρωπικό σωματείο. Ήδη τό 1904 είχε ιδρύσει εργαστήρια μέ δύο τμήματα (κοπτικής-ραπτικής και έργοχειρων-κεντημάτων). Σκοπός τής 'Αδελφότητας ήταν «ή διά παροχής εργασίας ύλική ύποστήριξις τών δεομένων προστασίας και άρωγής 'Ελληνίδων». Στό εργαστήριο μαθήτευαν και εργάζονταν πάντοτε περίπου 100 κορίτσια. Άνάμεσα σ' αυτά ήταν και μερικά από εϋπορες οικογένειες πού πλήρωναν γιά νά μάθουν ραπτική και έργόχειρο.

Μετά τό 1922 [άλλωστε] στή Θεσσαλονίκη ή Μέρμινα πρόσφερε προστασία και εργασία σέ άπροστάτευτα κορίτσια και χήρες πρόσφυγες.

Τά προικιά τής Μέρμινας ήταν φημισμένα «Τά έργόχειρα και τά άσπρόρουχα (λευχείματα) τής Μέρμινας απέκτησαν μέ τόν καιρό τόση φήμη, ώστε οί περισσότερες και πλουσιότερες οικογένειες τής Τραπεζούντας παράγγελναν στην 'Αδελφότητα τίς προίκες τών κοριτσιών τους. Άργότερα τά αγοράζαν και Πόντιοι πού έμειναν στή Ρωσία και τήν Πόλη». Γιατί «ήταν καμάρι γιά μιά κοπέλα νά κάμει τά προικιά της στην Μέρμινα. Ξέχασα νά σάς πώ [άφηγείται ή 'Αρτεμισία Μακρίδου] ότι ό θεσμός τής προίκας όπως είναι εδώ έννοει στή Θεσσαλονίκη ή γενικότερα στή 'Ελλάδα δέν ύπήρχε εκεί. 'Εάν ό πατέρας είχε περιουσία, και ήθελε, έδινε στην κόρη του».

Κι άργότερα, στή δεκαετία του '30 «τά κεντήματα τής Μέρμινας ήταν τόσο όνομαστά ώστε όχι μόνον Πόντιοι αλλά και άλλοι Θεσσαλονικείς παράγγελναν τίς προίκες τών κοριτσιών τους σ' αυτήν.[...] Οί πιά πολλοί πελάτες ήταν 'Εβραίοι. Είχαμε και 'Ελληνες, άφηγείται ή 'Ελλη Βουλγαρίδου, αλλά λίγους. Οί 'Εβραίοι κάνανε μεγάλες προίκες γιατί πριν από τό γάμο έρχόταν ό χαχάμης τους και μετρούσε πόσα σεντόνια, πόσα μαξιλάρια κτλ. είχε ή νύφη, κι άν ήταν όσα έγραφε τό προικοσύμφωνο. Θυμάμαι ότι μάς έτυχε μιά τέτοια προίκα πού μέ τόν πόλεμο του '40 δέν προλάβαμε νά τήν τελειώσουμε...»

Βέβαια ύπήρχαν αρκετά τέτοια σωματεία, όπως λογονόρη τό Λύκειον τών 'Ελληνίδων πού «τό 1921 άρχισε νά διοργανώνει εκθέσεις ελληνικής χειροτεχνίας, [δπον εξέθεταν] κεντήματα και δαντέλας τών παλαιότερων όργανώσεων ('Αμαλειών, 'Απόρων Γυναικών, 'Ελληνικών Βασιλικών Σχολών κ.ά.) [... Και] ύπήρχαν ήδη πρό του 1930 πρατήρια πρός μεταπώληση τών ελληνικών χειροτεχνημάτων ('Απόρων Γυναικών, 'Ελληνικών Βασιλικών Σχολών, Προόδου, 'Αττικής κ.ά.) περιλαμβάνοντα μόνον είδη τής παραγωγής των (κενήματα, δαντέλας, ύφαντά, άσπρόρουχα)³⁵.

34. Μέρμινα..., δπ. παραπ., σελ. 26-31, 80, 100.

35. Γ. Α. Μέγας «Νεκρολογία 'Αγγελικής Χατζημιχάλη» Λαογραφία 21 (1963-4), 570-1. Βλ. και Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια τομ. ΕΛΛΑΣ, λ. λαϊκή τέχνη, σελ. 843-4.

Τό εργαστήρι κεντημάτων στην Τραπεζούντα.

'Εδώ θά πρέπει νά σημειωθεί χωριστά ή δράση τής 'Αγγελικής Χατζημιχάλη (ή όποία τό 1922 ίδρυσε εργαστήρια λαϊκής τέχνης γιά τούς πρόσφυγες, κι άκόμη τήν Οίκοκυρική Βιοτεχνική 'Επαγγελματική Σχολή, τό περίφημο «'Ελληνικό σπίτι») και ή δράση διαφόρων συλλόγων γιά τή διατήρηση και τήν προαγωγή τής ελληνικής χειροτεχνίας, συλλόγων οί όποιοι ιδρύουν εργαστήρια (όπως τό Σπίτι του Κοριτσιού, τό εργαστήριο του 'Ορφανοτροφείου 'Εθνική Στέγη, ή του Συλλόγου Παροχής 'Εργασίας Μυτιλήνης κ.ά.). Στά ιδρύματα αυτά πού, ως φιλανθρωπικά σωματεία, προσφέρουν μαθητεία και εργασία και, ταυτόχρονα, «προάγουν τήν ελληνική λαϊκή τέχνη» οί μαθήτριες είναι συνήθως οικότροφες και τά είδη πού παράγονται δέν είναι μόνον γιά τίς «εκθέσεις τών επιλέκτων προϊόντων τους» στην 'Ελλάδα και τό έξωτερικό, αλλά και γιά τήν αγορά. Μπορούμε, πιστεύω, νά τά θεωρήσουμε ως κέντρα παραγωγής (άστικών) προικιών.

Θά επιχειρήσω νά κλείσω αυτό τό κεφάλαιο (άν και σ' αυτό τό σημείο πρέπει νά ανοίξει ή συστηματική διερεύνηση του θέματος πού σχετίζεται γενικότερα μέ τούς κοινωνικούς όρους τής γυναικείας εργασίας) μέ μιάν άλλον επιπέδον (έσωτερική αυτή τή φορά) μαρτυρία πού ένισχύει και νομιμοποιεί ένδεχομένως τή χρήση του όρου κοινωνική παραγωγή τών προικιών και τόν έξηγει μέ ιδιαίτερο τρόπο ως τίτλο του κεφαλαίου.

«Μπήκα στή Μέρμινα 12 χρονών τό 1912 ή 13 [...] 'Εγώ έμεινα τρία χρόνια στή Μέρμινα, πήρα μάλιστα και βραβείο σ' ένα διαγωνισμό κεντήματος [...] ήταν ένα πεντόλιρο. Μετά άρχισα νά κεντάω στό σπίτι κι έβγαζα λεφτά. Κεντούσα ένα ζευγάρι μαξιλάρια σέ μιάμιση έβδομάδα και έπαιρνα μιά χρυσή λίρα. Τό πεντόλιρο τό έδωσα στον πατέρα μου και τό έβαλε στην 'Αθηναϊκή Τράπεζα πού δουλεύε εκείνο τόν καιρό. 'Υστερα έβαλε και τά λεφτά πού κέρδιζα από τό κέντημα [...] Τό 1922 πού θά φεύγαμε μου ψώνισε μέ τά λεφτά αυτά ή μητέρα μου

από την Τραπεζούντα προίκες [...] Μετά τό '22 στην Καλαμαριά... αν δέν κέντησα κεντήματα.» (ἀναμνήσεις Ἐλένης Πουσουλίδου-Στεφανίδου³⁶).

Ἡ τελετουργία τῆς προικοπαράδοσης

Ἄγοραστά ἢ (αὐτο)χειροποίητα τὰ προικιά, ἀποκτημένα μέ ἐξωτερική ἐργασία ἢ μέ τήν οἰκογενειακή περιουσία πάντως ἐπιδεικνύονται μέ κάθε δυνατό τρόπο. Καί σημειώσαμε ἤδη αὐτό τόν ἐπιδεικτικό χαρακτήρα τῆς προικοδοσίας καί γενικά τόν κοινωνικό, τό δημόσιο χαρακτήρα τῶν γαμήλιων ἀνταλλαγῶν ὅπως ἐντάσσονται στή συνολική τελετουργία τοῦ γάμου. Θά ἐπιμείνουμε τώρα στήν ἐπισημάνση καί τήν περιγραφή ὀρισμένων ἰδιαιτεροτήτων πού σχετίζονται μέ τήν τελετουργία τῆς προικοπαράδοσης.

Ὅταν κλείσει τό συνοικέσιο καί οἱ κάθε τύπου συμφωνίες μέ τόν ἄρραθῶνα, ὅταν τελειώσει ἢ προετοιμασία τῶν προικιῶν καί ἀρχίσουν πιά οἱ τελετές τοῦ γάμου (πού συνήθως κρατοῦν 15 μέρες μέ τήν Κυριακή τοῦ στεφανώματος, τῆς μετάδοσης τῆς νύφης καί τῶν προικιῶν ὡς κεντρική μέρα) γίνεται τό ἐπίσημο *προικοκάλεσμα*. Ἀνάμεσα σέ ἄλλες εὐκαιρίες ὅμως γιά ἐπίδειξη τῶν προικιῶν – καί τῆς ὑποψήφιας νύφης – *προικοκάλεσμα* γίνεται καί πολύ πρῖν. Γιατί ἡ ἐπίδειξη τοῦ τί ἔχει ἢ τί φτιάχνει (καί πῶς εἶναι) τό κάθε κορίτσι εἶναι μιὰ ἀνοιχτή πρόσκληση γιά προξενειά. Στούς τελετουργικούς χορούς (π.χ. στόν κυκλικό χορό τοῦ Πάσχα, στίς Λαζαρίνες) καί στά πανηγύρια στήν ἐκκλησία καί στίς βρῦσες τὰ κορίτσια δείχνουν τή χάρη τους καί τή σεμνότητά τους κατά πῶς τό θέλουν οἱ παραδοσιακοί κανόνες συμπεριφοράς καί οἱ κοινωνικές συμβάσεις, ταυτόχρονα ὅμως δείχνουν καί τὰ ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς τους. Οἱ φορεσιές πού φοροῦν καί τὰ κοσμήματά τους εἶναι σάν διτρίνες· μπορεῖ νά εἶναι τυποποιημένες ὡς πρός τὰ βασικά τους στοιχεῖα, ἀπό κει καί πέρα ὅμως ἀρχίζει ἡ διαφοροποίηση πού δείχνει τόσο τήν ἀξιοσύνη τῆς νύφης ὅσο καί τήν κατάσταση τῆς οἰκογένειάς της. Αὐτός εἶναι ἕνας τρόπος διαφημιστικῆς ἐκστρατείας – μολονότι τό ποιός ἔχει τί καί τί ἔξοδεύει καί τί μαζεύει εἶναι λίγο πολύ γνωστό, ἰδίως ἂν τὰ ὄρια τῆς κοινότητας εἶναι περιορισμένα. Ὡστόσο ἕνα κορίτσι ἔχει καί ἄλλες εὐκαιρίες νά δείξει τὰ προικιά του.

Στό Κριμίνι καί σ' ἄλλα χωριά τῆς Μακεδονίας ὅλα τὰ κορίτσια τόν Ἄη-Γιάννη, στίς 24 Ἰουνίου: τοῦ Κλήδονα, βγάζουν ἀπ' τό πρῶι τὰ προικιά τους ἀπό τίς κασέλες καί τὰ ἀπλώνουν στόν ἥλιο καί τόν ἄερα. Αὐτός βασικά εἶναι ἕνας τρόπος νά τὰ ἀερίσουν γιά νά μή κινδυνεύουν ἀπ' τόν σκῶρο. Ὅμως εἶναι καί μιὰ καλή εὐκαιρία νά τὰ δείξουν. Μετά, καθὼς βραδιάζει, τὰ μαζεύουν πάλι καί τὰ ἀποθηκεύουν³⁷.

Τὰ ἀποθηκεύουν ὡσπου εἴρχονταν ἡ ὥρα ἡ καλή καί ἡ εὐλογημένη πού ἔταν οἱ πόρτες ἀνοιχτές κι ἡ προίκα ἀπλωμένη³⁸.

Ἔτσι τῆ βδομάδα πρῖν ἀπό τό στεφάνωμα τὰ προικιά διπλώνονται, σιδάζονται νά τὰ δεῖ ὁ κόσμος ὅλος καί μετά γυρίζονται, δηλαδή μπαίνουν πάλι μέσα στίς κασέλες, ἔτοιμα γιά τή μεταφορά. Ἡ ἔκθεση αὐτῆ τῶν προικιῶν γίνεται σέ πρώτη φάση στό σπίτι τῆς νύφης στήν αὐλή ἢ στά δωμάτια, καί περνοῦν ὄλοι οἱ καλεσμένοι καί τὰ χορεύουν καί τὰ ἀσημῶνουν μέ τόν ἴδιο τρόπο πού σέ ἄλλη μέρα χορεύουν καί ἀσημῶνουν τὰ ψωμιά τοῦ γάμου, καί ἄλλη μέρα τήν (γ)ίκα (κινά) μέ τήν ὁποία βάφουν τή νύφη, καί σ' ἄλλη πάλι μέρα τήν ἴδια τή νύφη. Στίς Καστανιές στήν Τσατάλτζα τῆς Ἄν. Θράκης, ὅπως καί σ' ἄλλα μέρη γίνονται τό *προικοκάλεσμα*.

Τήν Παρασκευή πρῖν ἀπό τὰ στέφανα, γράφει ἡ Ἑλληνική Σαράντη-Σταμούλη, «μιὰ νέα γυναίκα συγγενικά ἀπό τό μέρος τῆς νύφης θά βάλει τὰ γιορτερά τῆς ρούχα καί θά πάγει νά φωνάξ' τὰ συγγενικά κορίτσια, τίς φιλενάδες καί τίς γειτονοπούλες νά δγιοῦνε καί νά σιάξ' νε τήν προίκα. Ὁ γαμπρός ἔστειλε τὰ παιχνίδια τούς μουσικούς [πού τούς ἔλεγε καί λαλήματα καί βιολιά] στό σπίτι τῆς νύφης καί παίζονε. Τὰ κορίτσια ἄμα δγιοῦνε τήν προίκα θά τήν στολίσ'νε καί θά σεντονιάσ'νε τὰ παπλώματα τραγουδώντας.

Φέρτε βελόνι κίτρινο καί μακαρά κικνάτο

νά σεντονιάσ'με τό πάπλωμα γιὰτ' εἶναι νυφικάτο (δηλαδή σεντονιάζανε μέ νῆμα μάρκας Κίνγκ· γι' αὐτό τούς μακαράδες τούς λέγανε κικνάτους, ἦταν ἐγγλέζικοι κι εἶχαν τήν καλύτερη κλωστή). Τό μεταξωτό πάπλωμα θά τό σεντονιάσ'νε οἱ πρωτοξαδέλφες τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης καί θά τό ἀσημῶσ'νε (θά ρίξουν παράδες ἀσημένιους: γρόσι, διάρι [δύο γρόσια], κάρτο [4 γρόσια] ἢ μετζίτι [20 γρόσια]). Μετά, οἱ φιλενάδες τῆς νύφης θά σεντονιάσ'νε τό σαλένιο (δηλαδή τό μάλλινο πάπλωμα μέ τὰ σχέδια τοῦ σαλιού) καί τό μπασμαδένιο (τό τσίτινο) πάπλωμα, πού κι αὐτά θά τ' ἀσημῶσ'νε. Τὰ ἀσημῶματα τὰ μοιράζονταν τὰ κορίτσια. Μετά θά γεμίσ'νε μέ μαλλιά τὰ στρώματα, τούς σιλτέδες, τίς μαξιλάρες, τὰ μαξιλάρια. Κι ὅταν κοντεύει μεσημέρι οἱ προικοκαλεσμένοι τοῦ γαμπροῦ μέ τὰ παιχνίδια πάνε στό σύντεκνο (τόν κουμπάρο) παίρνουν καί τούς δικούς του προικοκαλεσμένους καί πηγαίνουν στίς νύφης, μπρός τὰ βιολιά καί τό κατόπι οἱ καλεσμένοι. Οἱ πόρτες τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἀνοιχτές. Κι ἐκεῖ χορεύουν καί γλεντοῦν τήν ἀπλωμένη προίκα. Μετά τό γλέντι σεντουκῶνουν τὰ προικιά καί τὰ βράδια τὰ φυλάει μιὰ γριά γυναίκα. Κι ὅταν ἐρχονται νά τὰ πάρουν, τὰ παραδίδουν τελετουργικά καί πάντα μέ ἀντίτιμο στά μπρατίμα (παράνυμφους) καί τούς συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ πού τὰ ἀγοράζουν συμβολικά ἢ τὰ διεκδικοῦν μέ τό χαρτί στή δάση τῆς συμφωνίας πού προηγήθηκε³⁹.

Ἡ προικοπαράδοση καί προικολαβή (κυριολεκτικά) εἶναι πραγματικό γλέντι. Σέ μερικά μάλιστα χωριά – ἰδίως στή Θράκη – τό γαμπροστόλι (ἡ παρέα τοῦ γαμπροῦ) πού παραλαμβάνει τὰ προικιά ντύνεται Ἀράπηδες (ὅπως τίς Ἀπόκριες ἢ τό Δωδεκάμερο) καί τότε γίνεται κανονικό ξεφάντωμα.

36. *Μέρμνα...* ὅπ. παραπ., σελ. 87-8.

37. Φ. Παπανικολάου «Ὁ γάμος στό Κριμίνι τῆς Δ. Μακεδονίας» *Ἡμερολ. Δυτ. Μακεδονίας* 7 (1938), σελ. 27.

38. Ε. Σαράντη-Σταμούλη «Σύμμεικτα λαογραφικά» *Θρακικά* 1 (1928), 412-7.

39. Ε. Σαράντη-Σταμούλη «Ἡ χαρά στίς Καστανιές» *Θρακικά* 5 (1934), σελ. 314-7.

Ἡ μεταφορά τῶν προικιῶν γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ στεφάνωμα (σ' ἄλλες περιοχές τὴν Τρίτη, καὶ σ' ἄλλες τὴν Πέμπτη, τὸ Σάββατο ἢ τὴν Κυριακή – ποτὲ ὁμως Τετάρτη ἢ Παρασκευή) καὶ σπανιότερα μετὰ τὸ στεφάνωμα (τὴ Δευτέρα ἢ τὴν Κυριακή πού γίνεται ὁ ἀντίγαμος ἢ ἀντιχαρά, δηλαδή ἡ ἐπίσκεψη τῶν νιόνυφων στὸ πατρικὸ σπίτι τῆς νύφης). Πάντως δίνεται ιδιαίτερη προσοχὴ στὴ μεταφορὰ:

Φορτώστε τὰ προικιά καλά
γιατί θά πᾶνε μακριά, θά πᾶν σέ ἄλλη γειτονιά.
Φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ὁ πεθερός
φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ἡ πεθερά
φορτώστε τὰ προικιά καλά μὴν τὰ γελᾶσ' ἡ ἄλλη γει-
τονιά⁴⁰.

Τὰ προικιά μεταφέρονται ἐν πομπῇ καὶ οἱ καλεσμένοι τοῦ γαμπροῦ τραγουδοῦν τὰ «τραγούδια τῆς προίκας».

Ἡ μάνα σου σοῦ ἔδωσε προίκα πολὺ ὥραία
καὶ θά τὴν πᾶμε στὸ γαμπρό μὲ ὄλην τὴν παρέα.

Ἔχετε γιὰ γειτόνισσες μὴν παραπονεθῆτε
πού πήραμε τὴν προίκα σας, θά ῥθετε νά τὴν δεῖτε,
τραγουδοῦσαν στὸ Αὐδήμι τῆς Θράκης, κι
ὅταν ἡ πομπὴ περνοῦσε ἀπὸ τὰ σοκάκια τοῦ
οἰκισμοῦ οἱ γυναῖκες βγαῖναν στὰ παράθυρα
καὶ ράντιζαν τὴν προίκα μὲ ρύζι καὶ κουφέτα.
Καὶ οἱ ἄντρες τῆς παρέας κερνοῦσαν ὅποιον
ἄντρα συναντοῦσαν στὸ δρόμο ρακί. Ὅταν
πλησίαζαν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ τραγουδοῦ-
σαν:

Ἔβγα τῆς νύφης πεθερά καὶ τοῦ γαμπροῦ ἡ μάνα
νά δεῖς τὴν προίκα πού ῥχεται μὲ ὄλην τὴν ἀρμάδα.

Τότε ὁ γαμπρός καὶ ἡ μάνα του ξενίαζαν (φι-
λοδωροῦσαν) τοὺς κουβαλητάδες καὶ μιά γυ-
ναῖκα πρωτοστέφανη [παντρεμένη μιά φορά] κι
ἓνα κορίτσι πρωτοστέφανο [παιδί γονιῶν πρω-
τοστέφανων] ξεφόρτωναν τὴν προίκα καὶ τὴν
κουβαλοῦσαν στὸ σπίτι. Οἱ χῆρες καὶ τὰ ὄρφα-
νά στέκονταν ὅσο πιὸ μακριὰ γινόταν γιατί
θεωροῦνταν κατάρρα καὶ γουρσουζιά νά ἀγγί-
ξουν τὴν προίκα⁴¹.

Στὴν προικοπαράδοση καὶ τὸ σεργιάνισμα τῶν
προικιῶν συμμετέχει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὄλη ἡ κοινότητα
τηρώντας μὲ ἀκριβεία ὄλες τίς κοινωνικὲς διαφορο-
ποιήσεις καὶ κατηγοροποιήσεις πού ὀρίζουν οἱ κοι-
νωνικὲς συμβάσεις: διαφορῶν βαθμῶν καὶ τύπων
συγγενεῖς, ἄντρες/γυναῖκες, παντρεμένοι/ἀνύπαν-
τροι δικοί μας// ξένοι, συγγενεῖς ἐξ αἵματος//συμπεθε-
ριό, κοινωνικά «πλήρεις»//κοινωνικά «ἀτελεῖς» (χῆ-
ρες, ὄρφανά), μέσα/ἔξω, σπίτι//δρόμος κ. ἄ. Στὴν οὐ-
σία ὄλη ἡ τελετουργία τοῦ σεργιανίσματος καὶ τῶν
διαδοχικῶν ἐκθέσεων, ἔχει συμβολικὸ, κατὰ κάποιον
τρόπο, ἀποδέκτη τὴν κοινότητα: αὐτὴ γίνεται τὸ κοι-
νὸ πού παρακολουθεῖ τὴν τελετουργικὴν δοσοληψία
τῶν προικιῶν ἀνάμεσα στὰ δύο σπιτικά πού συμπεθε-
ριάζουν.

Δέν βγαίνει δρέ χουργιάνοί κι σεῖς κουτσαμπασῆδες
νά δεῖτε μαύρον σύννιφον πῶρχιτι ἀπού πάνου;
Δέν εἶνι μαύρον σύννιφον κ' οὐδί κομμάτ' ἀντάρα
μόν' εἶν' ἡ τσιούπρα τοῦ παπᾶ, τσιούπρα τοῦ παπα-
λάμη

40. ΛΑΠΘ 181 (ἀπὸ Βαθύλακο Καρδίτσας) [Ἵταν στολί-
ζουν τὴ νύφη σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς τραγουδοῦν τὸ ἴδιο
τραγούδι σὲ παραλλαγή: «Φτιάξτε τὴ νύφη μας καλή...»]

41. Μ. Ζήση, ὁπ. παραλ., σελ. 293.

τὴν προίκα φέρν' στίς κάμηλις τὰ ἄσπρα στὰ μουλά-
ρια⁴².

Ἀντίθετα ἡ οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ συμμετέχει
καὶ γιορτάζει βέβαια, ἀλλὰ καὶ παρατηρεῖ καὶ ἐξετά-
ζει καὶ προσέχει ἂν ὄλα γίνονται σύμφωνα μὲ τοὺς
ὄρους τοῦ προξενείου γιὰ τὸ γάμο καὶ τοῦ συμφωνη-
τικοῦ γιὰ τὸ στήσιμο τοῦ νέου σπιτικοῦ. Γιατὶ τὰ πε-
ριμένουν πάντοτε ὄλα· περιμένουν, ἂν γίνεται, πολ-
λά·

Θά παντρέψω τὸ παιδί μου θά τοῦ φέρουνε τὴ νύφη
μὲ τὰ σούγδου μὲ τὰ μούγδου καὶ μὲ δώδεκα γαλιότες
Στὴν ἔμπροστινὴ γαλιότα τοῦ παιδιοῦ μ' εἶν' ἡ γυναῖ-
κα
καὶ στὴν πσινὴ γαλιότα θά ῥναι τὰ πεθερικά του
πού θά φέρουνε κοντά της τ' ἀλογάριαστα προικιά
της⁴³.

Πρὶν γίνει λοιπὸν ἡ δευτέρη ἐπίσημη ἐκθεση τῶν
προικιῶν στὸ συζυγικὸ σπίτι ἢ στὸ πατρικὸ σπίτι τοῦ
γαμπροῦ πρέπει νά γίνει ἡ τελετουργία τοῦ κατεξο-
χὴν περάσματος τους στὸ χῶρο τοῦ ἄλλου, τὸ χῶρο
τοῦ ξένου. Καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι γίνονται τελικὰ
ἀποδεκτὰ καὶ ἔτσι μποροῦν νά ἀποκτήσουν τὴ νέα
τους ταυτότητα: νά γίνουν τὸ σπιτομάζωμα τοῦ νέου
ζευγαριοῦ. Ἡ εὐθύνη τῆς ἀποδοχῆς εἶναι συλλογικὴ
γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ, γιατί ἄλλωστε, ὅπως
λένε στὸ Βελδεντὸ «ὄντας παντρεῦς τὰ παιδιὰ σου τὰ
ἀγόρια σου δηλαδή παντρεῦς καὶ τὴν φάρα ὄλην».
Ἡ τελετουργία εἶναι τυπικὴ βέβαια, ὥστόσο πρέπει
νά σημειώσουμε προσεκτικὰ ὅτι στίς περισσότερες
περιοχές αὐτὴ ἡ τελικὴ τελετουργία ἀποδοχῆς τῶν
προικιῶν γίνεται στὸ μεταίχιμο τῆς ὄλης τελετουργίας
τοῦ γάμου. Κυριολεκτικὰ στὴν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ
«παίζου» χρησιμοποιώντας ἓνα μεταφορικὸ λόγο
πού τοὺς ἐπιτρέπει νά τὸ γλεντοῦν πραγματικὰ ἢ νά
κρῦβουν πικρὲς διαπιστώσεις κάτω ἀπὸ κοινωνικὲς
συμβάσεις. Τὰ τραγούδια ὑπερβάλλουν, ἰσοπεδώ-
νουν, ἐξομοιώνουν καταστάσεις, ἡ πραγματικότητα
ὁμως γιὰ τὴν κοινότητα πού παρακολουθεῖ εἶναι
ἀπλωμένη, ἐκτεθειμένη γιὰ ἔλεγχο, ἀνοιχτὴ στὸ κου-
τσομπολιό, στὸ σχολιασμό, στὸ θαυμασμό. Γαλιότες
καὶ καμήλες δέν καταπλέουν, μόνο μουλάρια, ἀραμ-
πάδες, ἄλογα, ἢ καλάθια, σινιά, ἢ τὰ προικιά στὰ
χέρια τῶν κουβαλητῶν. Ὅμως ὄλοι τὰ βλέπουν.

Στὸ Βελδεντὸ, γιὰ νά μείνουμε στὴν ἴδια πε-
ριοχὴ ὅπου ἡ τελετουργία τῆς ἀποδοχῆς δέν
παρουσιάζει βέβαια καὶ πολλές διαφορὲς ἀπὸ
τὸν τρόπο πού λίγο πολὺ γίνεται στίς περισσό-
τερες περιοχές, ἀλλὰ μὲ τούτῃ τὴν ἐνδιαφέρου-
σα ἰδιορρυθμία: ὅτι τὸ στεφάνωμα προηγεῖται
τῆς προικολαβῆς· γίνεται τὸ Σάββατο καὶ τὴν
Κυριακὴ πρῶτῃ, μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς παρθε-
νιάς τῆς νύφης καὶ τῆς ἰκανότητος τοῦ γαμ-
προῦ πού εἶναι ἓνα ἄλλο κομβικὸ σημεῖο τὸ
ὅποιο μπορεῖ νά ἀνατρέψει τοὺς ὄρους τῆς ἀρ-
χικῆς συμφωνίας, γίνεται τὸ γλέντι. Τὴ Δευτέ-
ρα πιά γίνεται ἡ προικολαβὴ. Στούς μαχαλάδες
ἀπὸ ὅπου περνοῦν τὰ προικιά «οἱ πόρτες καὶ
τὰ παράθυρα ἀνοίγαν. Νέες καὶ γριεὲς ὄρμου-
σαν ἐκεῖ ἀπ' ὅπου θά περνοῦσε [...] Ἡ προί-
κα! Περνάει ἡ προίκα! Πιλαλάτι νά ἰδοῦμι', ξε-
φώνιζαν καὶ παρατάσσονταν στὸ σοκάκι [...].

42. ΛΑΠΘ 132, σελ. 8 (ἀπὸ Κρόκο Κοζάνης).

43. Δ. Α. Πετρόπουλος, ὁπ. παραλ., σελ. 154 (ἀπὸ
Ἵππερο).

Στό σπίτι του γαμπρού, αγόρια και κορίτσια σταματούσαν και [...] 'Τού τάμα μας γυρεύουμι! Γυρεύουμι τού τάμα' φώναζαν [...]. 'Εβγαίνε στην ξώπορτα ό Τρανός [ό άρχηγός τής οικογένειας] κι άρχιζαν οί γουστόζικες διαπραγματεύσεις, τά παζαρλίκια τής προίκας [...]. Στην άρχή έταζε λίγα [...]. 'Ο άρχηγός τών νέων πρόσταζε 'Πίσου! Κάμιτι πίσου! Χαλνάει τού παζαρλίκ' [...] Κι αυτό γινόταν άρκετές φορές. Στο τέλος 'Άσα θέλ'! Σειβέτι!' Πρόσταζε τό παλικάρι. 'Όλοι περνούσαν τό κατώφλι μέ τό δεξί πόδι. 'Αν κόπριζαν τά μούλάρια [...] 'Ίιι! Πλούτου! Ηύτυχία φέρν' ή νύφη σ' φαμπλιά τ' ς!' Ξεφώνιζαν και παρέδιναν τά προικιά παίρνοντας τό τάμα [...] Λίγα χρήματα και δυό-τρία κοκόρια ή ένα κασίκι για τό τζιμπούσι [...]. 'Όταν σπάνια τό μυστήριο γίνονταν Κυριακή δράδου [...] ή μεταφορά τής προίκας γινόταν τήν Τετάρτη...»⁴⁴

44. Α. Τζινίκου, *δπ. παραπ.*, σελ. 309-10.

45. Ι. Ψαθός και Α. Ψαθά, *Ίστορία - Λαογραφία τού νομού Σερρών...* σελ. 78.

46. *ΛΑΠΘ*. 193, σελ. 33 (άπό 'Ελασσώνα).

'Όταν ή μεταφορά τών προικιών γίνεται πριν άπό τό στεφάνωμα, τότε τά άπλώνουν σέ σχοινιά στην αυλή ή στην κεντρική κάμαρα τού σπιτιού νά τή δει ό κόσμος, νά τήν τραγουδήσει, νά τή καμαρώσει. 'Ετσι τό σπίτι τού γαμπρού (συζυγικό ή πατρικό) είναι πιά πανέτοιμο νά ύποδεχτεί τά νιόγαμπρα άπό τήν εκκλησία και νά γλεντήσει τό γάμο, τή χαρά.

Στό χωριό Σκούταρι τής Άδριανούπολης ή προίκα στιβάζεται σάν γιούκι. «Και μπροστά στό γοίκο άναβαν δύο λαμπάδες· κι όταν έφταναν ό γαμπρός και ή νύφη τόν προσκυνούσαν»⁴⁵.

Συμβολικά και πραγματικά αυτό τό νέο τους σπιτικό, κυριολεκτικά ό *οίκος* τους.

Και, τέλος καλό όλα καλά, και

'Ωραία είν' ή νύφη μας, κι ώραία τά προικιά τής

*ώραία κι ή παρέα τής κι δλη ή φαμελιά τής,*⁴⁶

ώσπου, μετά τά γλέντια, νά άρχίσουν πάλι τά βάσανα και οί χαρές τής καθημερινότητας γιατί «τής νύφης τά προικιά είναι σάν τής Λαμπρής τ' αυγά» - εύκολα τρίβονται και χάνουν τή λαμπρότητά τους άπό τή σπιτική μεταχείριση.

Τό Γ' μέρος στό έπόμενο τεύχος

Μοδιστράδικο, (Σ. Ίωαννίδης, Ξάνθη 1870-1940).

Μερικά προβλήματα τῆς Λενινιστικῆς θεωρίας τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ

τοῦ Α.Β. Παλαιοῦ

Α. Η ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ

Τό πλαίσιο μιᾶς στείρας διαφωνίας

Ἄν καί πέρασαν περισσότερα ἀπό ἐξήντα χρόνια ἀπό τήν πρώτη του δημοσίευση, τό βιβλίο τοῦ Λένιν *Ἄντι-ἰμπεριαλισμός, τό ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ – ἓνα ἐκλαϊκευτικό σχεδιάγραμμα*, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι στό ἐπίκεντρο κάθε συζήτησης πού ἀφορᾶ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς Διεθνούς Οἰκονομίας. Κατά περιεργό τρόπο καί παρά τίς προφανεῖς ἰδεολογικές, πολιτικές καί μεθοδολογικές τους διαφορές, οἱ θεωρητικοί πού διερευνοῦν τό φαινόμενο τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ, ποτέ δέν παραλείπουν νά τοποθετηθοῦν κατά θετικό ἢ ἀρνητικό τρόπο γιά τήν ἀξία τῆς δουλειᾶς τοῦ Λένιν¹. Ἀναπόφευκτα λοιπόν ἡ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς συμβολῆς τοῦ Λένιν στήν ἀνάλυση τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά ἐλάχιστα, ἄν ὄχι τό μοναδικό σημεῖο σύγκλισης, τῶν διαφορετικῶν σχολῶν καί ἀναλυτῶν. Αὐτή ἡ παράδοση συμφωνία, τῶν κατά τά ἄλλα διαφωνούντων θεωρητικῶν, θά μπορούσε ἴσως νά γίνεῖ πιό κατανοητή ἄν κανεῖς ἔπαιρνε ὑπόψη του τό ἰδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐξελίχθηκαν οἱ διαφωνίες γιά τήν ἰμπεριαλιστική θεωρία τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ.

Χωρίς νά ἀμφισβητεῖται ὁ πρωταρχικός ρόλος τοῦ Λένιν στή Σοβιετική Ἐπανάσταση, αὐτός καί μόνο δέν θά ἦταν ἐπαρκής νά ἐρμηνεύσει τή μετέπειτα λαμπρή σταδιοδρομία τοῦ βιβλίου. Ὅχι μόνο γιατί ἄλλες πτυχές τῶν ἀναλύσεων τοῦ Λένιν ἐξίσου σημαντικές παρέμειναν στήν ἀφάνεια, ἀλλά καί γιατί στόν πρώτο ἡγετικό πυρήνα τοῦ

ΚΚΣΕ ὑπῆρχαν κι ἄλλοι ἱκανοί στρατευμένοι διανοούμενοι τῶν ὁποίων τά ἔργα ἀγνοήθηκαν ἢ παραγκωνίστηκαν². Ἀντίθετα, χωρίς νά εἶναι καθόλου συμπτωματική ἡ ἐπιτυχία του, τό βιβλίο τοῦ Λένιν βρέθηκε καί διατηρήθηκε στό ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων γιά τόν ἰμπεριαλισμό, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης δύο ἀντιφατικῶν τάσεων πού στήν οὐσία καθόρισαν τό ἰδεολογικό καί θεωρητικό πεδίο αὐτῶν τῶν συζητήσεων μετὰ τήν ἀνοδο τοῦ Στάλιν στήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΣΕ.

Ἀπό τή μιᾶ μεριά, ἡ πολιτική καί ἰδεολογική μονολιθικότητα πού ἐπικράτησε στό ΚΚΣΕ καί τήν Τρίτη Διεθνή ἐπί Στάλιν, χρειαζόταν ἓνα ἐξίσου ἐνιαῖο θεωρητικό σχῆμα πού θά δικαιολογοῦσε τή νέα κατάσταση. Ἐνα τέτοιο σχῆμα θά μπορούσε νά κατασκευαστεῖ ἀπό τμήματα τοῦ ἔργου τοῦ Λένιν κατάλληλα συνδεδεμένα, ἔτσι πού νά δικαιολογοῦν τίς πολιτικές ἐπιλογές τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΣΕ. Παράλληλα θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη τήν τεράστια ἐπιρροή τοῦ Λένιν στό κομμουνιστικό κίνημα, πού ἐνίσχυε τό κύρος τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΣΕ, ὅταν οἱ ἐπιλογές τῆς τελευταίας ἔφεραν τή θεωρητική σφραγίδα τοῦ Λένιν. Τέλος, δεδομένου ὅτι ὁ Στάλιν καί οἱ ἄμεσοι ἐπιτελεῖς του δέν εἶχαν νά ἐπιδείξουν ἀξιόλογο ἐπιστημονικό ἔργο, οἱ θεωρητικές μελέτες τοῦ Λένιν ἔγιναν τά κύρια καί σέ μερικούς τομείς τά μοναδικά, ἀναλυτικά ἔργα τοῦ ΚΚΣΕ καί τῆς Τρίτης Διεθνούς³.

Μέσα σ' αὐτό τό γενικότερο πλαίσιο τῆς «λενινιστικοποίησης» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἡ ἀνάλυση τοῦ Λένιν γιά τόν ἰμπεριαλισμό ἀπέκτησε κεντρική θέση γιά ἓναν ἀκόμη σημαντικό λόγο. Ἦδη ἀπό τήν ἐποχή πού ζοῦσε ὁ Λένιν, καί συγκεκριμένα ἀπό τό Β' συνέδριο τῆς Τρίτης Διεθνούς, τό ἀρχικό θεωρητικό σχῆμα τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ εἶχε διευρυνθεῖ κατά τέτοιο τρόπο πού νά καλύπτει ὄχι μόνο τίς ἐνδοἰμπεριαλιστικές ἀντιθέσεις τῶν

Οἱ βιβλιογραφικές παραπομπές γίνονται σέ ἑλληνικές ἐκδόσεις, ὅπου εἶχαμε ὑπόψη μας ἑλληνικές μεταφράσεις.

1. Γιά παράδειγμα θά μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν τρία πολύ διαφορετικά ἔργα ὅπως: Σαμίρ Ἀμίν, *Ἰμπεριαλισμός καί ἀνίση ἀνάπτυξη*, ἐκδ. Νέα Σύνορα, Τ. Kemp, *Theories of imperialism*, ἀνέκδ., σ. 103 (London 1967), Α. Mack – D. Plant – U. Doyle, *Imperialism, Intervention and development*, σ. 6-8, (London 1979).

2. Ἡ ἐξέλιξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στούς κύκλους τῶν Εὐρωπαϊκῶν διανοουμένων, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. στούς ὁποίους περιλαμβάνονται καί οἱ σημαντικότεροι θεωρητικοί τοῦ μετέπειτα ΚΚΣΕ, περιγράφεται αὐτόνομα ἀλλά μέ ἐπάρκεια ἀπό τόν Πέρυ Ἄντερσον στό ἔργο του *Ἡ δυτικός μαρξισμός*, (ἐκδόσεις Ράππα).
3. Βλ. Φερνάντο Κλαουντίν, *Τό κομμουνιστικό κίνημα ἀπό τή Διεθνή στήν Κορινφόρμ*, (ἐκδ. Γράμματα) κεφ. 2-3 καί V. Gerratana, «What was the origin of «Leninism»?» στό *New Left Review*, ἀριθ. 103.

ανάπτυγμένων κρατών και τη βασική αντίθεση μεταξύ άστικής τάξης-προλεταριάτου, αλλά και τις αντιθέσεις μεταξύ αναπτυγμένων-υπανάπτυκτων χωρών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις πρώτες μορφές των εθνικιστικών κινήματων στις περιφέρειες⁴.

Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η καθιέρωση της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού, ως βασικού αναλυτικού εργαλείου του κομμουνιστικού κινήματος σε προβλήματα του Διεθνούς Συστήματος, οφειλόταν στη γενικότερη τάση «λενινιστικοποίησης» της μαρξικής θεωρίας και τη διεύρυνση του θεωρητικού της πλαισίου, το τίμημα αυτής της επιτυχίας ήταν εξαιρετικά βαρύ. Όχι μόνο η σχηματοποίηση και η απομόνωση του λενινισμού από τον υπόλοιπο κορμό της μαρξιστικής σκέψης ενίσχυσαν την περιγραφικότητα των αναλύσεων, αλλά και το στέρησαν τη δυνατότητα μετασχηματισμού μέσα από μία διαδικασία δημιουργικού διαλόγου. Επιπλέον η ίδια η θεματική διεύρυνση της θεωρίας, χωρίς την επαρκή επεξεργασία των νέων έννοιών που ήταν αναγκαίες, οδήγησε στην ερμηνεία φαινομένων που ουσιαστικά βρίσκονταν έξω από την αναλυτική της εμβέλεια. Διαγράφοντας μία περίεργη ιστορική τροχιά η λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού, πολύ σύντομα μετά το θάνατο του Λένιν, κατάληξε να έχει την τύχη των δογμάτων, δοξάστηκε κι έπαψε να λειτουργεί θεωρητικά⁵.

Από την άλλη μεριά, η κεντρική θέση της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού, μέσα στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας, την έκανε βασικό στόχο των άστων θεωρητικών. Αν κατάφεραν να αποδείξουν τα λάθη και την ανεπάρκεια αυτής της θεωρίας οι επικριτές του μαρξισμού, θα είχαν πετύχει όχι μόνο να αποδυναμώσουν τη θεωρητική βάση της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας, όπως την επαγγελλόταν η Τρίτη Διεθνής, αλλά και να περιορίσουν την απήχηση του μαρξισμού-λενινισμού στους διανοούμενους των αναπτυγμένων και των περιφερειακών χωρών. Κατά περίεργο τρόπο και χωρίς τη θέλησή τους φυσικά οι μαρξιστές διανοούμενοι βοηθούσαν αυτές τις επιθέσεις. Μέ την αδυναμία τους να μετασχηματίσουν τη λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού και να δοούν κριτικά τα προβλήματά της, οι στρατευμένοι διανοούμενοι της κομμουνιστικής άριστερας μπλέχτηκαν σε μιάν ατέλειωτη και στείρα συζήτηση με τους άστους αντίπαλους τους. Έτσι για αρκετό χρονικό διάστημα οι δυο αντιμαχόμενες πλευρές συζητούσαν και διαφωνούσαν για κάτι που οι ίδιοι οι όροι της διαφωνίας τους απέκλειαν την απόδειξή του. Οι άστοι θεωρητικοί απέκλειαν οποιαδήποτε σχέση ιμπεριαλισμού-καπιταλισμού και συγκέντρωναν εμπειρικό υλικό για να δείξουν, όχι τις ενδογενείς αντιφάσεις της λενινιστικής θεωρίας, αλλά αποκλειστικά και μόνο την αδυναμία της να προβλέψει ή να ερμηνεύσει τις ιστορικές εξελίξεις⁶. Ταυτόχρονα οι μαρξιστές θεωρητικοί συγκέντρωναν κι αυτοί το εμπειρικό τους υλικό για να αποδείξουν ότι η πραγματικότητα και οι προοπτικές της ακολουθούσαν πιστά το περιγραφικό μοντέλο, στο οποίο είχε συρρικνωθεί η θεωρία του Λένιν, δεδομένου ότι για αυτός το πρόβλημα της θεωρητικής επάρκειας αυτού του μοντέλου ήταν ήδη λυμένο από την ηγεσία του ΚΚΣΕ⁷.

Η σύγχρονη κριτική

Οι συζητήσεις για την αξία της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας με τη διαφορά ότι, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1950, το πλαίσιο και το περιεχόμενό τους έχουν αλλάξει. Σημαντικές μετατοπίσεις στο έσωτερικό των, αρχικά ενιαίων, θεωρητικών στρατοπέδων έχουν προωθήσει τις περισσότερες φορές σημεία σύγκλισης και το κύριο χαρακτηριστικό των συζητήσεων έχει πάψει να είναι η στερότητα του διαλόγου. Αντίθετα το πρόβλημα με τις διαφορετικές αναλύσεις της λενινιστικής θεωρίας είναι η αναπόφευκτη σύγχυση που προέρχεται από την έλλειψη σαφών διαχωρισμών μεταξύ τους και δυσκολεύει την κατανοήση και αξιολόγησή τους.

Στό χώρο των άστων θεωρητικών η αρχική μονολιθική απόρριψη έχει αντικατασταθεί από μία ποικιλία απόψεων, που εκτείνονται από τις επαναλήψεις της καθολικής άρνησης μέχρι την εκλεκτική ενσωμάτωση μέρους της λενινιστικής θεωρίας σε μία διαφορετική προβληματική⁸. Όμως αυτή η διάσπαση στο χώρο των άστων θεωρητικών ούτε είχε καταλυτικά αποτελέσματα ούτε οδήγησε σε θεωρητική παράλυση για δυο βασικούς λόγους. Η έλλειψη ενός συμπαγούς θεωρητικού συστήματος, με ενιαίο έννοιολογικό υπόβαθρο και αυστηρά περιγραφικά στοιχεία, έκανε δυνατές τις θεωρητικές μετατοπίσεις χωρίς αυτές να απαιτούν συνολική απόρριψη προηγούμενων θέσεων. Άλλωστε η αποδοχή της άμεσης ιστορικής πραγματικότητας, ως μοναδικού κριτηρίου θεωρητικής επάρκειας κάθε ανάλυσης, διευκόλυε τις μετατοπίσεις, αφού το ζητούμενο σε κάθε φάση ήταν η επάρκεια του εμπειρικού υλικού, έννοια σχετική από την ίδια της τη φύση. Ταυτόχρονα ο χαρακτήρας της άστικής κριτικής, ως συνόλου εμπειρικών παρατηρήσεων, που στην ουσία απέκλειε όχι μόνο την επεξεργασία ενοποιημένης θεωρίας αλλά και την ιδεολογικοποίηση των κύριων συμπερασμάτων της, αποδείχτηκε ένα ακόμη θετικό στοιχείο για το μετασχηματισμό της άστικής κριτικής. Οι μετατοπίσεις που έγιναν είχαν πολύ μικρό πολιτικό κόστος και δεν υπήρχε λόγος να αποκλειστούν εξαιτίας των επιπτώσεών τους στην άσκηση πολιτικής από τις άστικές πολιτικές δυνάμεις. Συμπερασματικά θα μπορούσε κανείς να πει ότι η άστική κριτική της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού, αν και ξεκίνησε ως σύνολο εμπειρικών παρατηρήσεων, συνομιζόταν σε μιά άρνηση χωρίς ενιαίες θεωρητικές υποδομές και δυνατότητες εξέλιξης σε ιδεολογικό κίνημα. Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, ίσως εξαιτίας αυτών των αδυναμιών της, εξελίχθηκε σε μιά ποικιλία απόψεων που προσέφεραν έδαφος για τη δημιουργία νέων θεωρητικών σχημάτων.

Η πιο σημαντική όμως επιτυχία της άστικής κριτικής της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού ήταν χωρίς αμφιβολία η συμβολή της στη θεωρητική παράλυση και την πολυδιάσπαση της λενινιστικής θεωρίας. Βέβαια η επίδραση της άστικής κριτικής δεν ήταν η μόνη και ίσως ούτε η κυριότερη αίτια της παρακμής της λενινιστικής θεωρίας. Όστόσο, η συνεχής ανάδειξη από τους άστους θεωρητικούς των αδυναμιών της λενινιστικής θεωρίας να ερμηνεύσει ή να προβλέψει συγκεκριμένα ιστορικά φαινόμενα, συνέτεινε όπωσδήποτε στην κρίση της τελευταίας που εκδηλώθηκε ξεκάθαρα πιά στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Αν κανείς θελήσει να συγκεντρωθεί

4. Βλ. B. Warren, *Imperialism pioneer of capitalism*, κεφ. 3, (London 1980), και Λένιν, *Διαλεγτά έργα*, τόμ. 3, «Δεύτερο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς, Έκθεση για τη διεθνή κατάσταση και οι θεμελιώδεις Τάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς».

5. Βλ. G. Arrighi, *The geometry of imperialism* σ. 9-35 (London 1978).

6. Ως δείγματα της άρχικης αντιμετώπισης της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού από τους άστους θεωρητικούς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τα ακόλουθα έργα:

1. A. Schumpeter: *Sociology of imperialism* (London 1959), R. Aron: *The century of total war* (London 1952), F. Borkenau: *Socialism, National and International* (London 1942), I. Freymond: *Lenine et l'imperialisme* (Lausanne, 1951), W. K. Hancock: *Wealth of colonies* (Cambridge 1950).

7. Τυπικό δείγμα αυτής της αντίληψης είναι το έργο των:

E. Varga - L. Mendelsohn (eds) *New Data for V. I. Lenin's «Imperialism the highest stage of capitalism»* (London 1939). Καθώς επίσης και άργότερα το βιβλίο του E. Mandel, *Marxist Economic Theory* (London 1962) κεφ. 12.

8. Δείγματα τέτοιων απόψεων μπορούν να χαρακτηριστούν τα ακόλουθα έργα:

D. K. Fieldhouse: *Economics and Empire 1830-1914* (London 1976), S. Cohen: *The question of imperialism: The political economy of dominance and dependence*, Ch. Wilson: *The Economic role and main springs of imperialism* στο P. Duiquan - L. H. Gann (eds) *Colonialism in Africa 1870-1960 Vol 4* (Cambridge 1975).

στούς λόγους που οδήγησαν σ' αυτή την παρακμή και την πολυδιάσπαση, θα πρέπει ν' αρχίσει με τις ενδογενείς αδυναμίες της λενινιστικής θεωρίας. Πολύ σχηματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι η πηγή των βασικών αδυναμιών της λενινιστικής θεωρίας ήταν η δυσκολία εξέλιξης και μετασχηματισμού. Αν ό εννοιολογικός σκελετός της θεωρίας ήταν σωστός, νέες έννοιες έπρεπε να παραχθούν για να καλύψουν τις ιστορικές εξελίξεις και τ'ά νέα φαινόμενα. Αν πάλι ό αρχικός εννοιολογικός σκελετός είχε ενδογενείς αντίφασεις, μιά πιο ουσιαστική κριτική αναπροσαρμογή ήταν αναγκαία για να μπορέσει αυτή ή θεωρία ή τ'ά παράγωγά της να ερμηνεύσουν με επάρκεια τις νέες ιστορικές πραγματικότητες. Δυστυχώς, ή πορεία που διανύθηκε είχε διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση. Η δογματικοποίηση της λενινιστικής θεωρίας στή σταλινική περίοδο απέκλειε τό μετασχηματισμό και ή δυνατότητα της να ένοποιεί μέσα στό σχήμα της όλες τις βασικές αντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος, έκανε πρόσφορο τόν ιδεολογικοποίησή της. Τέλος ήταν ή εύρύτατη ιδεολογική άπήχηση της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού που έκανε δύσκολη τήν αναθεώρησή της, στό βαθμό που μιά τέτοια διαδικασία θά διασπούσε τό θεωρητικό υπόβαθρο της έπιτυχίας της στόν ιδεολογικό τομέα. Τό πολιτικό κόστος της παραδοχής, ότι ή ανάλυση της έπαναστατικής διαδικασίας σέ παγκόσμια κλίμακα δέν μπορεί να θεωρεί ως όμοιειδεις τις αντιθέσεις μεταξύ αναπτυγμένων/ύπανάπτυκτων χωρών με τις αντιθέσεις μεταξύ ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και έργασίας/κεφαλαίου, αποτέλεσε ένα από τ'ά βασικά έμπόδια στό μετασχηματισμό της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού.

Τά αποτελέσματα αυτών των αδυναμιών ήταν καταλυτικά. Στά τέλη της δεκαετίας του 1950 έγιναν οι πρώτες άπόπειρες άπομάκρυνσης από τό λενινιστικό μοντέλο. Τό βιβλίο του Π. Μπάραν «Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης» έθεσε τις βάσεις της σχολής που άργότερα πήρε τόν τίτλο «Τριτοκοσμική» ή «Σχολή της Ύπανάπτυξης»⁹. Μέσα στό γενικότερο πλαίσιο της πρωτοφανούς ανάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών της Δύσης, της περιθωριοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων των αναπτυγμένων χωρών, του θριάμβου του ρεφορμιστικού συνδικαλισμού και των έπιτυχιών των έθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του Τρίτου κόσμου, σημαντικός άριθμός μαρξιστών διανοουμένων άκολούθησε τό δρόμο που άνοιξε ό Π. Μπάραν, άποδεχόμενοι ότι ή βασική αντίθεση του Διεθνούς Καπιταλιστικού Συστήματος ήταν μεταξύ αναπτυγμένων και ύπανάπτυκτων χωρών¹⁰. Άκόμη οι θεωρητικοί αυτοί, που και μεταξύ τους έχουν σημαντικές ά διαφορές¹¹, θεωρούν ότι άφου τό κέντρο των διεθνών αντιθέσεων έχει μετατοπιστεί στις σχέσεις αναπτυγμένων/ύπανάπτυκτων χωρών, ή διαδικασία της σοσιαλιστικής επανάστασης θ' αρχίσει από τόν Τρίτο κόσμο και ό αντιαποικιακές επαναστάσεις είναι βαθμίδες της σοσιαλιστικής επανάστασης¹². Άκολουθώντας αυτή τή λογική και χτίζοντας πάνω σέ μιά και μόνο, ίσως όχι τή σπουδαιότερη, πτυχή της λενινιστικής θεωρίας, οι θεωρίες της ύπανάπτυξης χρησιμοποίησαν μιά εύρύτατη ποικιλία έννοιών που έκτείνονται από τις αναλύσεις

της Ρ. Λούξεμπουργκ μέχρι τις άστικές θεωρίες για τό διεθνές έμπόριο. Έτσι στό τέλος ό μελετητής των θεωριών της ύπανάπτυξης βρίσκεται μπροστά στό περιεργο φαινόμενο αναλύσεων που ισχυρίζονται ότι κινούνται στό πλαίσιο της λενινιστικής θεωρίας, άν και δέν έχουν σχεδόν καμιά έννοιολογική σχέση μ' αυτή¹³.

Η έμμεση άρνηση της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού από τή «σχολή ύπανάπτυξης» δέν είναι ούτε ή μοναδική ούτε ή πιο άκραία. Ύπάρχουν άρκετοί μαρξιστές θεωρητικοί που άρνούται τή λενινιστική θεωρία στό σύνολό της, με τόν ισχυρισμό ότι ό Λένιν ποτέ δέν θέλησε να έπεξεργαστεί ένα ολοκληρωμένο αναλυτικό σχήμα για τό Διεθνές Σύστημα. Άλλά αυτό που έκανε ήταν να δημοσιεύσει μιά σύντομη περιγραφή των κύριων χαρακτηριστικών της Διεθνούς Οικονομίας στις αρχές του 20ού αί., συμπληρωμένη με μερικά πολιτικά μηνύματα που σκόπευαν να ξεσηκώσουν τό προλεταριάτο των έμπόλεμων χωρών¹⁴. Τό πρόβλημα μ' αυτή τή γραμμή σκέψης είναι ότι πουθενά δέν έπεξηγεί γιατί ή ανάλυση του Λένιν είναι τόσο άσήμαντη θεωρητικά, έκτός από τήν άπαρίθμηση έμπειρικών στοιχείων που τή διαψεύδουν. Η έπιλογή και ή χρήση του έμπειρικού υλικού όμως είναι σχεδόν πάντοτε έπηρεασμένη από τις μεθοδολογικές/θεωρητικές έπιλογές του κάθε συγγραφέα. Αυτό που κάνουν οι μαρξιστές έπικριτές του Λένιν είναι να προβάλλουν τις δικές τους θέσεις και ουσιαστικά να άγνοούν τήν ανάλυση που ύποτίθεται ότι κρίνουν.

Τέλος, δέν έχουν άκόμη εκλείψει και οι χωρίς ένδοιασμούς ύποστηρικτές της θεωρίας του Λένιν για τόν ιμπεριαλισμό. Άπό τή μιά μεριά, οι θεωρητικοί του ΚΚΣΕ και των «άδελφών» κομμάτων δέν χάνουν εύκαιρία να τινίζουν τήν έπικαιρότητα της λενινιστικής ανάλυσης του ιμπεριαλισμού για τήν εποχή μας, θεωρώντας όμως φυσικό, στό όνομα αυτής της έπικαιρότητας, να δικαιολογούν ως άυθεντικά λενινιστικές όλες τις ένέργειες του ΚΚΣΕ και να λιβανίζουν ως άρχιερέα του λενινισμού τόν εκάστοτε γραμματέα αυτού του κόμματος¹⁵. Χωρίς άμφισβησία αυτές οι «έπιστημονικές» άπόψεις δέν άντέχουν σέ σοβαρή θεωρητική κριτική και θά μπορούσαν να συζητηθούν άποκλειστικά και μόνο σέ πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο και μέσα στό πλαίσιο των προβλημάτων που άναφέρονται στή φύση των Άνατολικών καθεστώτων και τις δομές των κομμουνιστικών κομμάτων. Άπό τήν άλλη μεριά, οι έξισου δογματικοί έπίγονοι του τροτσισμού ισχυρίζονται ότι ή ουσία της λενινιστικής θεωρίας έγκειται στήν ανάλυση των ενδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων¹⁶. Οι όποιες αναγκαστικά θά οδήγησαν τό σημερινό Διεθνές Καπιταλιστικό Σύστημα σέ καταστροφή, προωθώντας τις δυνατότητες μιάς παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης με κέντρο τήν αναπτυγμένη Δύση. Οι αντίληψεις αυτές, καθώς βρίσκονται στόν αντίποδα των τριτοκοσμικών αναλύσεων και όντας πολύ πιο κοντά στή σκέψη του Λένιν, έχουν τή βασική αδυναμία ότι προσπαθούν, όπως και οι άπόψεις της ήγεσίας των δογματικών κομμουνιστικών κομμάτων, να ένωματώσουν τήν πραγματικότητα στό λενινιστικό σχήμα χωρίς να έχουν ξεκαθαρίσει τό πρόβλημα της θεωρητικής

9. P. Barran, *The Political economy of growth* (N. York, 1962). Στενή σχέση με τό αρχικό θεωρητικό σχήμα του Π. Μπάραν έχουν και τ'ά άκόλουθα έργα Π. Μπάραν - Π. Σουήζυ, *Μονοπωλιακό κεφάλαιο* (Παπαζήσης), Χ. Μάγκντοφ, *Η ήλικία του ιμπεριαλισμού*, G. Kay, *Development and Underdevelopment* (London 1975).

10. Σημαντικά έργα αυτής της σχολής μπορούν να θεωρηθούν τά άκόλουθα: A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in L. America* (N. York, 1969), A. G. Frank *Underdevelopment or revolution S. Amin, Accumulation on a World scale* (N. York 1970), P. Jallé, *Le pillage du Tiers monde*.

11. Βλ. A. Brewer, *Marxiste theorie of imperialism: a critical Survey* (London 1980), τρίτο μέρος, I. Roxborough: *Theories of underdevelopment*, κεφ. 5. (London 1979).

12. A. G. Frank, *Lubenbourgeoisie - Lubendevlopment* (N. York 1972), S. Amin, *Ίμπεριαλισμός και άνιση ανάπτυξη*.

13. B. Warren, όπ. π., κεφ. 5.

14. M. Bleaney, *Underconsumption theories*, σ. 181-3, (London 1976), M. Kidron: *Kapitalism and Theory* (London 1974), σ. 126-45. Πιο έμμεσες άλλά τό ίδιο ουσιαστικές ως προς τήν άρνηση της λενινιστικής θεωρίας είναι οι άπόψεις που εκφράζονται στό άκόλουθα έργα: M. Barrat Brown, *The economics of imperialism* (London, 1974), του ίδιου: «A critique of marxiste theories of imperialism» στό *Studies in the theory of imperialism* (London 1972), J. O'Connor: *The corporation and the State*, (N. York 1974), V. G. Kiernan: *The marxiste theory of imperialism* (London 1974).

15. Βλ. K. Mikulsky: *Lenin's teaching on the world economy and its relevance to our times* (Moscow 1975), K. Zarodov: *Leninism and contemporary problems of the transition from capitalism to socialism*, (Moscow 1978).

16. Βλ. E. Mandel όπ. π., E. Mandel, *Europe versus America* (London 1968), E. Mandel *Ό ύστερος καπιταλισμός* (London 1975).

επάρκειας του τελευταίου. Έτσι, αν και ισχυρίζονται ότι το λενινιστικό σχήμα ήταν απόλυτα όρθό, δεν έχουν κατορθώσει μέχρι σήμερα να δώσουν μία πειστική εξήγηση γιατί οι ιστορικές εξελίξεις δεν ακολουθούν τις γραμμές που χάραξαν τα βασικά συμπεράσματα του Λένιν.

Στό τέλος αυτής της σχηματικής και έλλειπτικής παρουσίασης των κυριότερων σύγχρονων κριτικών της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού θα μπορούσε να πει κανείς ότι η αρχική στείροτητα της διαμάχης άστων και μαρξιστών θεωρητικών έχει μεταφερθεί στο έσωτερικό του μαρξιστικού στρατοπέδου. Όπου, ακολουθώντας τα κύρια συμπεράσματα άλλων θεωρητικών τάσεων, το λενινιστικό μοντέλο όχι μόνο έχει παραλύσει θεωρητικά, αλλά έχει πάψει να αποτελεί τη βάση σημαντικού αριθμού μαρξιστικών αναλύσεων, που είτε το άπορριπτουν ολοκληρωτικά είτε το αγνοούν έμμεσα χρησιμοποιώντας δευτερεύουσες πτυχές του. Ό,τι άπορριπτό από το άλλοτε κεντρικό θεωρητικό εργαλείο της μαρξιστικής σκέψης είναι η δογματική έπιμονή των τροτκιστών να προβλέπουν τον άποκαλυπτικό έρχομό της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Δύση, ή χωρίς άρχες χρήση του λενινιστικού μοντέλου για τις ανάγκες της σοβιετικής έξωτερικής πολιτικής και μία καρικατούρα του λενινισμού μέσα στο μωσαϊκό και των τριτοκοσμικών συνθέσεων.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

Η κριτική αντίληψη που θεωρεί το λενινιστικό πρότυπο άνάλυσης του ιμπεριαλισμού ένα πολιτικό φυλλάδιο χωρίς θεωρητικές αξιώσεις, αλλά και οι άλλες άπόψεις, που είτε διαμελίζουν είτε προσαρμόζουν στίς πολιτικές ανάγκες της στιγμής αυτό το πρότυπο, πάσχουν σοβαρά από άδυναμία κατανόησης της θεωρητικής φύσης της λενινιστικής άνάλυσης. Αυτό γίνεται πολύ καθαρό αν κανείς πάρει ύπόψη μερικές από τις πιο σημαντικές σύγχρονες θεωρητικές προσπάθειες που έχουν στόχο τη μελέτη της σκέψης του Λένιν και την άνάλυση του έργου του.

Ο Λ. Άλτουσέρ στο δοκίμιό του «Ο Λένιν και η φιλοσοφία» προσδιορίζει με άρκετή σαφήνεια τις στéρες μεθοδολογικές ρίζες της θεωρητικής συμβολής του Λένιν στο σύνολό της¹⁷. Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με τον Άλτουσέρ, ο Λένιν ήταν ο πρώτος μαρξιστής θεωρητικός που στο κλασικό έργο του «Υλισμός και Έμπειριοκριτικισμός» έπιχείρησε να κάνει καθαρή τη διάκριση μεταξύ έπιστήμης και φιλοσοφίας, στη βάση των διαφορετικών τους αντικειμένων¹⁸. Το αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι η ίδια η διαδικασία της έπιστημονικής άνάλυσης κι ο προσδιορισμός των όριών της, σέ αντίθεση με την έπιστημονική άνάλυση καθεαυτή που έχει ένα ιστορικά προσδιορισμένο αντικείμενο. Ός άποτέλεσμα της διαφορετικής φύσης της έπιστήμης και της φιλοσοφίας, η μέν έπιστήμη στηρίζεται στη σχετικότητα του ιστορικά έξελισσόμενου αντικειμένου της, η δέ φιλοσοφία είναι αναγκαστικά «άπόλυτη» προσπαθώντας να προσδιορίσει «τήν αντικειμενικότητα της συνολικής έπιστημονικής γνώσης για ένα αντικείμενο». Μ' αυτή τη συλλογιστική ο Άλτουσέρ συμπεραίνει ότι κατά τον Λένιν η φιλοσοφία ήταν «η θεωρία της θεωρίας», που σέ τελική άνάλυση προφύλασσε την έπιστημονική γνώση από τους κινδύνους του έμπειρισμού, βάζοντας πάντοτε ως κύριο αναλυτικό της κριτήριο το στοιχείο της αντικειμενικότητας. Αυτό δέ το στοιχείο της αντικειμενικότητας που όριοθετεί το θεωρητικό πεδίο της έπιστήμης και διαμορφώνει τα αναλυτικά της εργαλεία κατά τέτοιο τρόπο ώστε να έπαρκούν για τη λειτουργία της θεωρητικής άφάιρσης,

άποτελεί τον «πολύτιμο» κρίκο που διαλεκτικά συνδέει έπιστήμη και φιλοσοφία στο πλαίσιο της μαρξιστικής άνάλυσης. Στη βάση αυτού του κρίκου ο Λένιν καταλήγει, κατά τον Άλτουσέρ, ότι όχι μόνο η έπιστήμη όριοθετείται άπέναντι στους κινδύνους της έμπειριστικής παρέκκλισης, αλλά ότι ταυτόχρονα και η έξέλιξη της έπιστημονικής γνώσης παρέχει τά άπαραίτητα στοιχεία στη φιλοσοφία για να παρέμβει άποφασιστικά στη διαμάχη της με τον ιδεαλισμό¹⁹.

Ακολουθώντας την αναλυτική λογική του Λ. Άλτουσέρ, για τις μεθοδολογικές ύποδομές του λενινιστικού έργου, θα πρέπει κανείς να παραδεχτεί ότι η κριτική τμημάτων αυτού του έργου δεν μπορεί παρά να έχει καθαρά θεωρητικό χαρακτήρα, δηλαδή θά πρέπει ν' αντιμετώπισει με συνέπεια και συνολικά τις διάφορες πτυχές της λενινιστικής άνάλυσης. Σ' αυτό το συμπέρασμα όμως οδηγεί και μία άκόμη σημαντική θεωρητική μελέτη για το χαρακτήρα και τη διαδικασία άνάπτυξης της λενινιστικής θεωρίας. Ο Ν. Χάρντινγκ στο έργο του «Η Πολιτική Σκέψη του Λένιν²⁰» διακρίνει δυό κύρια στάδια έξελιξης στη διαμόρφωση των θεωρητικών αναλύσεων και πολιτικών έπιλογών του Λένιν. Στο πρώτο στάδιο ο Λένιν έχει ως θεωρητικό του αντικείμενο τη ρωσική κοινωνία της εποχής του τσάρου και, αναλύοντας τις πολύπλοκες διασυνδέσεις του καπιταλισμού με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κυριαρχία του καπιταλισμού είναι ένα πρώτο αναγκαίο βήμα στη μακρόχρονη προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού έκείνης της κοινωνίας. Στο πολιτικό επίπεδο αυτή η άνάλυση στηρίζει την πολιτική ύποστήριξης, της αναγκαιότητας μιας δημοκρατικής επανάστασης για τό άμεσο μέλλον. Το έξεπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου όμως τραβά την προσοχή του Λένιν στο διεθνή χώρο. Όπου κατά τον Χάρντινγκ η σύγκρουση μεταξύ των πιο ισχυρών καπιταλιστικών κρατών με στόχο την τελική ήγεμονία του Διεθνούς Συστήματος οδηγεί τον Λένιν στην άνάλυση αυτού του συστήματος²¹. Τέλος ο Χάρντινγκ ύποστηρίζει ότι ο πόλεμος μεταξύ των προηγούμενων καπιταλιστικών κρατών θεωρήθηκε από τον Λένιν ως έπαρκής άπόδειξη ότι ο ιμπεριαλισμός ήταν τό τελικό στάδιο κυριαρχίας του καπιταλισμού στο Διεθνές Σύστημα και οι συνθήκες είχαν πιά ώριμάσει για τό έξεπασμα της Διεθνούς Σοσιαλιστικής Έπανάστασης.

Γ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

Ακολουθώντας τά κύρια συμπεράσματα του Λ. Άλτουσέρ και του Ν. Χάρντινγκ για τις μεθοδολογικές ρίζες και την έξέλιξη της θεωρητικής συμβολής του Λένιν στο σύνολό της, φτάνουμε στη θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό άφου πρώτα έχουμε, σχηματικά ίσως, δικαιολογήσει την αναγκαιότητα της κριτικής έπεξεργασίας αυτής της θεωρίας.

Τό πρώτο χαρακτηριστικό της θεωρίας του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό, που πρέπει να σημειωθεί, είναι ότι μέσα στο έργο του Λένιν παρουσιάζεται σαν μία διαδικασία άνάλυσης μάλλον, παρά σαν ένα συγκεκριμένο και παγιωμένο θεωρητικό σχήμα. Ο Λένιν έπεξεργαζόμενος τά βασικά θέματα της άνάλυσης του ιμπεριαλισμού, άμέσως μετά τό έξεπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου, δημοσιεύει τό βιβλίο του «Ο ιμπεριαλισμός, τό άνώτατο στάδιο του καπιταλισμού», τον Ιούνιο του 1916. Στο διάστημα όμως της διετίας που μεσολαβεί δημοσιεύει άρκετές μελέτες για τον πόλεμο, μελέτες που διερευνούν σημαντικές πτυχές του Διεθνούς Συστήματος και θά μπο-

19. Λ. Άλτουσέρ, όπ. π.

20. Βλ. Ν. Harding: Lenin's political thought, Vol 1 (London 1977) σ. 6, 85-7.

21. Βλ. Ν. Harding στο ίδιο σ. 6-7, 291-6, 302-5.

17. Λουί Άλτουσέρ, Ο Λένιν και η φιλοσοφία (Ήριδανός).

18. Λένιν, Υλισμός και έμπειριοκριτικισμός.

ρούσαν να θεωρηθούν ως εισαγωγικά βήματα στη διαδικασία διαμόρφωσης της τελικής θεωρίας του για τον Ιμπεριαλισμό²². Το 1916 ο Λένιν δημοσιεύει το βιβλίο του για τον Ιμπεριαλισμό που όπως ούποτε περιέχει την πιο ολοκληρωμένη επεξεργασία της ανάλυσης του για το Διεθνές Σύστημα. Αλλά, από το 1917 και μετά, ιδιαίτερα μετά το 1920, τα κείμενα του Λένιν σχετικά με διεθνή προβλήματα παρουσιάζουν ένδειξεις σημαντικών μετατοπίσεων που ίσως ξεπερνούν το θεωρητικό πλαίσιο του βιβλίου του²³.

Η θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού

Με βάση τη θεωρία του Μάρξ για τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και το έργο του Χίλφερντινγκ «Χρηματιστικό κεφάλαιο», ο Λένιν επεξεργάστηκε τις γενικές γραμμές της θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού²⁴. Καθοριστική στη σκέψη του Λένιν ήταν η αντίληψη, ότι τα σπέρματα της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου ενυπήρχαν στην έντατικοποίηση του οικονομικού ανταγωνισμού που κυριαρχούσε στο προηγούμενο στάδιο του καπιταλισμού. Αλλά, καθώς η συγκεντροποίηση γίνεται η κυρίαρχη τάση της καπιταλιστικής συσώρευσης, οδηγεί από τη μία μεριά, στην κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων κι από την άλλη, συρρικνώνει τον αριθμό εκείνων που έχουν ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Αυτά τα αντιφατικά αποτελέσματα της συγκεντροποίησης προκαλούν σημαντικές ανωμαλίες στη διαδικασία συσώρευσης κεφαλαίου, σπουδαιότερες των οποίων είναι οι εξής δύο²⁵:

- I. ενισχύεται η ανισόμορη ανάπτυξη της οικονομίας,
- II. οξύνεται η ενδογενής αναρχική και χωρίς ισορροπία λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς η συγκεντροποίηση αναπαράγει και εντείνει την αντίφαση που ήδη έχουμε αναφέρει μεταξύ κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων/ ιδιοποίησης του πλεονάσματος.

Μέσα στο γενικό πλαίσιο των αντιθέσεων, που προέρχονται από την ένταση της συγκεντροποίησης στη διαδικασία καπιταλιστικής συσώρευσης, οι σχέσεις και οι θέσεις των κυριότερων μεριδίων του κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία τείνουν να μετασχηματιστούν ουσιαστικά. Το τραπεζικό κεφάλαιο που ελέγχει σημαντικές ποσότητες του συνολικά διαθέσιμου χρήματος αρχίζει να γίνεται κυρίαρχο. Καθώς η δυναμική επέκταση των πιστωτικών μηχανισμών και η εντεινόμενη ανάγκη του βιομηχανικού κεφαλαίου για δάνεια κάνει το τραπεζικό κεφάλαιο τον ουσιαστικό ρυθμιστή της οικονομίας,

22. Χαρακτηριστικά δείγματα αναλύσεων του Λένιν, πρίν την ολοκλήρωση του τελικού θεωρητικού σχήματος που περιέχεται στο βιβλίο του, είναι τα ακόλουθα δύο έργα:

– «Ο σοσιαλισμός και ο πόλεμος», Άπαντα, τόμ. 21, και «Η χρεωκοπία της Β' Διεθνούς», Άπαντα τόμ. 21, γραμμένα το πρώτο τον Ιούλιο-Αύγουστο 1915 και το δεύτερο Μάιο-Ιούνιο 1915. Σημειώνουμε ότι το σύνολο του έργου του Λένιν σχετικά με τον Ιμπεριαλισμό που γράφτηκε μεταξύ Αύγουστου 1914 – Ιουνίου 1917 περιλαμβάνεται στους τόμους 21, 22, 23, 24, 39 των Άπαντων (Ελληνική Έκδοση, Έκδοτικό Κεντρικής Επιτροπής ΚΚΕ, 1953). Εξάλλου οι σημαντικότερες μελέτες του για τον Ιμπεριαλισμό μεταξύ 1918 και 1923 περιέχονται στον Β' και Γ' τόμο των Διαλεγμένων Έργων, (έλλ. Έκδοση Έκδοτικό Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, 1951).

23. Σημαντικά δείγματα των διαφοροποιήσεων της θεωρητικής αντίληψης του Λένιν υπάρχουν στα Διαλεγτά Έργα, και ιδιαίτερα στο κείμενο που επισημαίνεται στη σημείωση 4 αυτού του άρθρου.

24. Βλ. R. Hilferding, *Finance Capital* (London 1981), Κ. Μάρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. 2.

25. Βλ. τη σχετική έκθεση στο έργο του Λένιν «Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, εκλαϊκευτικό σκιαγράφημα», Άπαντα, τόμ. 22, σ. 187-311.

ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης. Σταδιακά μέσα από την επανάληψη των κυκλικών κρίσεων του καπιταλισμού ο άρχικός έλεγχος του βιομηχανικού από το τραπεζικό κεφάλαιο μετασχηματίζεται, καθώς το τραπεζικό κεφάλαιο αποκτά την ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγής στη βιομηχανία.

Το τελικό όριο αυτής της διαδικασίας, όπως έχει δείξει και ο Χίλφερντινγκ, είναι η ενοποίηση των δύο άρχικά διακεκριμένων κατηγοριών του βιομηχανικού/τραπεζικού κεφαλαίου, στην κατηγορία του χρηματιστικού κεφαλαίου το οποίο έχει ιδιότητες ουσιαστικά διαφορετικές από τα συστατικά του στοιχεία. Αυτή η ιδιαιτερότητα του χρηματιστικού κεφαλαίου γίνεται, κατά τον Λένιν, πολύ καθαρή μέσα από το μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ο διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και έλεγχου των μέσων παραγωγής αποκτά ευρύτερες διαστάσεις στη σφαίρα της παραγωγής και διαιρεί σχεδόν κάθετα την αστική τάξη σε δύο μερίδες, μία επιχειρηματιών και μία εισοδηματιών. Με τελικό και αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επικράτηση των εισοδηματιών που αποτελεί και τη σημαντικότερη ένδειξη της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Η θεωρία του διεθνούς συστήματος

Με την προϋπόθεση της επικράτησης του μονοπωλιακού καπιταλισμού σε όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες, ο Λένιν προχώρησε στην ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος προσπαθώντας να συνδέσει τις νέες λειτουργικές ανάγκες αυτών των κοινωνιών με την αστάθεια που χαρακτήριζε το Διεθνές Σύστημα στις αρχές του 20ού αιώνα.

Με βάση τους μετασχηματισμούς και τις αναπόφευκτες ανωμαλίες που η επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού προκάλεσε στις αναπτυγμένες χώρες, ο Λένιν υποστήριξε την άποψη ότι η διαδικασία ανόδου του μονοπωλιακού καπιταλισμού κι η τελική του επικράτηση ήταν οι κύριοι συντελεστές της εξαγωγής κεφαλαίων προς τις μη καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπου η έλλειψη καπιταλιστικών αντιθέσεων, που εμπόδιζαν τη συσώρευση κεφαλαίου στις αναπτυγμένες κοινωνίες, έκανε δυνατή την εύκολη και σύντομη επέκταση των κερδών. Από την άλλη μεριά, καθώς η άνεληξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού δεν ήταν γραμμική σε κάθε κοινωνία, αλλά ενίσχυε την ανισόμορη μεταξύ τους ανάπτυξη, η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών διαταρασσόταν άποφασιστικά κι ο ανταγωνισμός τους εντεινόταν. Ιδιαίτερα, οι εξαιρετικά γοργοί ρυθμοί ανάπτυξης της Γερμανίας, των Ηνωμένων Πολιτειών και της Γαλλίας απέναντι στη λιγότερο έντυπωσιακή ανάπτυξη της Βρετανίας έτειναν να ανατρέψουν την ισορροπία του Διεθνούς Συστήματος που στηριζόταν στην ηγεμονία της βρετανικής αυτοκρατορίας.

Μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο η εξαγωγή κεφαλαίου είχε πάψει να είναι, σύμφωνα με τη γνώμη του Λένιν, ένα απλό οικονομικό φαινόμενο και εξελισσόταν σε βασικό μέσο κατάληψης στρατηγικών θέσεων, στη διαδικασία σύγκρουσης των καπιταλιστικών χωρών με στόχο την τελική ηγεμονία του Διεθνούς Συστήματος. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η εξαγωγή κεφαλαίων κι η αναβίωση της αποικιοκρατίας εξαπλωνόταν ταχύτατα στο Διεθνές Σύστημα ενσωματώνοντας σ' αυτό τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς που έπεφταν θύματα κατακτήσεων.

Όμως η έντυπωσιακή ταχύτητα της διαδικασίας του επεκτατισμού υπονόμει τις βάσεις της, καθώς αυτή συγκροτούνταν με τις ήδη εγκαθιδρυμένες αυτοκρατορίες των ευρωπαϊκών κρατών. Ο χώρος εξάπλωσης των δυνάμεων, που δεν διέθεταν αποικίες, στένευε επικίνδυνα οδηγώντας σε αναπόφευκτη όξυνση των ενδοϊμπεριαλι-

στικών αντιθέσεων. Ός συνισταμένη όλων αυτών των τάσεων ή ανακατανομή των σφαιρών επιρροής στις περιφέρειες έγινε τό πιό σημαντικό πρόβλημα τής διεθνούς πολιτικής σκηνής, καθώς τά άνερχόμενα καπιταλιστικά κράτη, κυρίως ή Γερμανία, υίοθετούσαν επιθετική πολιτική άψηφώντας τούς κινδύνους μίας γενικευμένης σύρραξης.

Ή θεωρία του Λένιν ως ιστορική υπόθεση

Έχοντας μία συνοπτική, αλλά συνολική εικόνα των βασικών πτυχών του λεινιστικού προτύπου, μπορούμε τώρα νά σχεδιάσουμε μέ καθαρά ιστορικούς όρους τήν υπόθεση πού ό Λένιν έκανε γιά τή φύση και τήν εξέλιξη του Διεθνούς Συστήματος. Τρία ήταν τά κύρια περιγραφικά σημεία τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν:

- α) ό μονοπωλιακός καπιταλισμός ήταν πριν τά τέλη του 19ου αιώνα κυρίαρχος σ' όλες τές αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες,
- β) ή εξαγωγή κεφαλαίου ήταν ή κύρια οικονομική διαδικασία επέκτασης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στην περιφέρεια του Διεθνούς Συστήματος και συνδέοταν, στό πολιτικό επίπεδο, μέ τήν ανάπτυξη τής άποικιοκρατίας, πού αντιπροσώπευε τήν πολιτική πτυχή τής ίδιας επέκτασης,
- γ) στό Διεθνές Σύστημα οι σφαίρες επιρροής ήταν καταμεμημένες σύμφωνα μέ τές οικονομικές δυνατότητες των κύριων άνταγωνιστών, αλλά οι ήδη υπάρχουσες αυτοκρατορίες περιόριζαν άποφασιστικά τή διαδικασία τής αναγκαίας γιά τό μονοπωλιακό καπιταλισμό επέκτασης.

Μέ βάση αυτό τό περιγραφικό-ιστορικό πλαίσιο ό Λένιν κατέληξε σέ δύο κύρια συμπεράσματα:

- α) τό Διεθνές Σύστημα βρισκόταν στις άρχές του 20ου αιώνα σέ μία περίοδο παρατεταμένης κρίσης, πού δέν μπορούσε νά έλεγχθεί μέ κάποια συμφωνία μεταξύ των ήμπεριαλιστικών δυνάμεων. Οι σημαντικές δομικές ανισότητες των ισχυρότερων καπιταλιστικών κοινωνιών, πού προέρχονταν από τήν άνισόμηση ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού στό έσωτερικό τους, άναπόφευκτα θά κατέστρεφε τήν όποιαδήποτε εύαισθητή ίσορροπία μεταξύ τους και θά δξυνε τόν άνταγωνισμό τους γιά τήν ήγεμονία του Διεθνούς Συστήματος.
- β) Όμως, επειδή ή γενική κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις άναπτυγμένες οικονομίες είχε ήδη θέσει τά θεμέλια του σοσιαλιστικού τους μετασχηματισμού, ή επίδραση τής διεθνούς κρίσης θά ήταν ή κύρια αίτία ενός διεθνούς επαναστατικού κύματος, πού θά τελείωνε μέ τό θρίαμβο του σοσιαλισμού στις άναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ίστορικά προβλήματα - περιγραφικές άδυναμίες

Ή σύγκριση των περιγραφικών στοιχείων του λεινιστικού προτύπου, μέ τά ιστορικά χαρακτηριστικά του Διεθνούς Συστήματος και του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις άρχές του 20ου αιώνα, άποκαλύπτει όρισμένες σημαντικές άδυναμίες του πρώτου.

Ή πρώτη άπ' αυτές τές άδυναμίες πηγάζει από τήν εκτίμηση του Λένιν γιά τήν κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' όλες τές άναπτυγμένες κοινωνίες. Άρκετοί ιστορικοί έχουν άποδείξει μέ πειστικά επιχειρήματα ότι ή γενικευμένη άνάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού του Λένιν ήταν κατάλληλη γιά τές κοινωνίες τής Άμερικής και τής Γερμανίας μόνο. Άντίθετα, οι δομές των υπόλοιπων καπιταλιστικών κοινωνιών τής Δ. Ευρώ-

πης δέν άνταποκρίνονταν στό σχήμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού όπως τό παρουσίασε ό Λένιν. Φυσικά στοιχεία του μονοπωλιακού κεφαλαίου είχαν ριζώσει σ' όλες τές άναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, όμως από τήν ύπαρξη στοιχείων πού προμηνύουν τήν κυριαρχία μίας τάσης μέχρι τόν τελικό μετασχηματισμό μίας κοινωνίας ή άπόσταση είναι όπωσδήποτε μεγάλη. Καί μ' αυτή τή λογική, θά μπορούσε κανείς νά ίσχυριστεί ότι τό λάθος του Λένιν δέν ήταν ότι άπέτυχε όλοκληρωτικά νά περιγράψει τήν πραγματικότητα, αλλά ότι άπολυτοποίησε μία μόνο ιστορική τάση, ύποβαθμίζοντας τήν πολυπλοκότητα των άναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών²⁶.

Ή δεύτερη άδυναμία τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν άφορά τήν εξαγωγή κεφαλαίων και τή σχέση της μέ τήν άποικιοκρατία. Τά ιστορικά στοιχεία, πού έχουμε στή διάθεσή μας, δέν άποδείχνουν τήν κυριαρχία τής εξαγωγής κεφαλαίων στο Διεθνές Σύστημα. Άντίθετα, έχει ύποστηριχθεί, μέ άρκετή πειστικότητα, ότι τό διεθνές έμπόριο εξακολουθούσε και μέχρι τές άρχές του 20ου αιώνα νά είναι ή κυρίαρχη μορφή διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας²⁷. Άλλά κι ό τόπος προορισμού των εξαγωγικών κεφαλαίων προκαλεί πολλά έρωτηματικά στην εκτίμηση του Λένιν πού συνέδεε τήν έντατικοποίηση τής εξαγωγής κεφαλαίων μέ τήν άναντίωση τής άποικιοκρατίας. Τό σημαντικότερο ποσοστό των διεθνών επενδύσεων πηγαινε είτε στις καπιταλιστικές οικονομίες, είτε προς τές άναπτυσσόμενες οικονομίες του Καναδά, τής Αύστραλίας και τής Ν. Άφρικής, είτε, τέλος, προς τές ύπάρχουσες άποικίες των κυριότερων αυτοκρατοριών. Τό ποσοστό των διεθνών επενδύσεων, πού είχαν στόχο τές νεοκατακτημένες άποικίες, ήταν μικρότερο άκόμη κι από εκείνο πού εισέρρεε στη Λ. Άμερική. Καί οι σπουδαιότερες δυνάμεις πού άνέτρεπαν τήν ίσορροπία του Διεθνούς Συστήματος, δηλαδή οι ΗΠΑ κι ή Γερμανία, ήταν στις άρχές του 20ου αιώνα εισαγωγείς ξένου κεφαλαίου²⁸.

Μέ βάση αυτές τές ιστορικές παρατηρήσεις τό περιγραφικό μέρος τής ιστορικής υπόθεσης του Λένιν παρουσιάζεται άρκετά άδύνατο. Φυσικά ό συνδυασμός τής διεθνοποίησης των επενδύσεων με τήν άποικιοκρατική επέκταση θά ήταν ιδανικός γιά τές καπιταλιστικές χώρες τής Δ. Ευρώπης και τής Β. Άμερικής. Όμως αυτό δέν σημαίνει ότι ή κατάσταση αυτή ήταν ήδη κυρίαρχη στο Διεθνές Σύστημα. Καθώς οι λειτουργίες των καπιταλιστικών κρατών ήταν πολύ εύρύτερες από τές άνάγκες των διαφόρων μερίδων τής άστικής τάσης, ή σχέση μεταξύ έξωτερικής πολιτικής των άναπτυγμένων κρατών και των σχεδίων των μονοπωλίων ήταν πιό πολύπλοκη από τήν περιγραφή του Λένιν, πού σέ τελική άνάλυση ήταν πολύ σχηματική και περιορισμένη²⁹.

Τέλος, ή περιγραφή του κύριου λόγου τής αστάθειας

26. Βλ. Β. Warren: *Imperialism Pioneer of capitalism*, σ. 65-7, D. K. Fieldhouse: *Economics and empire 1830-1914*, σ. 46-53. Άναλυτικές εικόνες των οικονομικών τής Άγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας πού άποκαλύπτουν τήν πολυπλοκότητά τους, ύπάρχουν στα άκόλουθα έργα:

P. Mathias: *The first industrial nation* (London 1969) Part II, F. Caron: *An economic history of modern France* (London 1979) Part I, M. Kitchen: *The political economy of Germany 1815-1914* (London 1978) CH 7, 8, 9., I. H. Gapham: *Economic development of France and Germany* (Cambridge 1968).

Ένώ οι δομικές διαφορές των ευρωπαϊκών οικονομικών έπεξεργάζονται μέ άρκετή σαφήνεια στο έργο του T. Kemp *Industrialization in nineteenth century Europe* (London 1976). Τέλος οι διαφορές μεταξύ Άγγλίας και Ήνωμένων Πολιτειών αναλύονται στο έργο του G. M. Holmes, *Britain and America* (Plymouth 1976) κεφ. 1-4.

27. Βλ. Β. Warren όπ. π. σ. 57-70.

R. E. Robinson - J. A. Gallagher: *Africa and the Victorians* (London 1961).

28. Βλ. H. Feis: *Europe the world's banker 1870-1914* (Clifton 1974), P. L. Coittrell: *British overseas investment in nineteenth century* (London 1975).

του Διεθνούς Συστήματος από τον Λένιν δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς σοβαρές αναδιαρθρώσεις. Το γεγονός ότι τα παντοδύναμα μονοπωλιακά συγκροτήματα, αποφασιστικής σημασίας για την εξήγηση του Λένιν, δεν ήταν ακόμη κυρίαρχα στη διεθνή οικονομική σκηνή, κάνει προβληματικό το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο ο οικονομικός επεκτατισμός του μονοπωλιακού καπιταλισμού συγκρούεται με τα καθιερωμένα όρια των παλιότερων αυτοκρατοριών. Αν και είναι σωστό ότι η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού δημιούργησε στις αναπτυσσόμενες οικονομίες ισχυρές πιέσεις για επέκταση προς τις υπανάπτυκτες κοινωνίες, ούτε οι συγκεκριμένες μορφές αυτής της επέκτασης που προερχόταν από την ταυτόχρονα διευρυμένη αναπαραγωγή των δομών των πιο αναπτυσσόμενων κοινωνιών, ούτε οι ιστορικές μορφές σύγκρουσης μεταξύ αυτών των κοινωνιών θα μπορούσαν να διερευνηθούν με βάση μια άπλη αντιπαράθεση του δυναμισμού των οικονομικών στοιχείων με τη στατικότητα των πολιτικών στοιχείων²⁹.

Προβληματικά συμπεράσματα

Οι αδυναμίες των περιγραφικών στοιχείων της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν είναι μια καλή εισαγωγή στα προβλήματα που προκύπτουν από τη διερεύνηση των ιστορικών του συμπερασμάτων.

Ο Ισχυρισμός του Λένιν ότι μια παρατεταμένη περίοδος σταθερότητας ήταν αδύνατη στο Διεθνές Σύστημα των αρχών του 20ού αιώνα φαίνεται σωστός με βάση την εμπειρία της μεσοπολεμικής περιόδου και το ξέσπασμα του Β' παγκοσμίου πολέμου. Οι Ισορροπίες που δημιουργήθηκαν μέσα στα έρειπια του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν αρκετά εύθραυστες, για να αντέξουν τη γέννηση της πρώτης σοσιαλιστικής οικονομίας, τό ξύπνημα των ένθικοαπελευθερωτικών μετώπων στις αποικίες, τη γενίκευση της οικονομικής κρίσης στη δεκαετία του '30 και την ένταση της ταξικής πάλης στις κοινωνίες της Δ. Ευρώπης.

Όμως θα πρέπει να τονιστεί ότι οι δομές του Διεθνούς Συστήματος, που παγιώθηκαν μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, και τα φαινόμενα που χαρακτήρισαν τις διεθνείς εξελίξεις διέφεραν σημαντικά από το πρότυπο του Λένιν. Για παράδειγμα η συμμαχία των καπιταλιστικών κρατών με τη Σοβιετική Ένωση, για να καταπολεμηθεί ο φασιστικός Άξονας, δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα απλό επεισόδιο στη διαδικασία δξυνσης των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων όπως τις πρόβλεψε ο Λένιν. Ακόμη, καθώς τα ένθικοαπελευθερωτικά μέτωπα αναπτύσσονταν στις περιφέρειες, η Ευρώπη γινόταν τό κέντρο της ενδοϊμπεριαλιστικής σύγκρουσης, όπου οι φασιστικές δυνάμεις επεδίωκαν να δημιουργήσουν μία οικονομικά αναπτυσσόμενη και συμπαγή βάση, που θα τους εξασφάλιζε παγκόσμια ήγemonία. Κατά περίεργο τρόπο λοιπόν, η υποβάθμιση των περιφερειών στη μάχη για την ήγemonία του Διεθνούς Συστήματος υποβοηθούσε την ανδρωση των ένθικοαπελευθερωτικών κινημάτων, την ίδια ώρα που ο κεντρικός πυρήνας των Ιμπεριαλιστικών μητροπόλεων κινδύνευε να εξαφανιστεί από την πίεση του φασιστικού Άξονα³¹.

Τέλος, η γενίκευση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και η διεθνοποίηση του κεφαλαίου, που κατά τον Λένιν θα ήταν βασικό στοιχείο ανισορροπίας στο Ιμπεριαλιστικό στάδιο του Διεθνούς Συστήματος, δεν θα μπορούσε να εκφράσει τις ιστορικές μορφές συσσώρευσης μερικών πολύ σημαντικών οικονομιών της εποχής. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία αναπτύχθηκαν με βάση ένα αυταρχικό έθνικό πρότυπο καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπου «ισχυρές κυβερνήσεις» διευκόλυναν τις οικονομικές διαδικασίες, έχοντας συντρίψει και θέσει εκτός νόμου τούς πολιτικούς και συνδικαλιστικούς οργανισμούς της εργατικής τάξης. Την ίδια περίοδο η οικονομική κρίση που κορυφώθηκε στη δεκαετία του '30 ενίσχυσε τις τάσεις «προστατευτισμού» σε κάθε οικονομία και υποβοηθήσε ακόμη περισσότερο τη συσσώρευση κεφαλαίου σε έθνική κλίμακα³².

Οι σημαντικές αυτές αδυναμίες της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν δεν είναι ικανές να οδηγήσουν σε τελικά συμπεράσματα σχετικά με την αξία της. Ιδιαίτερα αν πάρει κανείς υπόψη ότι ο κύριος στόχος του Λένιν δεν ήταν να προβλέψει τις μακρόχρονες προοπτικές του Διεθνούς Συστήματος, αλλά να τεκμηριώσει τό αναπόφευκτο ξέσπασμα της διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης ως αποτέλεσμα της γενικευμένης κρίσης του Ιμπεριαλισμού. Μ' αυτή τη λογική, εκείνο που πρέπει να ξετσαστεί και να αποτελέσει αποφασιστικό κριτήριο για την αξία της ιστορικής υπόθεσης του Λένιν είναι η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ Ιμπεριαλισμού και διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου του μεσοπολέμου.

Τό βασικό χαρακτηριστικό της μεσοπολεμικής περιόδου ήταν η πολυπλοκότητα των τάσεων που καθόρισαν τις κύριες πολιτικές εξελίξεις. Αν και τό ρήγμα που έγινε με τη σοβιετική επανάσταση σε συνδιασμό με τη γενικευμένη οικονομική αστάθεια και τό διχασμό των άστικών πολιτικών δυνάμεων λειτούργησαν ως όροι άποσταθεροποίησης των άστικών καθεστώτων, η διεθνής επανάσταση όμως που πρόβλεψε ο Λένιν, όχι μόνο δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά στο τέλος αυτής της περιόδου η ίδια η Σοβιετική Ένωση θρέθηκε σε πολύ κρίσιμη θέση, αντιμετώπιζοντας τη φασιστική απειλή.

Καθώς τό βαθύ σχίσμα μεταξύ κομμουνιστών και σοσιαλιστών απέκλειε τη δυνατότητα μίας έκλογικής νίκης της άριστερας στο σύνολό της, τό μικρά κομμουνιστικά κόμματα προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις επαναστατικές δυνατότητες της πρώτης μεσοπολεμικής περιόδου, με βίαιες εξεγέρσεις, που όμως άποδειχθηκαν άνικανες να κλονίσουν τό θεμέλιο των άστικών καθεστώτων. Αντίθετα, αυτά τό άπελπισμένα επαναστατικά κινήματα άνάγκασαν τούς τρομοκρατημένους σοσιαλιστές να ενισχύσουν τούς δεσμούς τους με τις άστικές πολιτικές δυνάμεις, σε μία προσπάθεια να προστατεύσουν την πολυτιμη, για ευρύτατες μάζες της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, πολιτική δημοκρατία³³. Αυτά συνέβαιναν σε μία περίοδο που οι οικονομικές συνέπειες του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν πολύ δυσμενείς για τις καπιταλιστικές χώρες της Δ. Ευρώπης και προκαλούσαν μία δξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων σε σημείο που η έκτίμηση για την ύπαρξη επαναστατικών συνθηκών να φαίνεται λογική. Ακόμη, ο διχασμός των άστικών πολιτικών δυνάμεων που άρχισε να παγιώνεται μετά τη λήξη του πολέμου ενίσχυε ούσιαστικά την παραπάνω έκτίμηση. Όμως, καθώς η επίδραση του οικονομικού επιπέδου στο πολιτικό δεν είναι γραμμική και παίρνοντας υπόψη ότι από τούς πολιτικούς κλονισμούς των άστικών κοινωνιών δεν ώφε-

29. Βλ. για παράδειγμα τις αναλύσεις των ιστορικών διαδικασιών που ώδηγησαν την άγγλική και γερμανική έξωτερική πολιτική στον Ιμπεριαλισμό, στα έργα των:

W. G. Hynes: *The economics of empire* (London 1979), H. Böhme: *Socialand economic history of Germany* (London 1678).

30. Η άποσταθεροποίηση του Διεθνούς Συστήματος που ώδηγήσε στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο περιγράφεται με άρκετή σαφήνεια, τουλάχιστον όσον άφορά τις πολιτικές πτυχές της, στα έργα των: A. J. Taylor: *The struggle for mastery in Europe 1848-1918* (Oxford 1971), R. Langhorne: *The collapse of the concert of Europe* (London 1981).

31. Βλ. E. H. Carr: *International relations between the two world wars 1919-1939* (London 1977).

32. Βλ. A. G. Kenwood - A. L. Lougheed: *The growth of the international economy 1820-1960*, Part II, επίσης για τις οικονομικές δομές της Ιταλίας και Γερμανίας στην περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Νίκου Πουλαντζά, *Φασισμός και Δικτατορία* ('Ολκός 1976).

33. Βλ. A. Przeworski: *Social democracy as a historical phenomenon* στο *New Left Review* 122, 1980, M. Salvadori: *K. Kautski and the socialist revolution 1880-1938* (London 1979), κεφ. X, XI.

λείται κατ' ανάγκην ή άριστερά, ή έλλειψη ένότητας στίς γραμμές τής ευρωπαϊκής άριστεράς έπαιξε άποφασιστικό έξισοροπιστικό ρόλο. Δημιουργήθηκαν έτσι παράδοξες καταστάσεις όπου ή ήγεμονία τής άστικής τάξης άναπαραγόταν χάρη στήν άποφασιστική βοήθεια ενός τμήματος τής άριστεράς. Τέλος, όπου τά όρια, μέσα στά όποια ή άτυπη συμμαχία τών σοσιαλιστών μέ τά άστικά κόμματα μπορούσε νά λειτουργήσει, έξαντλήθηκαν στίς πίο αδύνατες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι σοσιαλιστές είτε χρεώθηκαν τήν άποτυχία τών καπιταλιστικών κοινωνιών νά ξεπεράσουν τήν όλόπλευρη κρίση τους, είτε θεωρήθηκαν μαζί μέ τούς κομμουνιστές οι κύριες αίτιες τής κρίσης. Η άντιδραστική άκρα δεξιά παρουσιάστηκε ως μοναδική πολιτική λύση και σάρωσε, μέ τήν άνοχη σέ πολλές περιπτώσεις τών ύπολοίπων άστικών δυνάμεων, τήν άριστερά στό σύνολό της.³⁴

Οι πολιτικές εξελίξεις στή Γερμανία και τήν Ίταλία, τή μεσοπολεμική περίοδο, κινήθηκαν στό πλαίσιο πού σκιαγραφήσαμε πίο πάνω, ενώ ό Ισπανικός εμφύλιος μπορεί νά θεωρηθεί ως ή πρώτη συνδυασμένη επίθεση τών φασιστικών δυνάμεων σέ διεθνή κλίμακα.³⁵ Στίς άρχές τής δεκαετίας του '30, τά κομμουνιστικά κόμματα τών άναπτυσσόμενων χωρών τής Δ. Ευρώπης ήταν είτε εκτός νόμου, είτε στό περιθώριο τής πολιτικής ζωής, τήν ίδια ώρα πού ή Σοβιετική Ένωση περικυκλωμένη άπό φασιστικές και καπιταλιστικές κυβερνήσεις άντιμετώπιζε άπομονωμένη τήν πιθανότητα μιάς καταστροφής. Με αυτές τίς συνθήκες ή άλλαγή στρατηγικής άπό τή μιά μεριά, τών κομμουνιστικών κομμάτων πού υιοθέτησαν τήν πολιτική τών «λαϊκών μετώπων», σέ μιά άπελπισμένη προσπάθεια νά συνεισφέρουν στήν αντίσταση κατά τής φασιστικής έξάπλωσης, θά μπορούσε νά θεωρηθεί ως έμμεση παραδοχή τής βαθιάς άλλαγής τών ιστορικών συνθηκών, πού όχι μόνο δέν εύνοούσαν έπαναστατικές έξεγέρσεις, αλλά έβαζαν κρίσιμα έρωτήματα γιά τή δυνατότητα επίβιωσης τού κομμουνιστικού κινήματος.³⁶

Θεωρητικές αδυναμίες – θεωρητικά προβλήματα

Χρησιμοποιώντας τήν ιστορική έμπειρία τής μεσοπολεμικής περιόδου μπορούμε νά πούμε ότι τά κύρια συμπεράσματα τού Λένιν σχετικά μέ τήν έξέλιξη τού Διεθνούς Συστήματος έχουν δύο σημαντικές αδυναμίες:

α) παρά τή γενικά σωστή εκτίμηση τού Λένιν γιά τήν αναπόφευκτη αστάθεια τού Διεθνούς Συστήματος, τό θεωρητικό του σχήμα τής άνάλυσης τού ιμπεριαλισμού δέν ήταν έπαρκές γιά νά καλύψει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής τής περιόδου,

β) ή διεθνής σοσιαλιστική επανάσταση, πού προβλέφθηκε άπό τόν Λένιν ως αναπόφευκτη συνέπεια τής παρακμής τού ιμπεριαλισμού και τού μονοπωλιακού καπιταλισμού, όχι μόνο δέν έγινε, αλλά κατά τή μεσοπολεμική περίοδο κυριάρχησε τό άντιδραστικό ρεύμα τής άνόδου τού φασισμού.

Αυτές οι ιστορικές αδυναμίες τής θεωρίας τού Λένιν, άκριβώς επειδή είναι άρκετά σημαντικές κι επηρεάζουν ούσιαστικά τή δυνατότητα τής θεωρίας νά διερευνήσει τή συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα, μάς εισάγουν σέ μιά σειρά προβλημάτων πού άφορούν τή θεωρητική επάρκεια τής άνάλυσης τού Λένιν.³⁷

Τό πρώτο πρόβλημα πού άντιμετωπίζει κανείς στή μελέτη τής θεωρίας τού Λένιν γιά τόν ιμπεριαλισμό, είναι ή ασάφεια τού θεωρητικού τής άντικειμένου, πού σέ τελική ανάλυση κάνει δύσκολο τόν προσδιορισμό τού τί ανάλυται στά διάφορα μέρη αυτού τού έργου. Γιά παράδειγμα, ενώ είναι πολύ ξεκάθαρο ότι γιά τόν Λένιν «ο ιμπεριαλισμός, τό άνώτατο στάδιο τού καπιταλισμού» μιά και «...γεννήθηκε σάν παραπέρα άνάπτυξη και άμεση συνέχιση τών βασικών ιδιοτήτων τού καπιταλισμού γενικά»³⁸, όταν προσπαθεί νά διερευνήσει δομικά προβλήματα τού Διεθνούς Συστήματος έγκαταλείπει τή θεωρία τού μονοπωλιακού καπιταλισμού και συγκεντρώνεται στή συγκεκριμένη ίσοροπία δυνάμεων μεταξύ τών ιμπεριαλιστικών κρατών μέ πολύ διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές δομές:

«...μεταξύ τών έξη χωρών πού άναφέραμε, βλέπουμε, πρώτον νεαρές καπιταλιστικές χώρες (Άμερική, Γερμανία, Ίταλία) τών όποιων ή έξέλιξη είναι έξαιρετικά γρήγορη· δεύτερο, χώρες μέ παλαιότερη καπιταλιστική άνάπτυξη (Γαλλία, Βρετανία) τών όποιων ή μετέπειτα έξέλιξη είναι πίο άργη, ... και τρίτο μιά χώρα πολύ καθυστερημένη οικονομικά (Ρωσία) όπου ό νεότατος καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός είναι τυλιγμένος (...) μέ ένα έξαιρετικά πυκνό δίκτυ προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων»³⁹.

Η χρησιμοποίηση άπό τόν Λένιν δύο, ούσιαστικά, διαφορετικών θεωρητικών σχημάτων γιά τήν ανάλυση τού ίδιου άντικειμένου γεννά μιά σειρά άπό εύλογες άπορίες και ασάφειες. Έιχε ό Λένιν δύο διαφορετικές θεωρίες, μιά γιά τό Διεθνές Σύστημα και μιά γιά τούς ιδιαίτερους κοινωνικούς σχηματισμούς, τόν ιμπεριαλισμό και τόν μονοπωλιακό καπιταλισμό αντίστοιχα; Και εάν πραγματικά είχε δύο θεωρίες γιατί χρησιμοποιεί τούς όρους ιμπεριαλισμός και μονοπωλιακός καπιταλισμός χωρίς διάκριση; Ήταν αυτή ή ασάφεια τυχαία ή μιά θεωρητική έπιλογή πού στηριζόταν στήν εκτίμηση ότι οι σχέσεις παραγωγής τού μονοπωλιακού καπιταλισμού είχαν ήδη κυριαρχήσει σέ διεθνή κλίμακα; Οι άπαντήσεις στά έρωτήματα αυτά έχουν μεγάλη σημασία γιά τήν κατανόηση τής θεωρίας τού Λένιν. Έάν οι έννοιες ιμπεριαλισμός/μονοπωλιακός καπιταλισμός δέν άφορούν διαφορετικά άντικείμενα στό πλαίσιο τής ανάλυσης τού Λένιν, τότε ή χρήση τους χωρίς διάκριση είναι, λογικά τουλάχιστον, δικαιολογημένη. Αντίθετα, εάν ό Λένιν είχε διακρίνει τό Διεθνές Σύστημα και τόν κοινωνικό σχηματισμό ως δύο ξεχωριστές θεωρητικές κατηγορίες, πού δέν θά μπορούσαν νά αναλυθούν μέσα σ' ένα όμοιοές θεωρητικό σχήμα, τότε, ή φαινομενική ταύτιση τού ιμπεριαλισμού μέ τό μονοπωλιακό καπιταλισμό θά πρέπει νά θεωρηθεί ως ένδειξη κάποιου σημαντικού θεωρητικού λάθους μέ ρίζες στή γενικότερη σύλληψη τού Λένιν γιά τό Διεθνές Σύστημα.

Τό δεύτερο σημαντικό πρόβλημα τής θεωρίας τού Λένιν γιά τόν ιμπεριαλισμό άφορά τή σχέση οικονομίας και πολιτικής στό Διεθνές Σύστημα. Ύπάρχουν άρκετά άποσπάσματα στό βιβλίο τού Λένιν, όπου ή άνάπτυξη τού μονοπωλιακού καπιταλισμού κι ή άποσταθεροποίηση τού Διεθνούς Συστήματος είναι γραμμικά συνδεδεμένες μέ σχέση αίτιότητας.⁴⁰ Όμως υπάρχουν και κάποια άλλα σημεία πού μαρτυρούν μιά ούσιαστικά διαφορετική άντίληψη αυτής τής σχέσης. Γιά παράδειγμα, στήν κριτι-

34. Βλ. W. Abendroth: *A short history of the European working class* (London, 1972), κεφ. 5 και Ν. Πουλαντζάς, ό.π.

35. Βλ. E. J. Hobsbawm: *Revolutionaries* (London 1977), (και έλλην. έκδοση *Οί Έπαναστάτες*), J. Joll: *Europe since 1870* (London 1973), κεφ. 12.

36. Βλ. E. Hobsbawm: «Forty years of popular front government» στό *Marxism today* July 1976, σ. 221-8, Μ. Johnstone: «Trotsky and the popular front» στό *Marxism today* October/November 1978, σ. 308-17, 346-52.

37. Μεθοδολογικά μέχρι τώρα, ή ανάλυση πού ακολουθείται σ' αυτό τό άρθρο στηρίζεται στό σχήμα πού χρησιμοποιεί ό E. Lac-

lan στό έργο του *Politics and ideology in marxist theory* (London 1977), σ. 61-2. Δηλαδή μετά τήν παρουσίαση τού αναλυόμενου θεωρητικού σχήματος, τά περιγραφικά του μέρη μαζί μέ τά συμπερασματά του υπόκεινται στόν ιστορικό έλεγχο τής περιόδου στήν όποια αναφέρονται. Αν αυτή ή διαδικασία άποδείξει ούσιώδη διάσταση μεταξύ θεωρίας/ιστορίας, τότε υπάρχουν σοβαρές ένδείξεις γιά προβλήματα στό εσωτερικό τής θεωρίας, ή διερεύνησή τους μπορεί νά οδηγήσει στόν προσδιορισμό τών άποφάσεων και αδυναμιών τής έξεταζόμενης θεωρίας.

38. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 22, σελ. 271 «Ιμπεριαλισμός...»

39. Λένιν, *Στό Ίδιο*, σελ. 264.

40. Στό ίδιο.

κή της ανάλυσης του Κάουτσκι, όπου η συμφωνία των ιμπεριαλιστικών χωρών ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των μονοπωλίων θεωρείται δυνατή⁴¹, ο Λένιν παρατηρεί ότι δεν πρέπει να συγχέεται η έπекτατική τάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού γενικά, με την αυτόνομη έκρηξη των πολιτικών αντιθέσεων, που σε τελική ανάλυση πηγάζουν από τις σχέσεις άνισης ανάπτυξης των διαφόρων χωρών. 'Ακόμη, προσπαθώντας να εξετάσει τις λεπτές σχέσεις ισορροπίας μέσα στο Διεθνές Σύστημα, προσδιόρισε εκείνη την κατηγορία των χωρών, που χωρίς να έχουν μονοπωλιακές δομές και χωρίς να είναι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις αξιόλογες, κατόρθωναν να διατηρούν κάποια στοιχεία ανεξαρτησίας έμμεταλλεύμενες τις βαθιές διαφορές των κυριότερων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Τέλος, ο Λένιν υποστηρίζει ότι η δυναμική της ενδοϊμπεριαλιστικής διαμάχης έσπρωχνε τους κύριους ανταγωνιστές στην κατάκτηση χωρών, όχι τόσο επειδή ήταν αναγκαίες στους κατακτητές, αλλά κυρίως για να αποδυναμώσουν την αντίπαλη ιμπεριαλιστική δύναμη και να κλονίσουν την ήγemonία της.

Αυτές οι δυο αντιφατικές αντίληψεις της σχέσης οικονομίας και πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα δημιουργούν την εντύπωση ότι ο Λένιν δεν είχε λύσει οριστικά τα προβλήματα που την άφορουν. 'Ηταν η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού γραμμικά συνδεδεμένη με την αποσταθεροποίηση του Διεθνούς Συστήματος ή είχε αυτή η αποσταθεροποίηση τη δική της δυναμική που όπωσδήποτε έπηρεαζόταν, αλλά δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από το μονοπωλιακό καπιταλισμό; Έχει το Διεθνές Σύστημα ένα σχετικά αυτόνομο πολιτικό επίπεδο ή ό,τι συμβαίνει στην οικονομική σφαίρα καθορίζει εϋθέως και τις μεταβολές στο χώρο της διεθνούς πολιτικής; Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση οι απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα προσδιορίζουν και τη θέση που θα πάρει κανείς απέναντι στο έργο του Λένιν. Στην περίπτωση που ο Λένιν ανέλυσε το Διεθνές Σύστημα με αποκλειστική βάση την επίδραση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τότε, τά πίο πολλά από τά ιστορικά λάθη του όφειλονται σε κάποιο είδος οικονομισμού που κυριαρχεί στη σκέψη του. Όμως αν οι άσάφειες που περιγράψαμε είναι τά αποτελέσματα μιάς έλλειπτικής προσπάθειας που στόχευε στην έπεξεργασία μιάς ολοκληρωμένης θεωρίας του Διεθνούς Συστήματος, τότε, υπάρχει χώρος για οϋσιαστική εξέλιξη της ανάλυσης του Λένιν που θα μπορούσε να δώσει αξιόλογους καρπούς.

Η τελευταία κατηγορία προβλημάτων άφορα την αντίληψη του Λένιν για τό μονοπωλιακό καπιταλισμό. Μέ βάση τό οικονομικό μοντέλο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο Λένιν θεώρησε ότι τό παντοδύναμο οικονομικά «χρηματιστικό κεφάλαιο» είχε πλέον εισχωρήσει μέσα στον κρατικό μηχανισμό των αναπτυγμένων χωρών και τόν χρησιμοποιούσε αποκλειστικά για τίς στενές του επιδιώξεις. Καθώς όμως ο μονοπωλιακός καπιταλισμός είχε φτάσει σ' ένα προχωρημένο στάδιο παρακμής, όπου η αντίθεση της χρηματιστικής ολιγαρχίας με τά υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα είχε κορυφωθεί, η γενίκευση της πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ κράτους/χρηματιστικής ολιγαρχίας και μιάς ευρύτατης λαϊκής συμμαχίας ήταν αναπόφευκτη και θα είχε ως αποτέλεσμα την έγκαθίδρυση σοσιαλιστικών καθεστώτων στις αναπτυγμένες χώρες. Αντίθετα όμως με τίς προβλέψεις του Λένιν, όχι μόνο δεν έγιναν σοσιαλιστικές επαναστάσεις, μέχρι την έποχή που έγραφε τό βιβλίο του, αλλά η διάλυση της Β' Διεθνούς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άφετηρία μιάς διαδικασίας παρακμής για την ευρωπαϊκή άριστερά. Ο Λένιν για να εξηγήσει αυτό τό αντιφατικό, με τη θεωρία του, φαινόμενο, ίσχυρίστηκε ότι τά άνώτερα στρώματα του προλεταριάτου πρόδωσαν τά συμφέροντα της τάξης τους και δωροδοκήθηκαν από την άρχουσα τάξη. Ο πόλεμος όμως, κατά τόν Λένιν, θα όδυνε την ταξική πά-

λη άκόμη περισσότερο και θα κατέστρεφε αυτή την «έργατική άριστοκρατία» που έφραζε τό δρόμο της σοσιαλιστικής επανάστασης.⁴²

Χωρίς άμφιβολία, η ανάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τόν Λένιν είναι σημαντικά έπηρεασμένη από μιά «οικονομική» αντίληψη, που υποβαθμίζει τίς δυνατότητες της και δυστυχώς έχει επίδραση βαθύτατα την αντίληψη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Ός δείγμα των προβλημάτων που προέρχονται απ' αυτό τόν οικονομισμό, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την αντίληψη περί «έργατικής άριστοκρατίας» και της δωροδοκίας της, που και μέσα στο έννοιολογικό πλαίσιο του Λένιν αποδεικνύει ότι η κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού δεν όδηγεί αναγκαστικά στην άκρεια πόλωση, όπως θεωρεί ο Λένιν. Καθώς οι οικονομικές τάσεις δεν είναι μονοδιάστατες, άκόμη κι αν δεχτούμε ότι η επίδραση της πολιτικής στην οικονομία είναι άνύπαρκτη, ή ίδια ή διαλεκτική φύση των οικονομικών τάσεων δημιουργεί φαινόμενα αντιφατικά. Τώρα, αν προσθέσουμε και τά αναγκαία πολιτικά στοιχεία που άπουσιάζουν από τη θεωρία του Λένιν, τά συμπεράσματά του για την εξέλιξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού αποδυναμώνονται άκόμη πίο πολύ. Γιατί οι μη μονοπωλιακές μερίδες της άστικής τάξης θα στρέφονταν εναντίον των μονοπωλίων; Μήπως είχαν εκλείψει όλες οι ένδιάμεσες κοινωνικές κατηγορίες μεταξύ μονοπωλίων και προλεταριάτου; Έάν δεν είχαν εκλείψει, ήταν σε θέση τό προλεταριάτο ν' άποκτήσει ιδεολογική ήγemonία στις άλλες μη μονοπωλιακές τάσεις; Η σιωπή του Λένιν γ' αυτά τά ερωτήματα προσδιορίζει τό οϋσιαστικό πρόβλημα που άπάρχει στην ανάλυση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και ειδικότερα στην αντίληψη του για τό καπιταλιστικό κράτος στο στάδιο του αυτό.

Θεωρητικές αντιφάσεις - αντίκειμενα και θεωρίες

Είναι συνηθισμένο να θεωρούμε την ανάλυση του Λένιν για τόν ιμπεριαλισμό ως μιά θεωρία που άσχολεύεται με τό ιεραρχικά τελευταίο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, δηλαδή τό μονοπωλιακό καπιταλισμό. Αύτη όμως η αντίληψη της θεωρίας του Λένιν είναι όπωσδήποτε άσαφής και ίσως παραπλανητική.

Αρχίζουμε με την υπόθεση ότι ο μονοπωλιακός καπιταλισμός είναι ένα από τά στάδια ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κι ότι η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ένα θεωρητικό μέσο που χρησιμοποιεί στην ανάλυση ενός συγκεκριμένου ιστορικού αντικειμένου του κοινωνικού σχηματισμού⁴³. Η σχέση μεταξύ μονοπωλιακού καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού φαίνεται άρκετά προβληματική και δεν είναι καθόλου σαφές τί μπορεί να προσθέσει ή θεωρία του ιμπεριαλισμού στο ήδη υπάρχον θεωρητικό σχήμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή στην ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Μερικοί θεωρητικοί, ταυτίζοντας τόν ιμπεριαλισμό με τό μονοπωλιακό καπιταλισμό, ίσχυρίζονται ότι ο ιμπεριαλισμός είναι ή προέκταση της θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο στάδιο της επέκτασης και κυριαρχίας του τελευταίου σε παγκόσμια κλίμακα. Όμως τουλάχιστον έμμεσα οι θεωρητικοί, που ταυτίζουν ιμπεριαλισμό και μονοπωλιακό καπιταλισμό, αποδέχονται ότι ή θεωρία του ιμπεριαλισμού άσχολεύεται μ' ένα πολύ ειδικό αντικείμενο, τό Διεθνές Σύστημα που είναι σαφώς διακεκρίμενο από τόν κοινωνικό σχηματισμό. Φυσιολογικά, λοιπόν, ή

42. Λένιν, «Ιμπεριαλισμός...», Άπαντα τόμ. 22.

43. Για τίς έννοιες «τρόπος παραγωγής», «στάδιο τρόπου παραγωγής» και «κοινωνικός σχηματισμός» βλ. L. Althusser - E. Balibar: *Lire le Capital*, σ. 291, Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική έξουσία και Κοινωνικές τάξεις* (Θεμέλιο), «Εισαγωγή». Έπίσης του ίδιου, *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* (Θεμέλιο), «Εισαγωγή».

41. Βλ. M. Salvadori, *Karl Kautski and the socialist revolution*, σ. 181-218.

ταύτιση του ιμπεριαλισμού με το μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι μεθολογικά άσθηκτική εκτός εάν ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός, ως διακεκριμένη θεωρητική κατηγορία, έχει εκλείψει από το πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας.

Η θέση του Λένιν σ' αυτό το πρόβλημα απέχει πολύ από τό να είναι ξεκαθαρισμένη. Τίς πίο πολλές φορές χρησιμοποιεί τους όρους «ιμπεριαλισμός» και «μονοπωλιακός καπιταλισμός» χωρίς καμιά διάκριση. Όμως υπάρχουν όρισμένα σημεία, όπου η διάκριση μεταξύ των δύο έννοιών γίνεται:

α) όπως έχουμε αναφέρει εκεί που ο Λένιν προσπαθεί ν' αποδείξει την ενδογενή αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος, χρησιμοποιεί όχι τή θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αλλά τό νόμο τής ανισόμερης ανάπτυξης που κατά κάποιον τρόπο θά μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ανάλυσης του Διεθνούς Συστήματος με βάση μία ιδιαίτερη προβληματική, ανεξάρτητη από εκείνη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

β) χωρίζοντας ξεκάθαρα τό βιβλίο σέ δύο ανεξάρτητα μέρη που ασχολούνται τό ένα με τό μονοπωλιακό καπιταλισμό και τό άλλο με τόν ιμπεριαλισμό ως ιδιαίτερο στάδιο στήν ιστορία του Διεθνούς Συστήματος, ο Λένιν φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει τή διαφορά μεταξύ κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και Διεθνούς Συστήματος.

γ) η επανεξέταση τής λογικής του Λένιν στό κλασικό του έργο «*Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία*» (1903), όπου χρησιμοποίησε ένα πολύ εκλεπτυσμένο σχήμα άρθρωσης των διαφόρων τρόπων παραγωγής μέσα στό ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό, αντιπάσκει με μία ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος, που άνάγει τίς πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού σ' ένα γενικότερο σχήμα μονοπωλιακών σχέσεων παραγωγής σέ παγκόσμια κλίμακα⁴⁴.

δ) κατακρίνοντας τό βιβλίο του Μπουχάριν «*Η οικονομία τής μεταβατικής περιόδου*», ο Λένιν εκφράζει πολύ καθαρά τήν αντίρρηση του στόν ίσχυρισμό του Μπουχάριν γιά τήν παγκοσμιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επιμένοντας πώς οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής δέν ήταν κυρίαρχες σ' όλα τά μέρη του Διεθνούς Συστήματος, που τελικά σημαίνει ότι η θεωρία του Διεθνούς Συστήματος είναι άναγκαστικά πολύ εύρύτερη από εκείνη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁴⁵.

ε) τό 1920 στόν πρόλογο των γαλλικών και γερμανικών εκδόσεων του βιβλίου του ο Λένιν επεξηγεί πώς στόχος του είναι να προσφέρει «*μία συνθετική εικόνα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος μέσα από τίς διεθνείς σχέσεις του κατά τόν 20ό αιώνα*»⁴⁶. Καθώς η έννοια τής πρότασης «*συνολική εικόνα τής παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας*» πολύ απέχει από τό να ενισχύει τήν ταύτιση μονοπωλιακού καπιταλισμού και ιμπεριαλισμού, η αντίθετη άποψη ενισχύεται σημαντικά.

Από τήν άλλη μεριά όμως, η ταύτιση ιμπεριαλισμού, μονοπωλιακού καπιταλισμού όχι μόνο επαναλαμβάνεται πολλές φορές στό έργο του Λένιν, αλλά σέ πολλές περιπτώσεις φαίνεται να καθοδηγεί και τή λογική τής ανάλυσής του. Συνεπώς μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η θεωρία του Λένιν γιά τόν ιμπεριαλισμό έχει δύο σημαντικά προβλήματα:

α) περιέχει στοιχεία που άνάγονται σέ δύο άλλη-

λοσυγκρουόμενες μεθολογικές αντίληψεις, β) με βάση τήν επικρατέστερη μεθολογική αντίληψη χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό σχήμα που είναι άνικανο ν' αναλύσει τό αντίκειμένο του.

Τό πρόβλημα τώρα είναι να προσδιορίσουμε τά θεωρητικά λάθη που όδήγησαν σ' αυτές τίς δύο αντιφάσεις.

Εξαιτίας των περιγραφικών άδυναμιών τής θεωρίας του ο Λένιν σχημάτισε τήν έντύπωση ότι ο μονοπωλιακός καπιταλισμός κυριαρχούσε σ' όλους τους άναπτυσμένους κοινωνικούς σχηματισμούς τής εποχής του και προχώρησε στό να γενικεύσει τόσο πολύ τίς τάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ώστε να τίς θεωρεί σαν τους βασικούς προσδιορισμούς του Διεθνούς Συστήματος. Τό αποτέλεσμα ήταν ν' αναλύσει τό Διεθνές Σύστημα όχι ως μία συγκεκριμένη ένότητα σχέσεων μεταξύ άνισα άναπτυσμένων κοινωνικών σχηματισμών, αλλά ως ένα κοινωνικό σχηματισμό με κυρίαρχο τό μονοπωλιακό καπιταλισμό. Κατά συνέπεια ο Λένιν υποβάθμισε στήν άνάληψη του τή σημασία του κοινωνικού σχηματισμού σέ έθνικό επίπεδο, υποθέτοντας ότι οι έθνικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί ήταν σέ μία διαδικασία διάλυσης υπό τή επίδραση τής διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, που έτειναν να δημιουργήσουν μία εύρύτερη οικονομική δομή στό Διεθνές Σύστημα. Φυσικά, ο Λένιν συμπέρανε ότι αυτή η διαδικασία άνασύνθεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σέ διεθνές επίπεδο δέν επρόκειτο να ολοκληρωθεί, γιατί οι αντίθεσεις που πηγάζαν από τή διεθνοποίηση δημιουργούσαν τίς άναπόφευκτες αντιθέσεις/προϋποθέσεις τής διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης.

Όμως, άκολουθώντας τήν ίδια τή λογική του Λένιν, τό έξεπασμα τής διεθνούς σοσιαλιστικής επανάστασης δέν ήταν καθόλου άναπόφευκτο. Αντίθετα θά μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, όπως πολύ σωστά ήδη είχε κάνει ο Κάουτσκι, ότι ο σχηματισμός μιάς ένοποιημένης διεθνούς οικονομίας, που στηριζόταν στήν όμογενοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, θά καθιστούσε δυνατή τή συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών χρηματιστικών όλιγαρχιών, που θά προσπαθούσαν να ίσχυροποιήσουν τή θέση τους άπέναντι στό διεθνές προλεταριάτο.

Ο Λένιν άντιπαράθεσε βίαια σέ μία τέτοια αντίληψη με βάση τό νόμο τής άνισας και ταυτόχρονης ανάπτυξης, παρατηρώντας ότι οι δομικές διαφορές μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών ήταν οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες στήν έδοίμπεριαλιστική μάχη γιά παγκόσμια ήγεμονία. Καί παίρνοντας ύπόψη του τό άγεφύρωτο χάσμα των σταδίων οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών ο Λένιν κατέληξε ότι μία τέτοια περίπτωση άρμονικών και ίσοροπημένων σχέσεων μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων ήταν άδύνατη. Οι ένοίμπεριαλιστικές δομικές άνισότητες/αντιθέσεις προκαθόριζαν τήν ένδογενή αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος.

Η προσεκτική εξέταση του δεύτερου μέρους του επιχειρήματος του Λένιν που άπαντá στόν Κάουτσκι, άποκαλύπτει ότι ενώ στήν ανάλυση τής επίδρασης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στό Διεθνές Σύστημα ήταν έτοιμος να άποδεχτεί τή φθίνουσα σημασία του έθνικού κοινωνικού σχηματισμού ως ιστορικής ένότητας/θεωρητικής κατηγορίας, στήν ανάλυση των όρων τής ένδογενούς αστάθειας του Διεθνούς Συστήματος έγκαταλείπει τή θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού και συγκεντρώνεται στίς σχέσεις μεταξύ άνισα άναπτυσμένων κοινωνικών σχηματισμών. Αυτή η άδυναμία μεταξύ Διεθνούς Συστήματος και κοινωνικών σχηματισμών είναι ίσως η σημαντικότερη αντίδραση τής ανάλυσης του ιμπεριαλισμού από τό Λένιν, στό βαθμό που δέν τό επιτρέπει να διερευνήσει με σαφήνεια τά χαρακτηριστικά και τίς αντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος. Τά δύο διαφορετικά και άλληλοσυγκρουόμενα θεωρητικά σχήματα, που ο Λένιν χρησιμοποιεί, Διεθνές Σύστημα ως διευρυμένος κοινωνικός σχηματισμός με κυρίαρχο τόν μονοπω-

44. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία*.

45. Βλ. Ν. Bukharin: *Economics of the transformation period* (N. York 1971) σ. 12-3, 213.

46. Λένιν, *Άπαντα*, τόμ. 22, σελ. 191, Πρόλογος στή γαλλική έκδοση του «*Ιμπεριαλισμού...*».

λιακό καπιταλισμό/Διεθνές Σύστημα ως άρθρωση σχέσεων μεταξύ άμεσα αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών φυλακίζουν τη λογική σ' ένα στενό και ίσως κατατημένο αναλυτικό πλαίσιο, που κυριαρχεί κατά κύριο λόγο από μια λαθεμένη αντίληψη, αλλά περιέχει και σπέρματα μιας ευρύτερης και όπωσδήποτε σωστότερης θεωρητικής προοπτικής.

Πολιτική και οικονομία

Ο προσδιορισμός των σπουδαιότερων μεθοδολογικών αντιφάσεων της θεωρίας του Ιμπεριαλισμού του Λένιν ανοίγει το δρόμο για τη διερεύνηση των προβλημάτων, που άφορουν τη σχέση οικονομίας και πολιτικής. Καθώς η έλλειψη μίας ενιαίας αντίληψης για το Διεθνές Σύστημα δυσκολεύει το αναλυτικό σχήμα του Λένιν να προσεγγίσει με επάρκεια τα προβλήματα της άρθρωσης του πολιτικού με το οικονομικό επίπεδο, γενικεύοντας τις τάσεις που προέρχονται από τις λειτουργίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού, προσπάθησε ο Λένιν να αναλύσει τις αναδιαρθρώσεις του Διεθνούς Συστήματος θεωρώντας τις άμεσα αποτελέσματα της κυριαρχίας των μονοπωλιακών καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Το αποτέλεσμα ήταν να καταλήξει σ' ένα θεωρητικό σχήμα στο οποίο οι βασικές αντιθέσεις του Διεθνούς Συστήματος ήταν ταξικές με κυριαρχή την αντίθεση μεταξύ διεθνούς προλεταριάτου και χρηματιστικής ολιγαρχίας.

Όμως αυτή η αντίληψη για το Διεθνές Σύστημα απέκλειε από το αναλυτικό της πλαίσιο τις αντιθέσεις μεταξύ εθνικών κοινωνιών που, κατά τον Λένιν, θεωρούνταν απλά προκαταρκτικά στάδια των επερχόμενων ταξικών συγκρούσεων σε διεθνή κλίμακα. Οι αντιθέσεις μεταξύ κοινωνιών όπως εκφράζονταν από τις συγκρούσεις των εθνικών κρατών/κοινωνιών δεν είχαν, κατά τον Λένιν, στέρεη αντικειμενική/ύλική βάση. Και η διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής έκανε το έθνικό κράτος ένα προσωρινό φαινόμενο του εποικοδομηματος, που δεν είχε καμιά αντιστοιχία με τις διεθνοποιημένες οικονομικές δομές μονοπωλιακού καπιταλισμού. Από την άλλη μεριά όμως, σε κανένα σημείο του έργου του ο Λένιν δεν ήταν σε θέση να δώσει μιά επαρκή εικόνα των διεθνοποιημένων ταξικών αντιθέσεων. Ένω, αντίθετα, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, οι μόνες συγκεκριμένες αιτίες ένδογενών αντιθέσεων Διεθνούς Συστήματος που αναφέρονται από τον Λένιν, πηγάζουν από τις σχέσεις μεταξύ Ιμπεριαλιστικών κρατών.

Αυτή η προφανής αντίφαση μεταξύ συμπερασμάτων και ανάλυσης, που χαρακτηρίζει το έργο του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό, είναι συνέπεια της προσπάθειάς του να διερευνήσει το Διεθνές Σύστημα ως διευρυμένο κοινωνικό σχηματισμό, αποκλείοντας από τη λογική του τις ιδιαίτερες άρθρώσεις τρόπων παραγωγής και πολιτικών-οικονομικών-ιδεολογικών επιπέδων στο πλαίσιο των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Πιο συγκεκριμένα η παράκαμψη των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών που προσπαθεί ο Λένιν, έχει σημαντικές θεωρητικές επιπτώσεις για δύο κύριους λόγους:

α) οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στερούνται θεωρητικού περιεχομένου έξω απ' το συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικού σχηματισμού, όπου οι ειδικά διαρθρωμένη σχέση κεφαλαίου/έργασίας στηρίζει την παραγωγή υπεραξίας κατά ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο, που σε τελική ανάλυση προσδιορίζεται από τη συναρμογή των ιδιαίτερων τρόπων παραγωγής αναπτυσσόμενων στο εσωτερικό του⁴⁷.

β) ο τρόπος άρθρωσης του οικονομικού με το πολιτικό επίπεδο στο Διεθνές Σύστημα διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο του κοινωνικού σχηματι-

σμού, δεδομένου ότι η έλλειψη μίας ομογενούς οικονομικής δομής στο Διεθνές Σύστημα, όπως στον κοινωνικό σχηματισμό, κάνει προβληματική αν όχι αδύνατη την κυριαρχία των προσδιορισμών που πηγάζουν από το οικονομικό επίπεδο.

Με βάση αυτούς τους περιορισμούς μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σε αντίθεση με τον εθνικό κοινωνικό σχηματισμό, όπου οι οικονομικοί προσδιορισμοί σε συνάρτηση με τις πολιτικές/ιδεολογικές επιδράσεις έχουν ως αποτέλεσμα το σχηματισμό διακεκριμένων κοινωνικών τάξεων, στο Διεθνές Σύστημα όπου δεν υπάρχει ενιαία παραγωγική δομή ώστε να παράγει συγκεκριμένους οικονομικούς προσδιορισμούς, ο σχηματισμός κοινωνικών τάξεων είναι αδύνατος, εκτός αν η διαδικασία διάλυσης και μορφοποίησης ενός διεθνούς κοινωνικού σχηματισμού έχει προχωρήσει σημαντικά.

Στην περίπτωση όμως που οι διαδικασίες ολοκλήρωσης του διεθνούς κοινωνικού σχηματισμού/διάλυσης των κοινωνικών σχηματισμών δεν έχει προχωρήσει, όπως συνέβαινε την εποχή που ο Λένιν έγραφε το βιβλίο του, η προσπάθεια ταξικής ανάλυσης του Διεθνούς Συστήματος δεν μπορεί να δώσει καρπούς. Οι μοναδικοί δρώντες κοινωνικοπολιτικοί οργανισμοί στο διεθνές πεδίο είναι σε τέτοιες περιόδους τα εθνικά κράτη κι οι στρατηγικές επιλογές τους ρυθμίζουν τις εξελίξεις του Διεθνούς Συστήματος εκφράζοντας μ' ένα γενικό τρόπο την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διαφορετικών εθνικών κοινωνικών σχηματισμών. Ιδιαίτερα σε περιόδους έντονης αστάθειας του Διεθνούς Συστήματος δεν είναι κοινωνικές τάξεις που συγκρούονται, αλλά ενιαίοι εθνικοί/κρατικοί οργανισμοί που αντιπροσωπεύουν σε κάθε περίπτωση διαφορετικές άρθρώσεις ταξικών σχέσεων υπό την ηγεμονία μίας συγκεκριμένης τάξης ή κάποιου σχηματισμού κοινωνικών τάξεων. Χωρίς αμφιβολία κάθε ηγεμονική τάξη επιδιώκει την αναπαραγωγή της κυριαρχίας της διεθνώς, όμως για να πετύχει κάτι τέτοιο πρέπει πρώτα να διατηρήσει την ενότητα του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο κυριαρχεί. Η ιδεολογία του εθνικισμού ενισχύοντας τη διαταξική ενότητα του κοινωνικού σχηματισμού, δίνει τη δυνατότητα στο έθνικό κράτος να συνθέσει τις λειτουργίες των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων παράγοντας μιά συμπαγή πολιτική δραστηριότητα. Συνεπώς παρά την ιδιαιτερότητα των οικονομικών δεσμών μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού, η πολιτική παρέμβαση των εθνικών κρατών μετασχηματίζει τις σχέσεις τους κατά ένα πολύ σαφή τρόπο και τις κάνει το αντικείμενο άσκησης κρατικής πολιτικής.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η αδυναμία της θεωρίας του Λένιν να θίξει με σαφήνεια το πρόβλημα της σχέσης οικονομίας/πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα, ξεκινά από τη λαθεμένη αντίληψη γι' αυτό με βάση όχι τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού, αλλά την άρθρωση μονοπωλιακών σχέσεων/δυνάμεων παραγωγής που τελικά καταλήγει να θεωρεί το Διεθνές Σύστημα ως ένα απλό διευρυμένο κοινωνικό σχηματισμό χωρίς καμιά ιδιαιτερότητα. Ως αποτέλεσμα αυτής της επικίνδυνης απλούστευσης ο Λένιν εφαρμόζει τη θεωρία του κοινωνικού σχηματισμού στην ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος χωρίς να συντρέχουν οι ιστορικοί όροι που θα δικαιολογούσαν ένα τέτοιο θεωρητικό άλμα. Οι συνέπειες είναι εύλογες. Η κατά τον Λένιν γενικευμένη επίδραση μονοπωλιακού καπιταλισμού στο Διεθνές Σύστημα, δεν ήταν ούτε τόσο ενοποιημένη, ούτε είχε τις συνέπειες που ο Λένιν προέβλεπε. Οι τάσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού φιλτράρονταν μέσα από τις στρατηγικές επιλογές των εθνικών κρατών προκαλώντας πραγματικά δξυση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Όμως, αποτέλεσμα αυτών των αντιθέσεων δεν ήταν το βάθεμα των ταξικών σχέσεων μεταξύ διεθνούς προλεταριάτου και χρηματιστικής ολιγαρχίας, αλλά η κλιμάκωση των διαφορών μεταξύ εθνικών κρατών που οδήγησε σε δύο παγκόσμιους πολέμους.

47. Βλ. I. Roxborough: *Theories of underdevelopment* pp 42-54.

Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός

Η φύση των προβλημάτων που πηγάζουν από τη θεωρία του Λένιν για το μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι αρκετά διαφορετική. Έχοντας επεξεργαστεί μία κατά βάση σωστή ανάλυση της οικονομικής δομής του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο Λένιν προσπάθησε να τον κατατάξει ως ένα συγκεκριμένο στάδιο στην ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού. Μ' αυτή τη συλλογιστική ο Λένιν κατέληξε ότι αφού οι ενδογενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁴⁸ στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού είχαν διευρυνθεί και όξυνθεί στο έπακρο μέσα στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός φυσιολογικά ήταν το τελευταίο στάδιο της ιστορίας του καπιταλισμού. Οι λειτουργικές ανάγκες του χρηματιστικού κεφαλαίου προκαλούσαν μία άκρως πόλωση των πολιτικών δυνάμεων των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, που αναπόφευκτα, κατά τον Λένιν, οδηγούσαν στην τελική σύγκρουση μεταξύ της χρηματιστικής ολιγαρχίας κι ενός εύρυστου συνασπισμού κοινωνικών δυνάμεων υπό την ιδεολογική ηγεμονία της εργατικής τάξης.

Η ανάλυση αυτή του Λένιν έχει δύο πολύ σοβαρές θεωρητικές αδυναμίες. Κατ' αρχήν οι ειδικές αρθρώσεις του μονοπωλιακού καπιταλισμού μ' άλλους τρόπους παραγωγής και διαφορετικά στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα σε κάθε αναπτυσσόμενο κοινωνικό σχηματισμό καθόριζαν παραγωγικές δομές, που είχαν ουσιαστικές διαφορές απ' το θεωρητικό πρότυπο της οικονομικής δομής του μονοπωλιακού καπιταλισμού όπως τό είχε επεξεργαστεί ο Λένιν. Συνεπώς η διαδικασία προς την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες είχε πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε κάθε περίπτωση και δημιουργούσε πρωτότυπα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα, που δεν ήταν δυνατόν να αναλυθούν μέσα από το γενικό πρότυπο που υιοθέτησε ο Λένιν⁴⁹. Αυτές οι ιδιαιτερότητες των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνιών προσδιόριζαν και τις διαφορετικές λειτουργικές τους ανάγκες, που σε συνδυασμό με τις δομικές τους διαφορές καθόριζαν τις θέσεις τους στη διαμάχη για την κυριαρχία μέσα στο Διεθνές Σύστημα. Και τελικά η διαλεκτική σχέση μεταξύ των τάσεων που πήγαιναν από τις ιδιότυπες εσωτερικές αρθρώσεις των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών και των εξωτερικών επιδράσεων του Διεθνούς Συστήματος σ' αυτές, καθόριζαν τα πολύ εξειδικευμένα χαρακτηριστικά του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, η ανάλυση των οποίων δεν ήταν δυνατή με τη θεωρία του μονοπωλιακού καπιταλισμού ως αποκλειστικό εργαλείο.

Κατά δεύτερο λόγο, ο Λένιν επεδίωξε ν' αποδείξει ότι η «διάβρωση» του κρατικού μηχανισμού των αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών από τις χρηματιστικές ολιγαρχίες και η χρήση του για τις αποκλειστικές ανάγκες του χρηματιστικού κεφαλαίου ενίσχυε τις διαδικασίες πολιτικής πόλωσης, συσπειρώνοντας το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών δυνάμεων υπό την ηγεμονία της εργατικής τάξης έναντι του χρηματιστικού κεφαλαίου και του κράτους του. Σέ κανένα σημείο όμως της ανάλυσής του

ο Λένιν δεν μπόρεσε να εξειδικεύσει τα χαρακτηριστικά αυτού του συνασπισμού και τα στοιχεία που θα εξασφάλιζαν την ηγεμονία της εργατικής τάξης. Ίσως επειδή τέτοιος συνασπισμός με συμμετοχή του συνόλου σχεδόν της αστικής τάξης και με στόχο την εξάλειψη του καπιταλισμού δεν εμφανίστηκε ποτέ ως ιστορική πραγματικότητα.

Η ιστορική εξέλιξη κι οι λειτουργίες του αστικού κράτους στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες αντιφάσκουν με το αναλυτικό σχήμα του Λένιν. Με εξαίρεση τη φασιστική παρέκκλιση, το σύγχρονο αστικό κράτος έχει εξελιχθεί σε πεδίο μίας αδιάκοπης διαμάχης μεταξύ τμημάτων της αστικής τάξης και των πολιτικών μορφών εκπροσώπησης του εργατικού κινήματος. Έτσι και με βάση τους συσχετισμούς μεταξύ των υπάρχοντων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων παγιώνονται οι συμμαχίες μεταξύ κομμάτων και κινήματων που καθορίζουν τις κυβερνητικές αλλαγές μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Όμως η δομή του πολιτικού συστήματος στις αναπτυσσόμενες χώρες, που σε τελική ανάλυση εξαρτάται από τον κατακερματισμό της ίδιας της αστικής τάξης κι η ιδιαιτερότητα του αστικού κράτους που λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής/συνοχής, δεν επιτρέπουν τη χρήση του ως όργανου που εξυπηρετεί τα αποκλειστικά και στενά συμφέροντα μίας τάξης ή κοινωνικής μερίδας. Ός αποτέλεσμα αυτών των ιδιομορφιών του αστικού κράτους, πολλές φορές συμβαίνει η κατανομή μεταξύ οικονομικής και πολιτικής δύναμης να είναι ανισόρροπη, καθώς το δυσανάλογο πολιτικό/ιδεολογικό βάρος πολιτικών σχηματισμών, που έχουν πάψει να εκφράζουν τις ισχυρότερες οικονομικές δυνάμεις σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, μπορεί να τους διατηρήσει στον κυβερνητικό συνασπισμό⁵⁰.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε, κάνοντας χρήση της ιστορικής εμπειρίας και των θεωρητικών επεξεργασιών σ' αυτό τον τομέα, ότι αυτές οι ιδιαιτερότητες του αστικού κράτους το έχουν αναγάγει σ' ένα πολιτικό μηχανισμό άρκετα συμπαγή κι εύελο που μικρή σχέση έχει με το πρότυπο του «παρασιτικού» κι «έτοιμοθάνατου» κράτους όπως τό περιέγραψε ο Λένιν. Η αντιπροσωπευτική δομή του αστικού κράτους κάνει δυνατή την αναπαραγωγή της αστικής κυριαρχίας γενικά, ενώ, ταυτόχρονα, διαφυλάσσει την ιδεολογική εικόνα του ουδέτερου μηχανισμού, που λειτουργεί εξυπηρετώντας τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Κατ' αυτό τον τρόπο οι μετασχηματισμοί του αστικού κράτους ακολουθούν τις ουσιαστικές κοινωνικές/οικονομικές εξελίξεις χωρίς να βρίσκονται σε γραμμική εξάρτηση απ' αυτές.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Ο θρίαμβος της Οκτωβριανής επανάστασης και τα αποτελέσματα του Α' παγκοσμίου πολέμου επηρέασαν βαθύτατα την αντίληψη του Λένιν για το Διεθνές Σύστημα. Η καινούρια πραγματικότητα που αναδύονταν από τα έρειπια του πολέμου και οι σημαντικές δυσκολίες μίας γενικευμένης προλεταριακής εξέγερσης στην Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν με βάση τό αρχικό θεωρητικό σχήμα του Λένιν.

Υπάρχουν ουσιαστικές ενδείξεις ότι ο Λένιν συνειδητοποίησε αρκετά γρήγορα την ανάδειξη των καινούριων ιστορικών στοιχείων και προσπάθησε να επεξεργαστεί τα θεωρητικά μέσα που χρειαζόνταν για την ανάλυσή τους. Ήδη τό 1918, στη διαμάχη για τη σύναψη χωριστής ειρήνης με τη Γερμανία, ο Λένιν διατύπωσε τις άμβιβολίες του για την πιθανότητα μίας γενικευμένης ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής επανάστασης. Η άποψη του Τρό-

48. Πολύ καθαρή η διάκριση μεταξύ καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κοινωνικού σχηματισμού γίνεται στα έργα των: A. Cuttler, B. Hindess, P. Hirst and a. Hussain: *Marx's capital and capitalism today*, vol I, II (London 1977) Vol I, σ. 222-43, B. Fine - L. Harris: *Rereaping capital* (London 1979), σ. 12-15.

49. Σαν παράδειγμα θα μπορούσε ν' αναφέρει κανείς τη μεγάλη διαφορά της ανέλιξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις δύο πιο σημαντικές κοινωνίες της Ευρώπης, την Γερμανία και την Αγγλία, όχι μόνο από την άποψη των καθαρά οικονομικών τάσεων, αλλά και από τις βαθύτερες διαφορές των πολιτικών ιδεολογικών δομών που αποκρυσταλλώθηκαν στις δύο κοινωνίες.

Bl. L. Hannah: *the rise of the corporate economy* (London 1976) κεφ. 2, I. Nairn: *The break up of Britain* (London 1977) κεφ. 1, M. Kitchen, *The political economy of Germany 1870-1914*, H. Böhme, *Social and economic history of Germany*.

50. Νίκος Πουλιαντζής, «Πολιτική εξουσία...» δ.π. του ίδιου Κοινωνικές τάξεις δ.π. και Κράτος, *Εξουσία, Σοσιαλισμός*.

τοκυ υπέρ της «συνέχισης του επαναστατικού πολέμου» δέν βρήκε ανταπόκριση στη σκέψη του Λένιν, ο οποίος διαφωνώντας με την επικρατούσα άποψη μέσα στους κύκλους της ευρωπαϊκής άριστερας, δέν είχε πειστεί για την αναπόφευκτη έκρηξη σοσιαλιστικής επανάστασης στη Γερμανία⁵¹. Αντίθετα με τον Τρότσκι, ο Λένιν υποστήριζε τότε ότι οι αντικειμενικές συνθήκες ήταν εναντίον ενός «επαναστατικού» πολέμου και η σύγκρουση με δυνάμεις οικονομικά και στρατιωτικά υπέρτερες θά οδηγούσε σε τελική καταστροφή⁵².

— Μέ άφρηρία του τή χωριστή ειρήνη με τή Γερμανία, ο Λένιν άρχισε νά σχηματίζει μιά νέα αντίληψη για τήν ανάπτυξη τής παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας πού στηριζόταν σε δύο βασικές διαπιστώσεις:

α) η όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων μέσα στην κοσμογονία του Α' παγκοσμίου πολέμου παρέλυε τής δυνατότητες παρέμβασης των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων στη διαδικασία τής ρωσικής επανάστασης.⁵³

β) Οι ειδικές συνθήκες τής ρωσικής κοινωνίας, όπου οι ρίζες τής άστικής δημοκρατίας ήταν άρκετά αδύνατες, διευκόλυναν τό έργο των επαναστατικών δυνάμεων στό γκρέμισμα του καπιταλισμού⁵⁴.

Όμως, καθώς τό τέρμα του Α' παγκοσμίου πολέμου οδηγούσε σε μιά σχετική κάμψη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και παίρνοντας υπόψη τά ίσχυρα θεμέλια τής άστικής δημοκρατίας στις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο Λένιν διέβλεπε ότι η έξάπλωση τής σοσιαλιστικής επανάστασης στην Εύρώπη θά ήταν πολύ πλιό δύσκολη από τό θριαμβό της στη Ρωσία. Η Ρωσία, σύμφωνα μ' αυτή τή γραμμή σκέψης του Λένιν, ήταν μιά ειδική περίπτωση, ή πλιό αδύνατη ιμπεριαλιστική δύναμη πού φυσικά δέν μπορούσε νά διατηρήσει τή θέση της στο Διεθνές Σύστημα και, ταυτόχρονα, στο έσωτερικό της ή λιγότερο συμπαγή ταξικά και έθνικά κοινωνία. Φυσιολογικά λοιπόν, άκολουθώντας τή σκέψη του Λένιν, δέν θά μπορούσε κανείς νά περιμένει ότι η ανάπτυξη τής επαναστατικής διαδικασίας σε παγκόσμια κλίμακα θά ήταν τόσο εύκολη όσο στην περίπτωση τής Ρωσίας. Ίδιαίτερα οι ειδικές συνθήκες τής Δυτικής Εύρώπης έκαναν δύσκολη τή γρήγορη έξάπλωση του επαναστατικού κινήματος και, παρά τή γενικευμένη κρίση του Διεθνούς Συστήματος, οι δομικές ανισότητες των διαφόρων κοινωνιών προσδιόριζαν διαφορετικά πρότυπα κοινωνικού μετασχηματισμού.

Στό άμεσο μέλλον, κατέληγε ο Λένιν, θά έπρεπε νά αναμένεται όχι τό ξεσπάσμα σοσιαλιστικών επαναστάσεων στη Δυτική Εύρώπη αλλά ή συντονισμένη ιμπεριαλιστική επίθεση ενάντιον τής Σοβ. Ένωσης. Συνεπώς ή πλιό σωστή πολιτική των σοσιαλιστικών δυνάμεων σε διεθνή κλίμακα θά ήταν εκείνη πού θά προσπαθούσε νά κερδίσει χρόνο πολύτιμο για τήν άμυνα τής Σοβιετικής Ένωσης.

Άκολουθώντας προσεκτικά τούς συλλογισμούς του Λένιν, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ή έννοια του διεθνισμού άποκτά μιά καινούρια και πολύ σημαντική για τήν εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος διάσταση. Η άφηρημένη ως τότε έννοια τής σύγκρουσης διεθνούς άστικής τάξης/διεθνούς προλεταριάτου εξειδικεύεται στους διακεκριμένους στόχους τής έξωτερικής σοβιετικής πολιτικής και των σοσιαλιστικών δυνάμεων στις καπιταλιστικές χώρες, οι όποιες, από τακτική τουλάχιστον άποψη, δέν είναι αναγκαστικά ταυτόσημες. Έτσι, ή δυνατότητα άσκησης κρατικής πολιτικής σε αντιδιαστολή με τήν ταξική πολιτική παρουσιάζεται, για πρώτη φορά, διατυπωμένη με άρκετή σαφήνεια.

Η Νέα εικόνα του Διεθνούς Συστήματος

Τά δείγματα μετασχηματισμού πού έμφανίστηκαν στην αντίληψη του Λένιν για τό Διεθνές Σύστημα, στην περίοδο 1918-19, έγιναν κυρίαρχα στοιχεία των αναλύσεων του μετά τό 1920, καθώς οι έλπίδες για τήν επιτυχία τής έξάπλωσης τής σοσιαλιστικής επανάστασης στη Δυτική Εύρώπη λιγόστευαν και ενώ ή διεθνή περικύκλωση τής Σοβιετικής Ένωσης από έχθρικές δυνάμεις ενίσχυε τούς κινδύνους ανατροπής του σοβιετικού καθεστώτος. Η ανάπτυξη των έθνικών άπελευθερωτικών κινήματων στις άποικίες ανάδεικνυε ένα νέο στοιχείο ανισορροπίας μέσα στο Διεθνές Σύστημα υποδηλώνοντας τή δυνατότητα μεταφοράς τής έστίας των επαναστατικών εκρήξεων στις παραμελημένες περιφερειακές κοινωνίες⁵⁵.

Τό καλοκαίρι του 1920 ο Λένιν ήταν ήδη σε θέση νά μορφοποιήσει πολύ πλιό συγκεκριμένα τής σκέψεις για τά καινούρια χαρακτηριστικά του Διεθνούς Συστήματος⁵⁶. Σύμφωνα με τό νέο αναλυτικό σχήμα πού έπεξεργάστηκε ο Λένιν, στη θέση των δύο βασικών αντιθέσεων πού κυριαρχούσαν μέσα στη θεωρία του ιμπεριαλισμού και έφερναν αντιμετώπιες άφενός, τής ιμπεριαλιστικής δυνάμεις μεταξύ τους και άφετέρου, τή διεθνή άστική τάξη με τό διεθνοποιημένο προλεταριάτο, μιά δέση τεσσάρων αντιθέσεων σε ειδική άρθρωση άποτελούσε τό σκελετό του Διεθνούς Συστήματος.

Η έπερχόμενη και αναπόφευκτη σύγκρουση μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και τής Σοβιετικής Ένωσης ήταν, κατά τον Λένιν, ένα νέο ποιοτικό στοιχείο με τεράστια σημασία για τής διεθνείς εξελίξεις⁵⁷. Έάν οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις πετύχαιναν τή συντριβή τής Σοβιετικής Ένωσης όχι μόνο οι επαναστατικές δυνατότητες του προλεταριάτου τής Δύσης θά περιοριζόνταν ουσιαστικά, αλλά και ή ανάπτυξη των έθνοαπελευθερωτικών κινήματων στις άποικίες θά αδυνατούσε άφου, και για τής δύο περιπτώσεις, ή άποτυχία του πειράματος κοινωνικής και έθνικής άπελευθέρωσης πού είχε επιχειρηθεί στη Σοβιετική Ένωση πιθανότατα θά είχε καταλυτικά άποτελέσματα.

Όμως από τήν άλλη μεριά, ή ιμπεριαλιστική συσπείρωση εναντίον τής Σοβ. Ένωσης και τό τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου δέν οδηγούσαν αναγκαστικά στην έξάλειψη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Αντίθετα, οι τελευταίες είχαν όξυνθεί ακόμη περισσότερο, καθώς οι ρυθμίσεις τής συνθήκης των Βερσαλλιών και οι οικονομικές έπιπτώσεις του πολέμου στις σπουδαιότερες οικονομίες άποσταθεροποιούσαν αντί νά σταθεροποιούν τής σχέσεις μεταξύ των σημαντικότερων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Οι άδυνατισμένες οικονομικά έμπλομες χώρες τής Εύρώπης βρέθηκαν, κατά τον Λένιν, με τό τέλος του πολέμου σε σχέση άμεσης οικονομικής έξάρτησης από τής ούδέτερες ΗΠΑ, οι όποιες, άκριβώς επειδή παρέμειναν ανέπαφες από τής καταστροφές του πολέμου, ήταν σε θέση νά παίξουν, για πρώτη φορά, ρόλο ήγεμονικό. Φυσιολογικά λοιπόν, κατά τον Λένιν, όχι μόνο ή νικήτρια Γαλλία και ή ήττημένη Γερμανία έπαυαν νά είναι δυνάμεις πρώτου βαθμού άπέναντι στις ΗΠΑ, αλλά και ή μέχρι τήν έναρξη του πολέμου παντοδύναμη Βρετανία αντιμετώπιζε μεταπολεμικά τον ανταγωνισμό ενός οικονομικά υπέρτερου αντίπαλου, στον όποιο κατά περιέργη σύμπτωση τύχαινε νά είναι και υπερχρεωμένη. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο ο θαρύτατος έξωτερικός δανεισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών οδηγούσε σε αναπόφευκτες ύπο

51. Βλ. I. Deutscher: *The prophet armed* (Oxford 1954).

52. Λένιν, «Θέσεις για τήν άμεση σύναψη χωριστής ειρήνης» και «Σοβαρό δίδαγμα και σοβαρή ευθύνη», *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. II, μ. Α. σ. 353 και 375.

53. Λένιν, «7ο έκτακτο Συνέδριο του Κ.Κ.(μπ), Εισήγηση για τον πόλεμο και τήν ειρήνη», *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. II, μ. Α. σ. 381.

54. Βλ. Λένιν στο ίδιο.

55. Η ιστορική διαδικασία άνάδειξης των αντιθέσεων μεταξύ αναπτυσσόμενων/επανάπτυκτων κοινωνιών σε ρυθμιστικές για τήν εξέλιξη του Διεθνούς Συστήματος παρουσιάζεται με άρκετή σαφήνεια στο έργο του G. Barraclough: *An introduction to contemporary history* (London 1979).

56. Λένιν, «B' συνέδριο τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, Εισήγηση για τή Διεθνή κατάσταση» Ιουλ. Αύγ. 1920, *Διαλεχτά Έργα*, τόμ. III.

57. Βλ. Λένιν, στο ίδιο.

τιμήσεις των ευρωπαϊκών νομισμάτων και περιορίζε τις δυνατότητες ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου, ενώ η άποσύνθεση των δυνάμεων της βρετανικής οικονομικής ηγεμονίας καθιστούσε αδύνατη την ομαλή λειτουργία του υπάρχοντος συστήματος των διεθνών συναλλαγών. Έχοντας υπόψη όλες αυτές τις αντιθέσεις που άρχισαν να παγιώνονται μέσα στο Διεθνές Σύστημα, ο Λένιν κατέληγε με το παράδοξο φαινόμενο της αμερικανικής οικονομίας ή οποία εξαιτίας των συνεχών υποτιμήσεων των ξένων νομισμάτων και των μειώσεων της παραγωγής των κυριότερων χωρών προκαλούσε μία κατάσταση παράλυσης των διεθνών οικονομικών σχέσεων όντας άνικανη να πουλήσει ή να αγοράσει στις διεθνείς αγορές⁵⁸.

Περνώντας από την αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος στις αντιθέσεις που λειτουργούσαν στο εσωτερικό των καπιταλιστικών οικονομιών, ο Λένιν παρατήρησε ότι οι υποτιμήσεις των ευρωπαϊκών νομισμάτων επηρέαζαν σημαντικά το άνοιγμα μεταξύ τιμών και μισθών. Καθώς το κόστος των πρώτων ύλων διογκωνόταν λόγω των υποτιμήσεων των νομισμάτων, οι καπιταλιστές περνούσαν τις αυξήσεις κόστους στις τιμές, ενώ οι μισθοί δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν την ταχύτητα αυτής της κλιμάκωσης και οδηγούσαν σε ουσιαστικές υποτιμήσεις του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων. Μέ βάση αυτή τη χειροτέρευση των οικονομικών όρων διαβίωσης του προλεταριάτου, αλλά και των εργαζομένων γενικότερα, ο Λένιν προέβλεπε την αναπόφευκτη δξυνση της ταξικής πάλης στις αναπτυσσόμενες οικονομίες⁵⁹.

Τέλος, ο Λένιν υποστήριζε ότι η συμπύκνωση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων στο διεθνές πεδίο και οι δυσκολίες της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα στις εθνικές κοινωνίες οδηγούσαν σε πίο έντατική εκμετάλλευση των άποικιών. Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος είχε αυξήσει τον αριθμό των περιφερειακών κοινωνιών που βρίσκονταν υπό ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση και καθώς οι ρυθμοί αυτής της εκμετάλλευσης έντεινονταν, οι αντιθέσεις μεταξύ ιμπεριαλιστικών δυνάμεων εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων θα ακολουθούσαν μία ανάλογη διαδικασία αναπόφευκτης δξυνσης⁶⁰.

Βασισμένος στη νέα εικόνα του Διεθνούς Συστήματος που είχε σχηματίσει, ο Λένιν προχώρησε στη διατύπωση μίας ιστορικής υπόθεσης σχετικά με τις διεθνείς εξελίξεις: α) το Διεθνές Σύστημα θρισκόταν στην αρχή μίας καινούριας περιόδου αστάθειας που είχε τις ρίζες της στις αντιθέσεις που αναφέραμε. Η συμπύκνωση όλων αυτών των αντιθέσεων θα δημιουργούσε τις τάσεις που θα κατέστρεφαν, για μία ακόμη φορά, τις ισορροπίες που στηρίζαν το δίκτυο των ιμπεριαλιστικών σχέσεων⁶¹.

β) η ενδογενής αστάθεια του Διεθνούς Συστήματος θα δημιουργούσε τις συνθήκες για την ανάπτυξη της επαναστατικής διαδικασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Όμως οι μορφές αυτής της διαδικασίας, σε διαφορετικές κοινωνικές / εθνικές συνθήκες και τά επαναστατικά ρήγματα που θα πραγματοποιούνταν, τελικά δεν θα μπορούσαν να κατανοηθούν μέσα στο αφηρημένο πλαίσιο της γενικής αντίθεσης μεταξύ διεθνούς αστικής τάξης/διεθνούς προλεταριάτου. Αντίθετα, τά επαναστατικά ρήγματα θα πραγματοποιούνταν πιθανότατα στους «πιο αδύνατους κρίκους της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» και σε τελική ανάλυση θα είχαν έπικαθοριστεί από το σύνολο των αντιθέσεων του Διεθνούς Συστήματος⁶².

Νέα θεωρία;

Ακολουθώντας τη συλλογιστική των κειμένων του Λένιν, που γράφτηκαν μετά τό 1917 και μέχρι τό θάνατό του, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει τη γνώμη ότι, ιδιαίτερα μετά τό 1920, ο Λένιν είχε αρχίσει να επεξεργάζεται ένα νέο θεωρητικό σχήμα ανάλυσης του Διεθνούς Συστήματος που είχε οιδιώδεις διαφορές από τη θεωρία του ιμπεριαλισμού, όπως εκτίθεται στο έργο του «Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού». Η τομή αυτή στην εξέλιξη της λενινιστικής θεωρητικής ανάλυσης του Διεθνούς Συστήματος δεν έχει γίνει μέχρι τώρα ξεκάθαρα, με αποτέλεσμα την αυξανόμενη ασάφεια του σχήματος που χωρίς έπαρκείς προσδιορισμούς ονομάζουμε «λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού». Κατά συνέπεια και τά δύο θεωρητικά σχήματα χρησιμοποιούνται ανεξέλεγκτα στην ανάλυση του Διεθνούς Συστήματος με τελικό αποτέλεσμα ή «λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού» να εφαρμόζεται για την έρμηνεία των πάντων και όλων των, με βάση ένα μωσαϊκό από έννοιες χωρίς λογική και μεθοδολογική συνοχή.

Αν θελήσουμε να κάνουμε μία πρώτη προσέγγιση των κυριότερων στοιχείων του θεωρητικού σχήματος που επεξεργάστηκε ο Λένιν, μετά τό 1920, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ρίζες του βρίσκονται στη δεύτερη γραμμή σκέψης που διατρέχει την αρχική ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό. Τά μέρη της ανάλυσης που στηρίζονται στο νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης μπορούν να θεωρηθούν ως σπέρματα της εξέλιξης της σκέψης του Λένιν όπως διαμορφώνεται, αν και χωρίς ολοκληρωμένη μορφή, στά μετά τό 1920 έργα του. Και κατά περίεργο τρόπο είναι αυτή ή ίδια ή εξέλιξη που ουσιαστικά λύνει την πίο σημαντική θεωρητική αντίφαση της αρχικής ανάλυσης του Λένιν. Περνώντας από την αφηρημένη θεώρηση του ιμπεριαλισμού ως μονοπωλιακού καπιταλισμού στη σύλληψη του Διεθνούς Συστήματος, ως άρθρωσης άνισα αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχηματισμών, ο Λένιν ήταν σε θέση να επεξεργαστεί ένα θεωρητικό πρότυπο που άφορούσε ένα συγκεκριμένο ιστορικό/θεωρητικό αντικείμενο, παρακάμπτοντας την παγίδα του άδοκιμου μετασχηματισμού του Διεθνούς Συστήματος σε μία υπεραπλουστευμένη καπιταλιστική οικονομία. Αυτή ή ουσιαστική μεθοδολογική μετατόπιση/τομή στη σκέψη του Λένιν έπισημαίνεται καλύτερα σε δύο κύρια σημεία.

Ο τρόπος που ο Λένιν προσεγγίζει τη διεθνή οικονομική κρίση, μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, υποδηλώνει ότι οι οικονομικές δομές του Διεθνούς Συστήματος δεν θα μπορούσαν πιά να θεωρηθούν ως μεγεθυμένα στοιχεία του μονοπωλιακού καπιταλισμού χωρίς ουσιαδεις ποιοτικές δοφορές. Οι υποτιμήσεις των εθνικών νομισμάτων και ή παράλυση των ροών του διεθνούς εμπορίου δεν ενσωματώνονται στο θεωρητικό πρότυπο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Κι ακόμη, ξεκινώντας από τό νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης και θεωρώντας τό Διεθνές Σύστημα ως σύνολο σχέσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, ο Λένιν έκλαμβάνει τό αντικείμενο του ως μία ιδιαίτερη και πρωτότυπη πολιτικοοικονομική ένότητα που συγκροτείται χωρίς την ύπαρξη μίας ένοποιημένης παραγωγικής δομής. Καί είναι άκριβώς αυτή ή έλλειψη της ένοποιημένης παραγωγικής δομής που προσδιορίζει την ιδιαιτερότητα της οικονομικής κρίσης στο Διεθνές Σύστημα, καθώς οι δομικές ανισότητες και οι διαφορετικές παραγωγικές δυνατότητες των κοινωνικών σχηματισμών που περιέχει καθιστούν αδύνατο τον αποτελεσματικό έλεγχο των κυριότερων στοιχείων

ναστατικές δυνατότητες των άποικιών και την αντίληψη ήου για τη Σοβιετική Έπανάσταση. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, χωρίς να παραποιούμε την ουσία της αντίληψής ήου, ότι τά συμπεράσματα των αναλύσεων ήου υπέδειχναν τη δυνατότητα εθνικών μάλλον παρά γενικευμένων/διεθνών επαναστατικών ρηγμάτων, τά όποια φυσικά έντάσσονταν στην ευρύτερη διαδικασία εξέλιξης προς τον παγκόσμιο θριαμβό του σοσιαλισμού.

58. Στο ίδιο.

59. Στο ίδιο.

60. Λένιν, Στο ίδιο και στο «Για τό εθνικό και άποικιακό ζήτημα», τόμ. III Διαλεχτά Έργα, τόμ. III.

61. Στο ίδιο.

62. Είναι αλήθεια ότι στά έργα ήου, αυτής της περιόδου, ο Λένιν δεν αναφέρθηκε άπευθείας και ρητά στους «αδύνατους κρίκους». Όμως πρέπει να λάβουμε υπόψη την έπιμονή ήου Λένιν στο να άποδείξει την εξαιρετική δυσκολία επαναστατικών εκρήξεων στις αναπτυσσόμενες χώρες, τη σημασία που άπέδιδε στις έπα-

του, όπως είναι οι νομισματικές ισοτιμίες και οι ροές του διεθνούς εμπορίου⁶³. Επίσης οι σχετικά αυτόνομες λειτουργίες των ρωών κεφαλαίου και του διεθνούς δανεισμού συχνά βαθαίνουν τις οικονομικές ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών σχηματισμών και, αντί να διευκολύνουν τό διεθνές εμπόριο, πιέζουν πίο πολύ τά αδύνατα έθνικά νομίσματα μέ τελική συνέπεια τήν παράλυση των ρωών του διεθνούς εμπορίου, καθώς οι εισαγωγές και ή παραγωγή των ασθενέστερων οικονομιών μειώνεται ουσιαστικά. Μ' αυτή τή συλλογιστική ό Λένιν φαίνεται ν' αποδέχεται ότι οι οικονομικές κρίσεις του Διεθνούς Συστήματος δέν είναι άμεσα παράγωγα των αντιθέσεων πού πηγάζουν από τήν έκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης, αλλά έπικαθορίζονται από τούς διαφορετικούς τρόπους και τίσ διαβαθμίσεις των ρυθμών έντασης μέ τούς όποιους γίνεται ή έκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης σούς ποιοτικά διακεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Φυσιολογικά θά μπορούσε κάποιος νά ισχυρισθεί ότι στό δεύτερο αναλυτικό σχήμα του Λένιν τό Διεθνές Σύστημα δέν προσεγγίζεται μέ βάση τή συναρμογή σχέσεων παραγωγικών/δυνάμεων παραγωγής, αλλά ως μία ιδιότυπη ιστορική ένότητα πού περιέχει σχέσεις μεταξύ ολοκληρωμένων κοινωνικών σχηματισμών. Συνεπώς, άκολουθώντας λίγο πίο πέρα τήν ίδια συλλογιστική, τό Διεθνές Σύστημα δέν περιέχει τήν άρθρωση των διαφόρων τρόπων παραγωγής, αλλά τήν άρθρωση σχέσεων ενιαίων οικονομικών συστημάτων πού πρέπει ν' αναλυθεί σ' ένα χαμηλότερο από τίσ έννοιες του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού επίπεδο άφαίρεσης.

Τέλος, οι συνέπειες του μετασχηματισμού τής θεωρίας του Λένιν είναι επίσης έμφανείς στον τρόπο προσέγγισης των πολιτικών αντιθέσεων του Διεθνούς Συστήματος. Αντί των δύο βασικών αντιθέσεων του άρχικού σχήματος ό Λένιν παρουσιάζει στήν καινούρια του άνάλυση, του Διεθνούς Συστήματος, τέσσερις αντιθέσεις ειδικά άρθρωμένες μεταξύ τους. Ακόμη, άφού οι τρεις σημαντικότερες από τίσ άναφερόμενες αντιθέσεις δέν θεωρούνται γραμμικά παράγωγα κάποιας μονοδιάστατης οικονομικής αντίθεσης και όξύνονται μόνο από τή γενίκευση τής διεθνούς οικονομικής κρίσης, θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει, χωρίς κίνδυνο παραποίησης τής σκέψης του, ότι στό μεταγενέστερο σχήμα του ό Λένιν προβάλλει μία πολύ πίο έκλεπτυσμένη αντίληψη για τό δεσμό μεταξύ οικονομίας και πολιτικής πού συνδέονται μεταξύ τους άναγκαστικά μέ μία σχέση αίτιού/αίτιατου.

63. Μία πίο πλήρης άνάλυση των περιόδων 1850-70 και 1870-1914 μέ βάση τό θεωρητικό σχήμα του Λένιν, όπως μορφοποιείται στή μετά τό 1918 περίοδο, υπάρχει στήν άδημοσίευτη μελέτη μου: Some problems in the classical marxist theories of imperialism (διδασκαρική διατριβή Πανεπιστημίου του Λονδίνου).

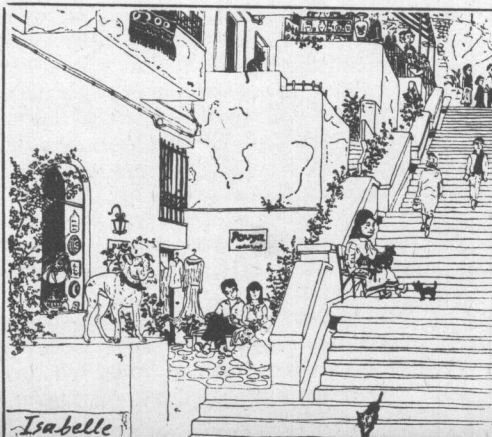
ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Κλείνοντας τόν κύκλο πού άνοιξε στό πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι οι άσάφειες, τά λάθη και οι διαστρεβλώσεις τής λενινιστικής θεωρίας του Ιμπεριαλισμού από τήν κριτική δέν είναι τυχαίες. Φυσικά κατά ένα μεγάλο μέρος άντικατοπτρίζουν τίσ έγγενείς αδυναμίες, τίσ συνειδητές παραποιήσεις και ίσως τήν άνωριμότητα των διαφόρων σχολών και θεωρητικών πού πήραν μέρος σ' αυτή τή θεωρητική διαμάχη. Από τήν άλλη μεριά όμως, όλες αυτές οι προβληματικές άπόψεις βρήκαν πρόσφορο έδαφος στίς σημαντικές άσάφειες, τίσ αντιθέσεις και τόν ήμιτελή χαρακτήρα τής ίδιας τής λενινιστικής θεωρίας.

Ξεκινάμε μέ τό διαχωρισμό του έργου του Λένιν για τό Ιμπεριαλισμό σε δύο κύρια μέρη. Στο θεωρητικό σχήμα άπ' τή μία, πού περιέχεται στό πασίγνωστο βιβλίο του «Ιμπεριαλισμός...» κι άπ' τήν άλλη, στή διαφοροποιημένη άνάλυση πού προκύπτει μέσα από τά, μετά τό 1917, έργα του, μπορούμε νά διακρίνουμε και τήν ειδική φύση των προβλημάτων πού χαρακτηρίζουν τό κάθε στάδιο εξέλιξης τής θεωρίας του Λένιν. Στο πρώτο στάδιο ή άνάλυση του Ιμπεριαλισμού, όπως έπιχειρείται από τόν Λένιν, έχει τρεις ουσιώδεις αδυναμίες. Είναι διχασμένη ως προς τό θεωρητικό της άντικείμενο και μέ τά μέσα πού χρησιμοποιεί για τήν άνάλυσή του άποτυγχάνει νά εξειδικεύσει μέ έπάρκεια τή σχέση οικονομίας/πολιτικής στο Διεθνές Σύστημα και τέλος χρησιμοποιεί ένα θεωρητικό πρότυπο του μονοπωλιακού καπιταλισμού πού είναι άτελές και προβληματικό.

Στό δεύτερο στάδιο τής άνάλυσης του Ιμπεριαλισμού πού άποτελείται από άποσπάσματα πού γράφτηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και φυσιολογικά στερείται άυστηρής μεθοδολογικής συνοχής. Ο Λένιν φαίνεται νά συνειδητοποιεί τίσ αδυναμίες του έργου του, πρίν τό 1917, για τόν Ιμπεριαλισμό και νά έπεξεργάζεται ένα νέο, πίο ολοκληρωμένο, αλλά και πίο εύελικτο, θεωρητικό σχήμα του Διεθνούς Συστήματος.

Όμως καθώς ή τομή στο έργο του Λένιν, πρίν και μετά τό 1917, για τόν Ιμπεριαλισμό δέν έχει γίνει άποδεκτή από τή συντριπτική πλειοψηφία των θεωρητικών πού άσχολούνται μ' αυτά τά προβλήματα και άφού τίσ περισσότερες φορές ή λενινιστική θεωρία του Ιμπεριαλισμού άπορρίπτεται ή γίνεται άποδεκτή στο σύνολό της χωρίς προηγούμενη προσπάθεια εξειδίκευσής της, ή πίο πειστική εναλλακτική λύση, πού θά μπορούσε νά προτείνει ή άριστερά, περνάει άναγκαστικά μέσα από τό δίπτυχο τής κριτικής θεώρησης/άπόρριψης, σημαντικού μέρους του πρώτου σταδίου του έργου του Λένιν, πού σε τελική άνάλυση θά προετοιμάσει τό έδαφος για μία πίο προσεκτική οικοδόμηση του ήμιτελούς θεωρητικού σχήματος πού υπάρχει στο δεύτερο στάδιο του λενινιστικού έργου για τόν Ιμπεριαλισμό.

Στήν παραπάνω μετονια
σ' αυτήν εδώ τή **ΡΟΥΓΑ**
ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ κοσμήματα,
κεραμικά, φυσικά μυαλιά, ταμπλιώ,
καδρέφτες, κορνίζες και ρούχα
σε πολύ καλές τιμές

Πλουτάρχου 43
Τελεφερικ Λυκαβηττού τηλ. 7235827

νεται παράλογη. Ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἓνα ἀπό τὰ βασικά κλειδιά γιά τήν κατανόηση τῆς διαμόρφωσης καί μετεξέλιξης τῶν περισσότερων σύγχρονων ἀξιών, καθώς μάλιστα μᾶς μεταφέρει συνήθως σέ ἱστορικές περιόδους, ὅπου δέν ἦταν δεδομένο οὔτε τό χάσμα ἀνάμεσα στόν ἐπιστήμονα ἀπ' τή μιά καί τόν ἀπλό ἀνθρώπο ἢ τόν καλλιτέχνη ἀπό τήν ἄλλη, οὔτε ὁ ἐρμητικός διαχωρισμός τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἐξειδικευμένης γνώσης.

Ἡ γνωριμία μέ βασικά κείμενα τῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἐπιστήμης μπορεῖ νά ἔχει, εἰδικά στή σημερινή Ἑλλάδα, καί κάποιες ἐπιπλέον εὐεργετικές συνέπειες. Μπορεῖ νά βοηθήσει στό ξεπέραςμα τῆς αὐτάρκειας ἐπαρχιώτικης ἀπόθησης τοῦ νεοέλληνα διανοούμενου πρὸς τίς δυτικές ἐπιστήμες. Ἡ κυρίαρχη σήμερα στάση εἶναι νά ἀπορρίπτουμε τήν ἐπιστήμη χωρίς νά μπούμε στόν κόπο νά τήν μελετήσουμε. Πολύ πιό εὐκόλα χαρακτηρίζεται ἀστοιχείωτος ὁποῖος δέν ἔχει ἐνημερωθεῖ γιά τό τελευταῖο βραβεῖο τοῦ Φεστιβάλ κινηματογράφου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό κάποιον πού δέν ξέρει πῶς λύνεται μιά ἐξίσωση πρώτου βαθμοῦ. Ἴσως κάποια ἱστορικά κείμενα νά φανερώσουν ἐπιτέλους ὅτι ἡ δημιουργική πνοή, ἡ γοητεία καί ἡ εὐγένεια τῆς Μεγάλης Ἐπιστήμης δέν ὑστεροῦν σέ τίποτα ἀπό τίς ἀντίστοιχες ιδιότητες τῆς Μεγάλης Τέχνης.

Συνοπτική Ἱστορία Μαθηματικῶν τοῦ Dirk Struik

Μετάφραση Ἄννα Φερεντίνου-Νικολακοπούλου, ἐκδ.
«Ι. Ζαχαρόπουλος», Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη,
Ἀθήνα 1982.

1

Στόν τόπο μας σήμερα ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης θά πρέπει νά εἶναι ὁ πιό περιφρονημένος κλάδος τῶν κοινῶν ἐπιστημῶν. Γιά τή διαπίστωση αὐτή ἀρκεῖ μιά ἀπλή ματιά στά πανεπιστημιακά προγράμματα – δέν θά βροῦμε οὔτε μιά αὐτόνομη ἔδρα ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν – καί στά τεράστια κενά τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ ἱστορική ἐπιστημονική παιδεία ἔχει ἀφεθεῖ στά εἰσαγωγικά κεφάλαια τῶν γυμνασιακῶν καί πανεπιστημιακῶν ἐγχειριδίων, ὅπου, εἴτε διαστρεβλώνεται εἴτε ἀναιρεῖται ὀλοκληρωτικά. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι οἱ «ἱστορικές ἐπισκοπήσεις» τῶν ἐγχειριδίων εἶναι κατά κανόνα γραμμένες πρόχειρα καί ἀχαρά ἀλλά, κυρίως, στό ὅτι ὁ σκοπός τῶν ἐγχειριδίων δέν εἶναι ἡ ἀνάπλαση τῶν λοξοδρομήσεων ἢ τῶν ἀποκαλυπτικῶν λαθῶν, πού χαρακτηρίζουν, τήν ἱστορική διαδρομή τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν, ἀλλά ἡ εὕρεση τῆς συντομότερης ὁδοῦ πρὸς τό «γράμμα» τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Στήν ἀτελή εἰκόνα τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων ὀφείλεται καί ἡ διαδεδομένη ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι περιθωριακή ἢ αὐστηρά ἀκαδημαϊκή ἐνασχόληση. Ἄν ὅμως δεχτοῦμε ὅτι ἡ θεσμοποιημένη γνώση εἶναι ἓνας ἀπό τούς κεντρικούς ἄξονες – γιά νά μὴν πούμε – ὁ κεντρικός ἄξονας – τοῦ πολιτισμικοῦ πλαισίου πού ὀνομάζουμε Δυτικό, τότε μιά παρόμοια ἀποψη φαί-

2

Τό βιβλίο πού ἐξετάζουμε εἶναι, ἂν δέν κάνω λάθος, τό ὅο τῆς «Σύγχρονης Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης», πού ἐπιμελεῖται ὁ Εὐτύχης Μπιτοάκης στίς ἐκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλου. Ἀπό τὰ βιβλία πού ἤδη ἔχουν ἐκδοθεῖ στήν ἴδια σειρά προκύπτει ὅτι ὁ ἄξονας αὐτῆς τῆς ἀξιολόγησης ἐκδοτικῆς πρωτοβουλίας θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στή μαρξιστική προσέγγιση τῶν σχέσεων ἐπιστήμης-φιλοσοφίας. Θά ἤθελα νά ἐπισημάνω δύο στοιχεῖα πού καταγράφονται στό ἐνεργητικό τῆς σειρᾶς : τῆ φροντίδα γιά τήν ἀποψη «ὕλικο-τεχνική» μορφή τῶν βιβλίων (ὁμολογῶ ὡστόσο, ὅτι κρίνω κυρίως μέ βάση τό βιβλίο τοῦ Struik) καί τόν ταχύ ρυθμό, μέ τόν ὁποῖον ἐμφανίστηκαν οἱ πρώτοι τίτλοι, στοιχεῖο πού φανερώνει τήν ὑπαρξη προγραμματισμοῦ καί ἐπιτελείου. Καί μιά εὐχή : ἡ «Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη» νά ἐπιμενεῖ στήν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ὥστε νά ἐμπλουτιστεῖ κάποτε καί ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία μέ ἔργα τοῦ Κογρέ, τοῦ Needham ἢ τοῦ Mamford.

Ὁ Dirk Struik δέν εἶναι «ἐπαγγελματίας» ἱστορικός.¹ Τό κύριο δημιουργικό του ἔργο εἶναι ἀφιερωμένο στά θεωρητικά Μαθηματικά καί ἰδίως στή διαφορική Γεωμετρία. Ὡστόσο, μεγάλο μέρος τῆς φήμης του ὀφείλεται

καί γράμματα γνωρίζω

στis μελέτες του για την ιστορία και την κοινωνιολογία των Μαθηματικών. Η πρωτοτυπία του ιστορικού του έργου έγκειται στην προσπάθεια εφαρμογής της μαρξιστικής θεωρίας στο πεδίο της διαμόρφωσης και της εξέλιξης των μαθηματικών ιδεών.²

Η *Συνοπτική Ιστορία των Μαθηματικών (A Concise History of Mathematics)* είναι αναμφισβήτητα το πιο επιτυχημένο έργο του Στρούικ, στον τομέα αυτόν των ενδιαφερόντων του. Κυκλοφορεί για πρώτη φορά το 1948 και σε αναθεωρημένες εκδόσεις το 1951 και το 1967, απ' όπου και η ελληνική μετάφραση. Ένδεικτικό της επιτυχίας του βιβλίου είναι ότι, μέχρι το 1974, έχει μεταφραστεί σε 12 γλώσσες. Στις 300 περίπου σελίδες του βιβλίου καλύπτεται η ιστορία των μαθηματικών ιδεών από τις πρώτες στοιχειώδεις αριθμητικές συλλήψεις μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.

Στη σύντομη Εισαγωγή υποδεικνύονται όρισμένες μεθοδολογικές επιλογές του συγγραφέα και καταγράφονται οι χρησιμότερες από τις υπάρχουσες γενικές ιστορίες των Μαθηματικών (μέ σύντομο σχολιασμό). Θά πρέπει να επισημανουμε ότι οι μεθοδολογικές επιλογές της Εισαγωγής αναφέρονται σε επιμέρους ιστοριογραφικά προβλήματα και επομένως δεν θίγουν τις γενικές αρχές της μεθόδου που διέπει την παρουσίαση και την έμφαση του ύλικου.

Τό κύριο μέρος του βιβλίου χωρίζεται σε 8 κεφάλαια : *Οι απαρχές, Η Αρχαία Ανατολή, Η [ἀρχαία] Ελλάδα, Η Ανατολή μετά την παρακμή της Ελληνικής κοινωνίας, Οι απαρχές στη Δυτική Ευρώπη, ο 17ος αιώνας, ο 18ος αιώνας, ο 19ος αιώνας.* Στο τέλος του κάθε κεφαλαίου, ακολουθεί έκτενης βιβλιογραφία. Τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των βιβλιογραφικών αναφορών είναι ότι δεν περιορίζονται στα αγγλοσαξωνικά έργα αλλά καλύπτουν όλες τις βασικές γλώσσες, ακόμη και τή ρωσικά. Τό βιβλίό κλείνει με εύρητηρια όρων και όνομάτων που είναι διαχωρισμένα κατά κυρίως κείμενο και αναφορά με τήν αναφορά τους αφενός στο κυρίως κείμενο και αφετέρου στις βιβλιογραφικές σημειώσεις. Η προσπάθεια του Στρούικ είναι ιδιαίτερα επιτόνη. Θά πρέπει μέσα σε ελάχιστες (σε σχέση με τό θέμα του) σελίδες να καταφέρει να δώσει μία αντιπροσωπευτική εικόνα όλων των βασικών μαθηματικών ιδεών και προβλημάτων χωρίς να καταφύγει σε υπεραπλουστεύσεις. Τό έργο γίνεται ακόμη πιο δύσκολο καθώς συνειδητά αποφεύγει να θέσει στον έαυτό του κάποιους περιορισμούς, που θά διευκόλυναν τήν κατάταξη του ύλικου : τό βιβλίό απευθύνεται τόσο στους μαθηματικούς όσο και τόν γενικά μορφωμένο αναγνώστη · δίνεται ίσο βάρος στις σχετικά γνωστές ελληνικές και ευρωπαϊκές επιτεύξεις και τις άγνωστες ανατολικές · τέλος επιδιώκεται ό συσχετισμός των μαθηματικών εξελίξεων με τις κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις τής κάθε εποχής. Από τις εύκολες λύσεις, ό Στρούικ προτιμά τήν ασταθή ισορροπία. Καί τή καταφέρει πραγματικά θαυμάσια.

Τό βασικό του έφοδιο για τήν επιτέλεση ενός τόσο σύνθετου έγχειρήματος είναι ή άπλή και συνεκτική έκθεση. Για να φτάσεις στην άπλότητα δεν άρκει ό πλήρης έλεγχος του ύλικου σου · χρειάζεται επιπλέον μία ιδιαίτερα άνεπτυγμένη έκφραστική δυνατότητα και, τό κυριότερο, μία σπάνια, διαισθητική θά έλεγε κανείς, ικανότητα διάκρισης του σημαντικού από τό έπουσιώδες. Η διάκριση αυτή είναι ακόμη πιο δύσκολη στην ιστορία, καθώς συσκοτίζεται τόσο από τις ιδεολογικές προκαταλήψεις του παρόντος όσο και από τήν παραπλανητική φύση των μαρτυριών του παρελθόντος.

Τό κυριότερο προτέρημα του βιβλίου του Στρούικ είναι ότι είναι «άνοικτό», ότι εισάγει σε προβλήματα. Υπάρχουν όρισμένες αντίστιξεις - αντιθέσεις ιδεών - που διατρέχουν όλο τό βιβλίό, αλλάζουν μορφή ανάλογα με τό επιστημονικό επίπεδο κάθε εποχής, δεν παύουν όμως να είναι παρούσες. Τέτοιες αντιθέσεις είναι : ό αλγεβρικός άπέναντι στο γεωμετρικό τρόπο έκφρασης των προβλημάτων · ή «εύρητική» άπέναντι στην άποδεικτική μέθοδο λύσεων · ή συνέχεια άπέναντι στην άσυνέχεια των μαθηματικών παραδόσεων · τή μαθηματικά ως άφαίρεση και τή μαθηματικά ως έκφραση του πνεύματος τής εποχής, κ.ό.κ. Η έπισημανση αυτών των μοτίβων «δένει» τό βιβλίό και τό άπαλλάσσει από τόν ακαδημαϊκό τόνο των περισσότερων κλασικών ιστοριών. Ίσως είναι χρήσιμη ή αντιπαραβολή τής *Συνοπτικής Ιστορίας* του Στρούικ με τήν *Ιστορία των Μαθηματικών* του G. Loria, τής όποίας έχουμε επίσης ελληνική μετάφραση³. Παρά τόν τετραπλάσιο όγκο τής, ή ιστορία του Λόρια είναι πολύ λιγότερο λειτουργική, καθώς έξαντλείται κυρίως στην σχολαστική παράθεση όνομάτων και θεωριών (έχει βέβαια σημασία ότι είναι γραμμένη τό 1928). Στην λειτουργικότητα τής *Συνοπτικής Ιστορίας* συμβάλλουν ιδιαίτερα οι βιβλιογραφικές σημειώσεις, που αποτελούν στην ουσία συνέχεια του κειμένου. Όπως λέει ό ίδιος, «συχνά μία ιστορική άνάλυση αντικαθίσταται από μία βιβλιογραφική αναφορά» (σ. 20) και, μ' αυτόν τόν τρόπο, τό βιβλίό μπορεί να αποτελέσει πρώτο δήμα για κάποιον που θέλει να προχωρήσει περισσότερο στην μελέτη τής ιστορίας των μαθηματικών.

3

Τό πρώτο μέρος κάθε κεφαλαίου αφιερώνεται στην κοινωνική δομή των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων. Η έκταση και ή φύση των αναφορών στην κοινωνική όργάνωση δεν είναι παντού ή ίδια. Υπάρχει μία φθίνουσα κλιμάκωση από τό πρώτο στο τελευταίο κεφάλαιο. Έτσι στο πρώτο κεφάλαιο («Οι Άπαρχές»), από τήν άρχή με-

1. Γεννημένος τό 1894 στο Ρότερνταμ, ό Struik έγκαθίσταται τό 1926 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Από τό 1926 μέχρι τό 1960 εργάζεται στο Μ.Ι.Τ. όπου, πριν τής δασκάλος τής ακαδημαϊκής κλίμακας, γίνεται καθηγητής των μαθηματικών. Στην περίοδο των Μακαρθικών διώξεων χάνει προσωρινά τήν έδρα του στο πανεπιστήμιο (1951-1956) εξαιτίας των δεδηλωμένων προοδευτικών του άντιλήψεων.

2. Ό ίδιος έξηγεί ότι τό ενδιαφέρον του για τήν ιστορία των Μαθηματικών, και γενικά τής επιστήμης, δημιουργήθηκε βαθμιαία όχι μόνο από τό έγγενές ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτός ό τομέας αλλά και από τήν πρόκληση που ποσφέρει στην μαρξιστική έρευνα.

Έκτός από τό βιβλίό που έξετάζουμε σημαντικά κείμενα του Struik σ' αυτούς τούς τομείς είναι : τό βιβλίό *Yarkee Science in the Making* Boston 1949 και τή άρθρα «On the Sociology of Mathematics», *Science and Society* 1942 σ. 58-70 και «Mathematics σ. 125-152 στο Sellars, McGill, Farber (eds) *Philosophy for the Future The Quest of Modern Materialism* N. York 1949

Πλήρης βιβλιογραφία του Struik και ένα γράμμα του ίδιου όπου αναφέρεται στην διανοητική του εξέλιξη βρίσκονται στο Cohen, Stachel and Wartofsky *For Dirk Struik* Dordrecht 1974 (ευχαριστώ τό Ν. Καστάνη που μου προμήθευσε τό χέσιμο αυτό βιβλίό).

3. Gino Loria : *Ιστορία των Μαθηματικών* τόμοι I, II, III, μετάφραση από τό ιταλικό πρωτότυπο του 1928 : Μ. Κωβαίου. Έκδοση ελληνικής Μαθηματικής Έταιρίας Άθήνα 1972.

καί γράμματα γνωρίζω

Χρει τό τέλος του, υπάρχει συνεχής αλληλεξάρτηση των κοινωνικών, πολιτιστικών και των καθαρά μαθηματικών εξελίξεων, ενώ στο τελευταίο («Ο 19ος αιώνας») υπάρχει μία άπλη αναφορά στην κοινωνική δομή της επιστημονικής έρευνας. Η ίδια ανισότητα, που κυριαρχεί στην έκταση των κοινωνικών αναφορών, διαπιστώνεται και στη φύση τους. Στα πρώτα κεφάλαια οι αναφορές αυτές έχουν σαφώς αιτιολογικό χαρακτήρα. «Η πρόοδος προς την κατανόηση των μαθηματικών άποτιμήσεων και σχέσεων στο χώρο ήταν ελάχιστη, ως την εποχή που συντελέστηκε η μετάβαση από την άπλη συλλογή τροφής στην παραγωγή της, από τό κυνήγι και τό ψάρεμα στη γεωργία» (σ. 27) : «Τά ανατολικά μαθηματικά... απέδελεπαν στό νά καταστήσουν ευχερέστερους τούς ύπολογισμούς στό ήμερολογίον και νά διευκολύνουν τή διαχείριση τής σοδειάς, τήν οργάνωση των δημοσίων έργων και τή συλλογή των φόρων» (σ. 43). «Αυτή ή αντιμετώπιση [άπό τούς Έλληνες] γραμμών και αριθμών δέν είναι δυνατόν παρά νά ήταν έσκεμμένη. Αντανακλόσσε τήν ύπερισχύση του Πλατωνικού ιδεαλισμού σ' εκείνα τά ελληνικής άρχουσας τάξης που ενδιαφέρονταν για τά μαθηματικά»⁴ (σ. 107).

Αντίθετα, στό 2-3 τελευταία κεφάλαια, οι κοινωνικές αναφορές δέν έχουν αιτιολογικό χαρακτήρα αλλά αρκούνται στην κατάδειξη κάποιων συσχετισμών. Λ.χ. ή περίοδος μετά τή Γαλλική Έπανάσταση ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τήν περαιτέρω ανάπτυξη των Μαθηματικών (σ. 227).

Η ανισότητα που διαπιστώσαμε είναι βέβαια συντητική και αναμενόμενη. Είναι αυτονόητο ότι, καθώς ή επιστημονική σκέψη αυτονομείται και εξειδικεύεται, ή επίδραση των κοινωνικών παραγόντων γίνεται έμμεση και άδιόρατη. Ειδικότερα στην περίπτωση των μαθηματικών, ή προσπάθεια επισήμανσης των κοινωνικών επιδράσεων είναι σχεδόν άδύνατη μετά άπό κάποια χρονικά όρια. Αυτό οφείλεται άφενός στην αφαιρετική φύση τής μαθηματικής σκέψης και άφετέρου στό γεγονός ότι τά μαθηματικά και ή άστρονομία είναι οι επιστήμες που ξεπερνούν πρώτες τό προ-επιστημονικό τους στάδιο, διαχωρίζονται άπό τόν κοινό νοϋ και όρίζουν οι ίδιες τίς αυστηρές μεθοδολογικές τους έπιταγές. Τά προβλήματα μιάς κοινωνικής ιστοριογραφίας τής επιστήμης γίνονται ιδιαίτερα κρίσιμα στίς ενδιάμεσες περιόδους. Δεχόμαστε εύκολα τίς κοινωνικές έρμηνείες στό πρώτα στάδια γένεσης μιάς επιστήμης και πολύ δύσκολα στίς έσωτερικές εξελίξεις των σύγχρονων επιστημονικών θεωριών. Τί γίνεται όμως μέ εκείνες τίς περιόδους, όπου σέ ελάχιστο χρόνο συντελούνται άλματώδεις εξελίξεις, που στην διάρκειά τους μιά επιστήμη φαίνεται νά προσλαμβάνει τά βασικά, όριστικά χαρακτηριστικά της.

Δύο τέτοιες περιόδους γνώρισε ό Δυτικός Πολιτισμός. Τή γέννηση του Όρθου λόγου στην κλασική αρχαιότητα, μέ τήν ολοκλήρωση τής γεωμετρίας στό *Στοιχεία* του Εϋκλείδη και τής άστρονομίας στην *Μεγάλη Σύνταξη* (Almagest) του Πτολεμαίου. Και τή γέννηση τής σύγχρονης φυσικής επιστήμης, τόν 16ο και 17ο αί., που ολοκληρώνεται στην Νευτώνια σύνθεση. Και στίς δύο περιπτώσεις είναι έμφανές ότι συμβάλλουν άρμονικά ποικίλοι πολιτικοί, κοινωνικοί και διανοητικοί παράγοντες. Η άκριβής όμως συμβολή του καθενός είναι ένα έργο τόσο πολύπλοκο, ώστε, σήμερα, παρά τήν πληθώρα των κριτικών μελετών εξακολουθούμε νά μιλούμε για άνοιχτό πρόβλημα. Οι περισσότεροι ιστορικοί τής επιστήμης άκολουθήσαν τήν ασφαλέστερη όδό : περιορίστηκαν στίς καθαρά διανοητικές εξελίξεις δηλώνοντας είτε τήν αντίθεσή τους

στόν συνυπολογισμό των κοινωνικών παραγόντων είτε τήν άδυναμία τους. Από τίς πρώτες προσπάθειες, αντίθετα, τής κοινωνικής (ή «έξωτερικής») όπως όνομάζεται) ιστοριογραφίας μπορούμε νά μιλήσουμε μέ άσφάλεια μόνο για επισήμανση σημαντικών προβλημάτων. Είμαστε άκόμη στό πρώτα στάδια ανάπτυξης μιάς συνεπούς κοινωνικής ιστοριογραφίας τής επιστήμης και αναμφίβολα τά όριστικά συμπεράσματα θά άργήσουν νά έρθουν.

Ο Στρούκι δέν κρύβει τήν αντίθεσή του για τήν άσθηρά «έσωτερική» ιστοριογραφία. Δηλώνει ότι ό περιορισμένος χώρος του βιβλίου δέν του επέτρεψε μιά πιο έκτεταμένη διαπραγμάτευση «τής γενικής πολιτισμικής και κοινωνικής άτμόσφαιρας των διαφόρων περιόδων, μέσα στίς όποιες τά μαθηματικά ώριμαζαν ή έφθιναν» (σ.19) Δέν χάνει ώστόσο τήν ευκαιρία νά τονίζει, όπου μπορεί, κάποιες αλληλεπιδράσεις. Και τό κάνει συνήθως μέ τήν ίδια σύνεση που χαρακτηρίζει κάθε στοιχείο του βιβλίου. Υπάρχουν όμως και φορές, στίς περιόδους που χαρακτηρίσαμε ως κρίσιμες ή «ενδιάμεσες», που δέν ξεφεύγει άπό επικίνδυνες άπλουστεύσεις.

Θά αναφέρω ένα παράδειγμα. Στίς σ. 79 αίτιολογεί τήν μεγάλη ανάπτυξη των μαθηματικών στην εποχή του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη (στην Άθήνα δηλ. μετά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο) ως εξής : «Ο άργόσχολος κύριος περιφρονούσε τήν εργασία των δούλων και των τεχνικών και άναζητούσε τήν άνακούφιση άπό τίς έγνοιες στην μελέτη τής φιλοσοφίας και τής προσωπικής ήθικης... Μιά τέτοια διανοητική άτμόσφαιρα προσφερό-

4. Οι ύπογραμμίσεις στό τελευταίο εύγλωττο άπόσπασμα είναι δικές μου.

5. Για μιά άνάλυση των βασικών τάσεων στην σύγχρονη ιστοριογραφία τής επιστήμης δές τά άρθρα T.S. Kuhn *The History of Science* ό. 74-83 στην *International Encyclopedia of the Social Sciences* New York 1968.

Gr. Hill «Debate Puritanism, Capitalism and the Scientific Revolution» *Past and Present* no 29 1965 σ. 68-97.

Ar Trackay «History of Science Has its Present Past a Future» σ. 112-127 στό R. Stuewer (ed) : *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* vol V Minneapolis 1970

M. Hesse «Reasons and Evaluation in the History of Science», 1973 σ. 1-2 στό M. Hesse, *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science* Sussex 1980.

Στό άρθρο του Kuhn μπορεί νά βρει κανείς και μιά αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία των κυριότερων συνθετικών ιστορικών έργων και έμμεση κατάδειξη των μεθοδολογικών τους κατευθύνσεων. Τό μόνο που μπορούμε νά κάνουμε εδώ είναι νά αναφέρουμε ενδεικτικά όρισμένα αντιπροσωπευτικά έργα που αποτέλεσαν ύποδείγματα για τίς αντίστοιχες ιστοριογραφικές σχολές. Για τή διανοητική ιστορία τής επιστήμης : A.I. Koyré : *Etudes Galiléennes* Paris 1939, ed. Dijksterhuis *The Mechanization of the World Picture*, Oxford 1961 (πρώτη δημοσίευση στό Όλλανδικά τό 1950), B. Cohen *Franklin and Newton* Philadelphia 1956, και ειδικότερα για τήν ιστορία των μαθηματικών, C. Boyer *The History of the Calculus and it, Conceptual Development* N. York 1962², P.H. Michel *De Pythagore a Euclide*, Paris 1950.

Άπ' τήν άλλη μεριά, για τήν κοινωνική ιστοριογραφία τής επιστήμης : R. Merton *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* [1938] New York 1967. J. Needham : *Science and Civilisation in China* 4 vols Cambridge 1954-65, L. Mamford : *The Mgt of the Machine*, Vol I New York 1967, Vol II New York 1970

6. Άλλάξω έλαφριά τήν ελληνική άπόδοση τής μεταφράστριας. Είναι άπό τά ελάχιστα σημεία του βιβλίου που βρίσκω άστοχη τή λύση που επιλέγεται ιδίως στην άπόδοση του speculative (άφηρημένος, θεωρησιακός) μέ τό σκοτεινό «εικοστολογικός».

καί γράμματα γνωρίζω

αυτό μπορεί να άνιχνευτεί στην Έλληνική σκέψη πολύ πρίν την ύπαρξη του Πλάτωνα (όπως παραδέχεται και ο Στρούκι όταν αναφέρεται στα «Στοιχεία» του Ίπποκράτη στη σ. 72), όσο και από τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε ή αναγέννηση του Πλατωνισμού στην Εύρωπη του 16ου και 17ου αϊ. Η μεγάλη θεωρητική καινοτομία του Γαλιλαίου, ή περίφημη «μαθηματικοποίηση της φύσης», είναι πάνω απ' όλα ή ιδιοποίηση του Άρχιμήδειου-Πλατωνικού ιδεώδους και ή μεταφορά του στη μελέτη της Φύσης¹⁰. Η νέα Φυσική είναι «μιά Φυσική της μαθηματικής υπόθεσης· μιά Φυσική, όπου οί νόμοι της κίνησης, ο νόμος της ελεύθερης πτώσης παράγονται «άφηρημένα», χωρίς προσφυγή στην έννοια της δύναμης, χωρίς προσφυγή στην έμπειρία των πραγματικών σωμάτων»¹¹. Όσο για την ιστορία των θεωρητικών μαθηματικών τό πλατωνικό ιδεώδες είναι έξισου παρόν στον Εύκλειδη και στον Hilbert.

Οί αντίρρησης μου όμως στό σημείο αυτό της ανάλυσης του Στρούκι δέν περιορίζονται στην κοινωνιολογική έρμηνεία του Πλατωνισμού. Πιστεύω ότι στην προσωπική του να άντιταχτεί στην άκριτη άποδοχή του λεγόμενου «Έλληνικού θαύματος» φτάνει στην άλλη άκρη. Στέκεται περισσότερο στον τονισμό της σπουδαιότητας των παράλληλων έξελίξεων των ανατολικών λαών και έτσι χάνει την ευκαιρία να θέσει τό κρίσιμο έρώτημα, πού δηλαδή έγκνεται ή ιδιαιτερότητα του ελληνικού πνεύματος σε σχέση με κάθε άλλη γνωστή πολιτισμική δομή. Ύπερτονίζοντας έξάλλου την πλαστή αντίθεση πλατωνικού ιδεαλισμού – δημοκρίτειου υλισμού – χαρακτηριστική περίπτωση, κατά τή γνώμη μου, άναδρομικής προδολής σημερινών αντιθέσεων σε μιά εποχή πού της ήταν ξένες – μειώνει την πιό δημιουργική στιγμή της πορείας των αρχαίων μαθηματικών, την έπίλυση δηλ. της «κρίσης», πού προαναφέραμε, με την αποφασιστική υιοθέτηση του γεωμετρικού τρόπου έκφρασης των μαθηματικών προβλημάτων.

Γιά να γίνω πιό σαφής θά μείνω για λίγο, στην κύρια αίτια της κρίσης, την άνακάλυψη δηλ. των άσύμμετρων άριθμών από τους Πυθαγορείους. Οί σύγχρονοι έρευνητές τείνουν να συμφωνήσουν με τή γνώμη των αρχαίων σχολιαστών ότι ή άνακάλυψη πρέπει να έγινε σ' ένα πρώιμο στάδιο των ελληνικών μαθηματικών, γύρω στα μέσα του 5ου αϊ. π.Χ.¹². Και θά πρέπει να προκάλεσε άληθινό σκάνδαλο καθώς έρχόταν σε αντίθεση με την ίδια αρχή της Πυθαγόρειας φιλοσοφίας, ότι τά πάντα μπορούσαν να έκφραστούν με μορφή (άκέραιων) άριθμών.

Η άνακάλυψη των άσύμμετρων άριθμών δημιουργεί δύο σημαντικά έρωτήματα στον ιστορικό της έπιστήμης. Τό πρώτο, πώς είναι δυνατό να έφτασαν οί Έλληνες τόσο γρήγορα σε μιά τέτοια άνακάλυψη, πού οί Αιγύπτιοι και οί Βαβυλώνιοι, παρά τίς άναπτυγμένες τεχνικές τους, δέν κατάφεραν να ύποψιαστούν μέσα σε πολλούς αιώνες ένασχόλησης με τή μελέτη των μαθηματικών; Έρώτημα, πού αν έθετε ο Στρούκι, θά οδηγούνταν φυσιολογικά στην διαπραγμάτευση των διακριτικών χαρακτηριστικών της Έλληνικής μαθηματικής σκέψης. Τό δεύτερο έρώτημα είναι πώς κατάφεραν οί Έλληνες να μετασχηματίσουν ταχύτατα τό «λογικό σκάνδαλο» σε δημιουργικό έρέθισμα. Οί άσύμμετροι όχι μόνο δέν αποτέλεσαν φραγμό για τά Έλληνικά μαθηματικά άλλα, δέν θά ήταν ύπερβολή να ισχυριστούμε ότι όλες σχεδόν οί μεγάλες έπιτεύξεις της άλεξανδρινής περιόδου πηγάζουν από τίς λύσεις πού προτάθηκαν για τό ξεπέραςμα της αρχικής άντινομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τά Στοι-

χειά του Εύκλειδη πιστεύουμε ότι γράφτηκαν για να συννοήσουν σ' ένα κείμενο «τρεις μεγάλες άνακαλύψεις του πρόσφατου παρελθόντος: τή θεωρία των λόγων του Εύδόξου, τή θεωρία των άρρητων του Θεαίτητου και τή θεωρία των πέντε κανονικών στερεών» (σ. 90). «Όσο για τή «συνειδητή έπιλογή» του γεωμετρικού τρόπου έκφρασης, δέν χωράει άμφιβολία ότι συνδέεται κι αυτή με την άνακάλυψη των άσύμμετρων, άφου προσέφερε μιά ιδιαίτερα ιδιοφυή λύση στην σύλληψη των άσύμμετρων μεγεθών. Άν δεχτούμε τήν αρχική αντίληψη των Πυθαγορείων για τήν πληρότητα της σειράς των διακριτών άριθμών (και των ρητών κλασμάτων τους) πού θά τοποθετούσαμε τον άριθμό πού άντιπροσωπεύει τή διαγώνιο ενός όρθογώνιου ίσοσκελούς τριγώνου με πλευρά 1, δηλ. τον $\sqrt{2}$; «Πουθενά... Μπορεί όμως εύκολα να άντιπροσωπευτεί με όρους των γραμμών ή των συνεχών μεγεθών της γεωμετρίας... Η μεγαλύτερη πληρότητα μιάς γεωμετρίας συνεχών μεγεθών μπορεί κάλλιστα να άποτελέσει έναν από τους άποφασιστικούς παράγοντες για τήν πρόσδοδο της άνάμεσα στους Έλληνες»¹³.

Και όμως ο Στρούκι άναλύει έλάχιστα αυτήν τήν εκπληκτική πορεία. Άντίθετα μάλιστα, επιλέγει αυτήν άκριτώς τή στιγμή για να τονίσει τά πλεονεκτήματα της «άνταγωνιστικής» άτομικής μεθοδολογίας. Όταν δέβαια, φτάνει άργότερα στην χρυσή εποχή των ελληνικών μαθηματικών, δείχνει ξεκάθαρα τό θαυμασμό του για τήν πρωτοτυπία και τή δημιουργική δύναμη του Εύκλειδη, του Άρχιμήδη ή του Άπολλωνίου. Χάνεται όμως, μ' αυτό τον τρόπο, ή δυνατότητα να προσδιοριστούν όρισμένα στοιχεία του ελληνικού πνεύματος, πού χαρακτηρίζουν τά μαθηματικά από τή γέννηση μέχρι τήν ολοκλήρωσή τους και πού ύπερβαίνουν τό πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις όποιες δημιουργήθηκαν.

5

Θά πρέπει να όμολογήσω ότι τό πρώτο μου έρέθισμα για τό γράψιμο αυτής της διβλιοκριτικής ήταν ή έκπληξή μου μπροστά στην μεταφραστική και τεχνική πληρότητα της ελληνικής έκδοσης. Όταν κανείς γνωρίζει τό μόχθο πού χρειάζεται για να ολοκληρωθεί τυπογραφικά ένα βιβλίο άλλα και τίς συνθήκες προχειρότητας (όπως και

10. Η λατινική μετάφραση των έργων του Άρχιμήδη (άπό τον Tartaglia) θά πρέπει να είχε έξισου μεγάλη επίδραση στην έπιστημονική επανάσταση με τό De Revolutionibus του Κοπέρνικου. Και ο Άρχιμήδης, για όλη τή δοξογραφική παράδοση είναι «ένas πλατωνικός φιλόσοφος» – στοιχείο πού δέν τονίζει όσο θά έπρεπε ο Struik. Στα έργα του Γαλιλαίου ο Πλάτωνας αναφέρεται με τό επίθετο «θείος» και ο Άρχιμήδης με τό επίθετο «ύπεράνθρωπος». Ο Πλατωνισμός έξάλλου του Κέπλερ είναι τόσο γνωστός πού δέν χρειάζεται σχολιασμό. Για τήν Άρχιμήδεια Πλατωνική διάσταση της Εύρωπαϊκής έπιστημονικής επανάστασης βλ. Al. Koyré: A l'aube de la Science Classique σ. 11-82 στο *Etudes Galiléennes* Paris 1966 και B. Cohen: *The Birth of a New Physics*, Garden City 1960.

11 Al. Koyré δ.π. σ. 79

12. Για μιά ιδιοφυή διαπραγμάτευση του προβλήματος δές K. von Fritz: «The Discovery of Incommensurability by Hippasus of Metapontum», σ. 382-412 στο Furley Allen (eds) *Studies on Presocratic Philosophy*, vol I London 1970. Μέχρι τελευταία, ή άποψη πού φαινόταν να κυριαρχεί στους ιστορικούς ήταν ότι ή άνακάλυψη πρέπει να έγινε άργότερα.

13. M. Clagett: *Greek Science in Antiquity*, New York 1955 σ. 76.

καί γράμματα γνωρίζω

τό ύψος τῆς ἀμοιβῆς) πού χαρακτηρίζουν κατά κανόνα τίς ἑλληνικές μεταφράσεις, δέν μπορεῖ παρά νά συγχαρεῖ τήν Άννα Φερεντίνου-Νικολακοπούλου, πού μετέφρασε τό βιβλίο καί τίς ἐκδόσεις «Ζαχαρόπουλος», πού τό ἐξέδωσαν.

Παρά τήν ἐπιμονή μου δέν κατάφερα νά βρῶ τυπογραφικά λάθη. Τά εὐρετήρια καί οἱ βιβλιογραφικές σημειώσεις ὄχι μόνο δέν παραλείφθηκαν – ὅπως συχνά συμβαίνει γιά νά μήν «κουραστεῖ» ὁ καθημένος ὁ ἀναγνώστης – ἀλλά δέχτηκαν κι αὐτά τήν ἐπεξεργασία τῆς μεταφράστριας προκειμένου νά γίνουν λειτουργικότερα. Ἔτσι τό πρῶτο εὐρετήριο ἀκολούθησε τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, σύμφωνα μέ τήν τακτική τῆς ἑλληνικῆς ἀπόδοσης ὄλων τῶν ὀνομάτων, πού συναντῶνται στό κυρίως κείμενο, ἐνῶ τό δεύτερο, τό λατινικό ἀλφάβητο, ἀφοῦ ἀναφέρεται στή βιβλιογραφία. Διατηρήθηκε μέχρι καί ἡ κυριλλική γραφή τῶν ρωσικῶν ὀνομάτων καί τίτλων. Προστέθηκαν καί ὀρισμένες ἐπιπλέον σημειώσεις, ὅταν χρειάστηκε ἡ ἐπισημάνση ἑλληνικῶν βιβλίων καί μεταφράσεων (ἀκόμη κι αὐτές ἔγιναν μέ ἰδιαίτερη διακριτικότητα, πράγμα πού δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλο). Γιά τήν ἀπόδοση τῶν ξένων ὀνομάτων υἰοθετήθηκε ἕνα πρωτότυπο φωνητικό ἀλφάβητο, πού ἀποδίδει πλήρως καί τούς φθόγγους πού λείπουν ἀπό τῆ νεοελληνική γλώσσα. Προσωπικά, βρῖσκω τό ἐγχείρημα αὐτό ἰδιαίτερα χρήσιμο, ἀφοῦ γιά πρώτη φορά κατάφερα νά προσφέρω σωστά τό ὄνομα τοῦ Dijkstrahuis (ἡ ἀπόδοση, γιά ὅσους ἐνδιαφέρονται εἶναι Ντεϊκστερχούις).

Θά τελειώσω μέ ὀρισμένες ἐπιμέρους μεταφραστικές παρατηρήσεις, πού δέν γίνονται γιά νά μετριάσουν τή θετική εἰκόνα πού προσπάθησα νά δημιουργήσω ἀλλά ἀπό σεβασμό στόν ἴδιο τόν κόπο τῆς μεταφράστριας.

Υπάρχουν λοιπόν περιπτώσεις, ὅπου υἰοθετοῦνται ἀδόκιμες ἐκφράσεις στήν κατεύθυνση μιᾶς «τραβηγμένης» δημοτικῆς [λ.χ. «παραξένεμα» ἀντί ἐκπλήξη (σ. 59), «ὕστερότερα» ἀντί ἀργότερα (70), «μέ συμπερίληψη» τοῦ ἀντί συμπεριλαμβανομένου τοῦ (σ.212), «ἐξηγοῦσε ἐντονα» ἀντί τόνιζε (σ. 293), «Ε.Π.Α» ἀντί Η.Π.Α (σ. 205) «ἐκπῆγαξε» (σ. 133) κ.ο.κ.] Ἴσως ἀπό παρόμοια τάση νά υἰοθετοῦνται οἱ ὄροι «ἀριθμοθεωρία», «διαφορεξίωση», «ἐνοδικά κλάσματα (unit fractions), ἐδῶ ὅμως ἀρμοδιό-

τεροι εἶναι οἱ ἐπαγγελματίες μαθηματικοί. Ἀκόμη, ἐνῶ ἡ γενική τάση εἶναι ἡ φωνητική ἀπόδοση τῶν ξένων ὀνομάτων, λ.χ. Ντεκαρτ καί ὄχι Καρτέσιος, δέν καταλαβαίνω γιατί υἰοθετοῦνται τά Βράχιος (γιά τόν Tycho Brahe), Τορρικέλλης (γιά τόν Torricelli) καί Βολωνία (γιά τή Bologna). Ἄτυχο θεωρῶ καί τόν ὄρο «ἐνεστωτικό ἀπειρο» πού ἀποδίδει τό «ἐνεργεῖα ἀπειρο» τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τό «infinitum actum» τῶν σχολαστικῶν. Πιστεύω ὅτι θά μπορούσε κάλλιστα νά διατηρηθεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἀριστοτελική ὀρολογία.

Τέλος μιᾶ ἀκόμη παρατήρηση. Στή σελ. 94 συναντοῦμε τό ἐξῆς : «Ἡ μέθοδος [τοῦ Ἀρχιμήδη] ἦταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐρετικῆς («ἐκτιμώντας» τά ἀπειροστά).» Ἡ ἐκφραση τοῦ πρωτοτύπου εἶναι «...in a more heuristic way (by «weighing infinitesimals»). Πιστεύω ὅτι ὁ Στρούικ διάλεξε προσεκτικά τό by «weighing» δηλ. ζυγίζοντας, ἀφοῦ ἡ εὐρετική μέθοδος τοῦ Ἀρχιμήδη δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό τό «ζύγιωμα» τῶν σχημάτων καί τῶν στερεῶν προκειμένου νά ἀνακαλύψει τό ἀκριβές ἐμβαδόν ἢ τόν ὄγκο τῶν. Προσδιόριζε δηλ. τό κέντρο βάρους μιᾶς ἐπιφάνειας (ἢ ἐνός ὄγκου) καί θεωροῦσε ὅτι ὄλο τό βάρος τῆς ἦταν συγκεντρωμένο στό σημεῖο αὐτό· χρησιμοποιώντας στή συνέχεια τόν ἤδη γνωστό νόμο τοῦ μοχλοῦ ἐξισοροποῦσε τό ἄγνωστο βάρος (ἢ ἐμβαδόν) τῆς ἐπιφάνειας μέ τό βάρος (ἐμβαδόν) κάποιου γνωστοῦ σχήματος. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἔφτανε σέ πολύ ἀκριβεῖς προσδιορισμούς, δέν δημοσίευε ὅμως τίς ἀποδείξεις του γιὰ τίς θεωροῦσε ἄτυπες. Ἐδῶ ἐγκρίνεται τό εὐρετικό τῆς μεθόδου του, κάτι πού συσκοτίζεται ἀπό τό οὐδέτερο «ἐκτιμώντας» τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοσης¹⁴.

14. Ἡ ἄτυπη αὐτή μέθοδος τοῦ Ἀρχιμήδη βρῖσκεται σέ μιᾶ ἐπιστολή του στόν Ἐρατοσθένη, πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα καί ἔμεινε μέ τόν τίτλο «περὶ Μεθόδου» (Archimedes : *Method*. Μετάφραση T.L. Heath Cambridge 1912) δὲς ἀκόμη τό προαναφερθέν ἔργο τοῦ Cloett σ. 81-83.

Βασίλης Κάλφας

Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1982

ΒΑΛΤΕΡ ΜΠΕΝΓΙΑΜΙΝ

• ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

• ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΠΡΟΥΣΤ

• Ο ΣΟΥΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΥΤΟΠΙΑ

Νικηταρά 8-10

τηλ. 3638696

Ἡ καταγγελία μᾶς ἰδεολογίας ὡς φιλοσοφική κριτική

Λούτσιο Κολέτι

Οἱ ἰδεολογίες ἀπό τό '68 μέχρι σήμερα

Ἐκδόσεις Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1982, πρώτη ἰταλική ἔκδοση 1979 (;

Τό πρόσφατο καί, ταυτόχρονα, επίκαιρο βιβλίον τοῦ Λούτσιο Κολέτι, ἑνός ἰταλοῦ φιλόσοφου ἀρκετά γνωστοῦ στήν Ἑλλάδα¹, ἀποβλέπει στήν κατάδειξη (καί τήν καταγγελία) τῆς μηδενιστικῆς καί ἀνορθολογικῆς ἰδεολογίας πού κυριαρχεῖ στό δυτικό κόσμο ἀπό τό 1968 ἕως σήμερα μέ φορεῖς καί θύματα τούς ἀριστερούς διανοούμενους καί, ἀπ' αὐτούς, ἰδιαίτερα τούς νέους.

Ἡ μικρή ἔκταση τοῦ βιβλίου, σέ συνάρτηση μέ τήν οὐσία (ἀλλά ὄχι ἀπαραίτητα οὐδερική) κριτική του δημιουργεῖ μιά ἀρχική ἀπορία: πῶς μπορούμε νά μιλήσουμε γιά τίς «ἰδεολογίες» πού κυριαρχοῦν σέ μιά ὁλόκληρη δεκαετία μέσα σέ ὀγδόντα σελίδες; Μιά τέτοια ἀξίωση (ἢ ἐπίτευγμα) προϋποθέτει τρία πράγματα: ἢ ὅτι τό θέμα μας εἶναι εὐκόλα ἐντοπίσιμο (ἂν μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο μέ ὁποιοδήποτε θέμα πού θέλει νά εἶναι συγκεκριμένη ἀνάλυση), ἢ ὅτι ἐμπλέγουμε τόν εὐκόλο δρόμο (τῆς σχηματοποίησης, τῆς ἐξομοίωσης, τίς ἐπιφανειακές αἰτιολογίες) ἢ, τέλος, ὅτι στηριζόμαστε σέ κάποιο εὐρύτερο ἀλλά συναφές νοητικό σῶμα πού θά λειτουργοῦσε ὡς πλαίσιο ἀναφορᾶς, σύγκρισης (ἀκόμη καί αὐτοκριτικῆς). Μόνο ἢ τρίτη περίπτωση μπορεῖ νά δικαιολογήσει, κατά τήν ἀποψή μας, ἕνα κείμενο πού θέλει νά εἶναι σύντομο καί περιεκτικό (δηλ. ἀντίθετο στόν πλαταιασμό ἢ τήν ὑπεραπλουστευση) καί ταυτόχρονα, γενικό (δηλαδή, ποιοτικά ἀνάλογο μέ τήν εὐρύτητα καί τή γενικότητα τοῦ ἀντικειμένου του).

Στήν περίπτωση πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἰσχύει, νομίζουμε, ἡ δεύτερη ἔκδοχή: κάτι ἀναπόφευκτο, ἀφοῦ οἱ διαπιστώσεις τοῦ Κολέτι προσπαθοῦν ν' ἀποκτήσουν πολιτικό θάρος στηριζόμενες σ' ἕνα βίαιον τρόπο ἐκφορᾶς πού κρύβει μιά θε-

μελιακή, ἀλλά ὄχι καί συνειδητοποιημένη ἀναγκαιότητα: αὐτήν τῆς φιλοσοφικῆς καί ἱστορικῆς τεκμηρίωσης κάθε πολιτικῆς πρότασης ἢ κριτικῆς.

Ἡ βασική θέση τοῦ Κολέτι εἶναι ἡ ἐξῆς: ὁ δυτικός μαρξισμός (ὡς φιλοσοφία, ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καί πολιτική πρακτική) ὑφίσταται μιά ριζική ἀναθεώρηση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται ἀπό πολιτικά γεγονότα πού συμβαίνουν στίς «ὑπανάπτυκτες χώρες» (στίς χώρες τῆς «περιφέρειας»). Ἡ ρωσική καί ἡ κινεζική ἐπανάσταση ἐπικαλοῦνται τό μαρξισμό ἀλλά, ταυτόχρονα, ἐπιβάλλουν τόσο στή θεωρία (μέ τόν φιλοσοφικό ἢ πολιτικό λόγο) ὅσο καί τήν πράξη νέα πρότυπα: ἀλλά τά πρότυπα αὐτά ὑφίστανται, στόν τόπο τῆς γέννησής τους ἀλλαγές πού παρεμποδίζουν τίς δυτικές προσπάθειες ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ μαρξισμοῦ (ἀφοῦ τά πρότυπα καταρρέουν σάν τέτοια) καί καθορίζουν τήν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν γεγονότων πού λαμβάνουν χώρα στή Δύση (μέ ἀποκορύφωμα τήν ἐξέγερση τοῦ '68). Ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐξουδετέρωση τῶν προοδευτικῶν κινημάτων καί ἡ ἐπικράτηση μιάς μηδενιστικῆς ἰδεολογίας – ἐκείνης τῆς «μεγάλης ἀρνήσεως» –, καί μιάς ἀντίστοιχης ἀρχαϊκῆς, ἀνορθολογικῆς κουλτούρας.

Μιά ἐξέταση τῆς θέσης τοῦ Κολέτι θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά: ἀρκεῖ, ὡστόσο, νά σημειώσουμε τά ἐξῆς:

α) Ὑπῆρχε (πρίν τό 1960 τουλάχιστον) ἕνα πρότυπο τοῦ δυτικοῦ μαρξισμοῦ μέ καθολική ἰσχύ καί ἐγκυρότητα; Ἄν ναι (καί ὑποψιαζόμαστε ὅτι πρόκειται γιά τό λεβινιστικό μαρξισμό) τί σήμαιναν οἱ προσπάθειες ἐπαναπροσδιορισμοῦ του; Ὁ ἐπαναπροσδιορισμός εἶχε ἐπιβληθεῖ ὡς θεοδικία σ' ἕνα κατά

τά ἄλλα συμπαγές σῶμα ἢ ὀφειλόταν σέ ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις τοῦ τελευταίου ἢ σέ μιά ἀνεπάρκειά του ἀπέναντι στίς ἱστορικές ἐξελίξεις;

β) Ἄν ἔγιναν προσπάθειες (φιλοσοφικές ἢ πολιτικές) παρεμποδίσσης τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ ποιές ἦταν καί γιατί ἀπέτυχαν; (Ὁ Κολέτι δέν μπορεῖ νά μιλάει γιά τήν εἰσβολή ξένων ἰδεῶν στήν Ἰταλία, ὅπως π.χ. τῶν ἰδεῶν τοῦ Μαρκουῆ, χωρίς νά τίς ἀντιπαραβάλλει μέ τίς γηγενεῖς ἰδέες, ἐκεῖνες π.χ. τῆς σχολῆς τοῦ Ντέλα Βόλπε στήν ὁποία ἀνήκει καί ὁ ἴδιος).

γ) Πῶς ἐντοπίζεται, πού φαίνεται τά σημάδια τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας στό στρώμα τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων; Ἄν τό στρώμα αὐτό εἶναι ὄντως διακριτό ἰδεολογικά, τότε πῶς μπορούμε νά γενικεύσουμε λέγοντας ὅτι «τό πῶς πετυχημένο προϊόν ἀπό τό '68 καί μετὰ εἶναι ὁ homo ideologicus»; (σελ. 58).

δ) Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ταύτιση τῆς ἀρχαϊκῆς κουλτούρας – πού ἀντιπροσωπεύεται, κατά τόν Κολέτι, ἀπό τή σχολή τῆς Φραγκφούρτης (ἀπό τόν Χορκχάιμερ, τόν Ἀντόρνο καί, ἰδίως, τόν Μαρκουῆ) μέ τήν ἰδεολογία τοῦ '68; Αὐτή ἡ «εὐτυχῆς σύμπτωση» (καί μοναδική ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἀπό τά λεγόμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Κολέτι) δέν μπορεῖ νά περιέχει ὀρισμένα σπέρματα ἀλήθειας; Ἄν πράγματι ὑπάρχει ταύτιση, ὀφείλεται σέ μιά κοινή παραδοχή τῶν δύο πλευρῶν, στήν παραδοχή τῆς μιάς μόνο πλευρᾶς (καί ἐδῶ θά μεσολαβοῦσε ἡ παρεξήγηση, ἡ παρερμηνεία) ἢ εἶναι μιά θεωρητική κατασκευή τοῦ Κολέτι;

Αὐτές εἶναι μερικές μόνο ἀπό τίς ἀπορίες πού προκαλεῖ τό φιλόδοξο αὐτό βιβλίον. Ἄλλά ἄς περάσουμε στό κύριο θέμα μας πού εἶναι ἡ ἐξέταση μᾶς συγκεκριμένης πλευρᾶς τῆς ἰδεολογίας τῆς «μεγάλης ἀρνήσεως», αὐτῆς τῆς ἀνορθολογι-

κής απόρριψης της δυτικής επιστήμης και τεχνολογίας. Από την αρχή θα πρέπει να πούμε ότι ο Κολέτι προσπαθεί να «αναγνώσει» την ιδεολογία αυτή κυρίως μέσα από το έργο δύο σύγχρονων φιλόσοφων, του Χέρμπερτ Μαρκουίτς και του Τόμας Κούν. Αυτό σημαίνει ότι προβαίνει σε μία σταχυολόγηση όρισμένων μόνο απόψεων τους για ν' αποδείξει τη συνάφειά τους. Άλλα η επιλογή αυτή (πού δεν δικαιολογείται θεωρητικά στο βιβλίο) σκοντάφτει στο έξι έρωτημα: πώς μπορούμε να συσχετίσουμε δύο συγγραφείς με φανερή ανομοιογένεια (άφου ανήκουν σε έντελως διαφορετικές σχολές και έχουν διαφορετικούς σκοπούς και ένδιαφέροντα); Μ' άλλα λόγια, πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε το εμπόδιο της διαφοράς των έννοιολογικών έξοπλισμών και των μεθόδων τους; Νομίζουμε ότι η επιλογή αυτή σχετίζεται με το σκοπό του Κολέτι: την καταγγελία μιας ιδεολογίας. Αυτός ακριβώς ο σκοπός τον οδηγεί να διαβάσει (έσκεμμένα ή όχι) το έργο των δύο συγγραφέων όπως θά το διάβαζε ένας μέσος αναγνώστης (με ένδιαφέρον αλλά χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις). Άλλά αυτό θά σήμαινε ότι αναγνωρίζουμε κάποια έγκυρότητα στον «κοινό νοΰ», ότι κρίνουμε τις ιδέες όπως διαθλώνται μέσα στην κοινή λογική κι όχι όπως εκφράζονται από τους δημιουργούς τους. Από την άλλη δεν νομίζουμε ότι μία ιδεολογία² μπορεί να ταυτίζεται με τις αντιλήψεις κάποιων φιλοσόφων, όσο μεγάλη κι αν είναι η επιτυχία τους (ή «μόδα» δεν μπορεί να αξιολογήσει, θετικά ή αρνητικά, τό περιεχόμενο ενός βιβλίου· όσο, για την επιτυχία, αυτή πρέπει να μετριέται σε σχέση με τις λίγο πολύ καθορισμένες δυνατότητες διάδοσης του φιλοσοφικού λόγου). Έτσι ο Κολέτι δεν καταλήγει, κατά την άποψή μας, στην περιγραφή μιας ιδεολογίας αλλά σε μία μεταμφιεσμένη και άσφαλή κριτική δύο φιλοσοφικών θεωριών (του Μαρκουίτς και του Κούν αντίστοιχα). Κάτω από τό προσωπίο της κριτικής της ιδεολογίας κρύβεται η φιλοσοφική κριτική. Και είναι άσφαλης γιατί στηρίζεται στη σταχυολόγηση, στην παράκαμψη των διεξοδικών αναλύσεων, στην αναιτιολόγητη επιλογή.

Θά περιοριστούμε, στη συνέχεια, στον έντοπισμό των συντεταγμένων της κριτικής αυτής (άντιθετα,

ή ανάλυσή τους απέχει πολύ από τις δυνατότητες του άρθρου αυτού):

1. Ο Κολέτι κατηγορεί τον Μαρκουίτς ως ίρρασιοναλιστή επειδή ο τελευταίος προβαίνει, κυρίως στο *Μονοδιάστατο άνθρωπο*³, σε μία απόρριψη της επιστήμης και της όρθολογικότητας. Παραλείπει όμως να τονίσει ότι για τον Μαρκουίτς, όπως και για τους Χορκχάιμερ-Άντόρνο⁴, η επιστήμη είναι μία μορφή γνώσης διαφορετική από τη φιλοσοφία (και τις επιστήμες του ανθρώπου). Έπομένως, τό πρόβλημα της όρθολογικότητας, της αλήθειας, της μεθόδου κ.λπ. θά πρέπει να τίθεται χωριστά. Ο ύπνοσούμενος (και συχνά καλυμμένος στόχος) των στοχαστών αυτών είναι η υπογράμμιση της έγκαθίδρυσης δύο διαφορετικών γνωσιοθεωριών. Θά πρέπει να τονίσουμε όμως και την ελάχιστη συνεισφορά τους προς αυτή την κατεύθυνση: η πεποίθησή τους για τη διακριτότητα επιστήμης και φιλοσοφίας μορφοποιείται μέσα στο πνευματικό κλίμα της Γερμανίας του μεσοπολέμου όπου κυριαρχεί ο Ντίλτεμ που υποστήριζε ότι οι επιστήμες του πνεύματος (Geisteswissenschaften) πρέπει να διακρίνονται από τις φυσικές επιστήμες. Η απήχηση των απόψεων του Ντίλτεμ φαίνεται στο πρώτο σημαντικό μαρξιστικό έργο του 20ού αιώνα, την *Ιστορία και ταξική συνείδηση* του Γκέοργκ Λούκας⁵. Γράφει ο τελευταίος: «τό επιστημολογικό ιδανικό των επιστημών της φύσης, πού όταν εφαρμόζεται στη φύση υπηρετεί την πρόοδο της επιστήμης σαν ένα ιδεολογικό πολεμικό όργανο της άστικής τάξης... Η μέθοδος των επιστημών της φύσης δεν γνωρίζει αντίφαση, ανταγωνισμό στο αντικείμενό της... αντίθετα, στην περίπτωση της κοινωνικής πραγματικότητας οι αντιφάσεις (οι όποιες είναι, στις επιστήμες της φύσης, τό σύμπτωμα του άνολοκλήρωτου χαρακτήρα του βαθμού γνώσης στον όποιο έχουμε

1. Έχει μεταφραστεί τό βιβλίο του *Ιδεολογία και κοινωνία* (σε μετάφραση Μ. Ζορμπά, Έκδόσεις Όδυσσέας, 1975) και η συμμετοχή του στο συλλογικό *Ο Μαρξισμός σήμερα* (1973 - στις ίδιες εκδόσεις και από την ίδια μεταφράστρια). Δυστυχώς, από τό πρώτο βιβλίο λείπει τό ιδιαίτερα αξιόλογο και συναφές δοκίμιο πού φέρει τον τίτλο «Από τον Χέγκελ στον Μαρκουίτς».

φτάσει μέχρι αυτή τη στιγμή), ανήκουν στην ουσία της ίδιας της πραγματικότητας, στην ουσία της καπιταλιστικής κοινωνίας»⁶. Οι άποψεις αυτές εκφράζουν και τους φιλόσοφους της «σχολής της Φραγκφούρτης»: παράδειγμα ή κριτική του Μαρκουίτς, στο *Λόγος*

2. Αν υπάρχει κάποια άντι-τεχνολογική ή άντι-επιστημονική ιδεολογία στη σημερινή εποχή αυτή θά όφείλεται στον τρόπο με τον όποιο θεομοποιείται φαντασιακά ή επιστήμη ή ή τεχνολογία όντας, δεδομένου του κυρίαρχου ρόλου τους, στην παραγωγή (πρόκειται για τις μεγαλύτερες παραγωγικές δυνάμεις της σύγχρονης εποχής). Μία «άρνητική» (δηλαδή άπορριπτική) θεομοποίηση θά έπρεπε να έντοπιστεί στον καθημερινό λόγο, στην καθημερινή πρακτική (ιδιαίτερα στη διαδικασία της εργασίας), στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (όλες οι έφημερίδες άσκούν, τά τελευταία χρόνια, έναν «ψυχρό πόλεμο» γύρω από την επιστήμη και την τεχνολογία και τις όλέθριες ή εύεργετικές επιπτώσεις τους), στην τέχνη (άρκει να θυμηθούμε ότι ή πρώτη άντίδραση κατά της βιομηχανίας δημιουργείται στην Εύρώπη με την έλευση της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης: παράδειγμα, ο Hölderlin - πού χρησιμοποιεί στο Archipelagus την εικόνα των εργοστασίων για να αναφερθεί σε μία άνθρωπότητα άποξενωμένη από την άρμονία και τη δημιουργικότητα -, ο W. Blake πού ύποστηρίζει, στο Vala, ότι ή άρμονία καταστρέφεται από τό μηχανιστικό όρθολογισμό του άργαλειού του Locke και του ύδροτροχού του Newton, ο T. Carlyle πού γράφει στο The Signs of the Times ότι «ή εποχή μας δεν μπορεί να όνομαστεί ήρωική, εύσεθής, φιλοσοφική ή ήθικη, αλλά μηχανική»), στη φιλοσοφία κ.λπ..

3. Δές την καλή έλληνική μετάφραση του Μ. Λυκούδη, Παπαζήσης, 1971 (πρώτη άγγλική έκδοση 1964).

4. Αντίθετα από τον Μαρκουίτς, οι στοχαστές αυτοί μένουν ουσιαστικά άγνωστοι στην Ελλάδα. Τό βιβλίο πού μας ενδιαφέρει εδώ είναι τό μόνο πού γράφουν από κοινού: πρόκειται για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Dialektik der Aufklärung, πρώτη έκδοση Querido, Amsterdam, 1947, δεύτερη έκδοση S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1969). Χρησιμότητα είναι όστόσο και ή *Έκλειψη του Λόγου* του Χορκχάιμερ, πού θά κυκλοφορήσει σύντομα στα έλληνικά (Eclipse of Reason, πρώτη έκδοση Oxford University Press, New York, 1947).

5. Τό βιβλίο δημοσιεύεται στα 1923.

6. Η επιλογή των άποσπασμάτων αυτών είναι του ίδιου του Κολέτι. Δές: L. Coletti, Le marxisme et Hegel (γαλλική μετάφραση), Champ Libre, Paris, 1976, σελ. 183.

καί γράμματα γνωρίζω

καί *Ἐπανάσταση*⁷, ἐνάντια στὸν Κόντ πού ἐπιχείρησε νά διαμορφώσει τὴν κοινωνιολογία σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἰδιαίτερα τῆς βιολογίας.

Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ὅτι οἱ φιλόσοφοι τῆς Φραγκφούρτης ἐπιχειροῦν νά ἐπιβάλλουν μιά διάκριση φιλοσοφίας-ἐπιστήμης ἰσοθετώντας, χωρὶς συζήτηση, τὰ ἐπιστημονικά πρότυπα πού προβάλλουν ἄλλοι: π.χ. οἱ λογικοὶ θετικιστές τοῦ κύκλου τῆς Βιέννης (Κάρναπ, Σλίκ, κ.ά.) προσπάθησαν νά κατασκευάσουν μιά ἀντικειμενική, ἐμπειρική καί συστηματική θεμελίωση τῆς γνώσης στηριζόμενοι ἀποκλειστικά στή μελέτη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ Χορκχάιμερ, Ἀντόρνο καί Μαρκοῦζε ἐπιτίθενται στή γνωσιολογία τῶν θετικιστῶν ἀλλά ποτέ δέν ἐξετάζουν τὸ πρότυπο τῆς ἐπιστήμης πού ἐμπεριέχεται τῆς ἐπιστημολογικές ἀπόψεις τῶν θετικιστῶν. ἀντίθετα τὸ υἱοθετοῦν: ἡ ὀλοκληρωτική ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὶς ἐρμηνείες ἄλλων γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἡ ἀσήμαντη ἐπαφή τους μὲ τὶς ἐξελίξεις στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης καί τὸ χῶρο τῶν ἴδιων τῶν ἐπιστημῶν (π.χ. στὸ χῶρο τῆς φυσικῆς) ἐξουδετερώνουν τὴν προσπάθειά τους νά ἐπιβάλλουν μιά γνωσιολογική διάκριση φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης. Ὅπως λέει ὁ Τσάρλς Ταϊϋλορ «τὸ σφάλμα τῶν ντυλεϋϊκῶν ἦταν ὅτι δέχτηκαν πολὺ εὐκόλα μιά θετικιστική σύλληψη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν». Ἔτσι, τὸ ἀρχικό τους ἐγχείρημα ἀδρανοποιεῖται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐξαφανίζεται σχεδόν, στὴν ἀγγλοσαξονική φιλοσοφική σχολή, ὁ λογικός ἐμπειρισμός ὡς θεωρία τῆς ἐπιστήμης.⁸

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο θά πρέπει νά νοηθεῖ ἡ λειτουργικότητα τῶν διακρίσεων γύρω ἀπὸ τὴν τυπική λογική (ὅπου ἰσχύει ὁ νόμος τῆς μή-ἀντίφασης) καί τὴ διαλεκτική λογική (ὅπου συμβαίνει τὸ ἀντίθετο), γύρω ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση τῆς ἐγγεληνῆς διάκρισης Vernunft (Λόγος, διαλεκτική λογική, ἀντίφαση) καί Verstand (ἀναλυτικό λογικό, τυπική [ἢ συμβολική] λογική, μή-ἀντίφαση). Οἱ ὑποστηρικτές μιάς τέτοιας διάκρισης (ὅπως π.χ. ὁ Μαρκοῦζε)¹⁰ ὅσο καί οἱ ἀντίπαλοί της (ὅπως ὁ Κολέτι) συζητοῦν χρησιμοποιώντας τὰ ἴδια δεδομένα: ἔτσι, ὁ Κολέτι, δέν μπορεῖ νά θεμελιώσει μιά θεωρία τῆς ἐπιστήμης ἀφοῦ ἀγνοεῖ τὴν τελευταία.

γι' αὐτὸ περιορίζεται σὲ μιά ἄτονη κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαρκοῦζε, υἱοθετώντας, μὲ τὴ σειρά του, ἓνα ὀρισμένο, ἀλλά ὄχι κατονομαζόμενο πρότυπο τῆς ἐπιστήμης. Ἐν ὄνομα τῆς ἐπιστήμης ἀπορρίπτει ἀπλῶς τὶς ἐγγεληνῆς διακρίσεις: στὸ δοκίμιό του *Μαρξισμός καί διαλεκτική*¹¹ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι «ἡ θεμελιώδης ἀρχή τοῦ ὑλικοῦ καί τῆς ἐπιστήμης... εἶναι ἡ ἀρχή τῆς μή-ἀντίφασης». Ἡ πραγματικότητα δέν μπορεῖ νά περιέχει διαλεκτικές ἀντιφάσεις ἀλλὰ μόνο πραγματικές ἀντιθέσεις...¹² Ἀλλὰ ὁ Κολέτι δέν διαθέτει μιά θεωρία τῆς ἐπιστήμης¹³ οὔτε μᾶς πληροφορεῖ ἂν δανεῖζεται ἢ υἱοθετεῖ τὴ θεωρία κάποιου ἄλλου. Ὡς μαρξιστὴς διακατέχεται ἀπὸ τὴ φο-

7. *Reason and Revolution*, Beacon, Boston, 1960, σελ. 341 κ.ε.. Δέξ καί τὴν πρόσφατη ἑλληνική μετάφραση.

8. Charles Taylor: «Les sciences de l'homme» στὸ ἀφιέρωμα τοῦ γαλλικοῦ περιοδικοῦ *Critique* (no. 399-400, 1980) στὴν ἀγγλοσαξονική φιλοσοφία, σελ. 848.

9. Ὅπως λέει καί πάλι ὁ Taylor «οἱ ἐργασίες τοῦ Kuhn (*Structure of Scientific Revolutions*, 1962) καί τοῦ Hanson (*Patterns of Discovery*, 1958) ἔδειξαν ὅτι ἡ θεωρία δέν μπορεῖ νά συνοψιστεῖ σ' ἓνα σύνολο προτάσεων, ὅτι τὸ ὑποκείμενο μοντέλο τοῦ πραγματικοῦ πού περικλείει αὐτή, παίζει ἐπίσης ἓναν κυρίαρχο ρόλο. Ἡ ἐπαρκὴς ἐπιστημονική ἐξήγηση δέν μπορεῖ λοιπὸν νά ὀριστεῖ μόνο ἀπὸ τὴ λογική της δομῆς. Τὸ παραγωγικό-νομολογικό μοντέλο ἀρχίζει νά παραμερίζεται ὡς μοντέλο ἐξήγησης» (στὸ ἴδιο, σελ. 848).

10. Δέξ π.χ. στὸν *Μονοδιάστατο Ἄνθρωπο*, σελ. 137-154.

11. Δημοσιεύτηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικό *New Left Review* (τεύχος 93, 1975).

12. Ὁ π., σελ. 29.

13. Ἔτσι, ἂν ἡ τυπική λογική ἰσχύει στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες αὐτὸ θά πρέπει νά ἀποδειχτεῖ μὲ μιά συγκεκριμένη ἐξέταση τῶν τελευταίων.

14. Βεθαίως δέν περιφρονεῖ καθόλου τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, πού εἶναι ἀληθινὰ ἐπαναστατική σὲ ὀρισμένους τομείς: ἀναφερόμαστε ἐδῶ σ' ἓνα πνευματικό σύμπτωμα αὐτοῦ τοῦ ἀνομοιογενούς συνόλου πού εἶναι ὁ δυτικὸς μαρξισμός.

15. Ὁ Hegel εἶναι, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἀκατάλληλος ὡς σημείο ἐκκίνησης γιὰ μιά προβληματική στὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης, παρά τὴν προσπάθειά του νά συστήσει μιά φιλοσοφία τῆς φύσης πού θά ξεκινούσε ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (δέξ Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge University

Press, 1975, σελ. 350-365). Ἐκεῖνος πού ἄσκησε μιά τεράστια ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης ἦταν ὁ Kant (δέξ π.χ. Gottfried Martin, *Kant's Metaphysics and Theory of Science*, 1955).

16. Βέβαια, οἱ φιλόσοφοι τῆς σχολῆς ἔχουν ἐλάχιστη ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης καί τὴν ἱστορία τῆς τεχνολογίας. Τὸ ἐπιχειρῶν τους σχετικὰ μὲ τὸν ἐγγενῆ τεχνολογικό χαρακτήρα τῆς σύγχρονης (μετὰ τὸ 17ο αἰῶνα) ἐπιστήμης διατηρεῖ τὴ λογικοφάνειά του ἀκόμη καί μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς αὐτόνομης σχετικῆς πορείας τῆς τεχνολογίας καί τῆς ἐπιστήμης μέχρι τὴν ὀλοκληρωτική ὑποταγή τῆς πρώτης κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἱστορικοί ὅπως ὁ Thomas Kuhn διαπίστωσαν τὴν ὑπαρξὴ μιάς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καί τὴν τεχνολογία (δέξ T. Kuhn, «Mathematical versus Experimental Traditions in the Development of Physical Science» στὸ *The Essential Tension*, 1977). Ἄς ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα: ὁ Γαλιλαῖος δέν θά μπορούσε νά πραγματοποιήσει τὴν ἐπιστημονική του ἐπανάσταση χωρὶς τὸ τηλεσκόπιο πού εἶχε ἤδη κατασκευαστεῖ ἀπὸ τοὺς «τεχνίτες» τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀτμόσφαιρας (ἀπὸ τοὺς Galileo, Torricelli, Viviani, Pascal) ὀδήγησε στὴ σύσταση τῆς μετεωρολογίας, τῆς χημείας τῶν ἀερίων καί τῆς φυσικῆς τῶν ἀερίων (πού ὀδήγησαν στὴν ἀτομική θεωρία τοῦ John Dalton γιὰ τὴ φυσική καί τὴ χημεία), σὲ μελέτες γιὰ τὴν ἀναπνοή (καί, κατὰ συνέπεια, τὴ φυσιολογία), στὶς πρώτες πρακτικὲς μηχανεὲς θερμότητας καί τὴν πρώτη κατάκτηση τοῦ ἀέρα (ἀεροναυτική). [δέξ D. S. L. Cardwell, *Technology, Science and History*, Heinemann, London, 1972, σελ. 52]. Καί ὁ Dennis Gabor λέει: «Τὸ πάντρεμα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας δέν ἐγίνε ἀμέσως, ἀλλὰ βαθμιαία, στὴν πορεία τριῶν αἰώνων... Ὁ Heinrich Hertz παρήγαγε στὰ 1887 τὰ ηλεκτρομαγνητικὰ κύματα πού ἐμπεριέχονταν στὶς ἐξισώσεις τοῦ Maxwell ἀπὸ τὸ 1868, ἀλλὰ ὁ Marconi ἦταν ἐκεῖνος πού χρησιμοποίησε στὰ 1887 τὴν ἀντένα πού ἡ πλήρης θεωρία τῆς περιεχόταν στὶς ἐξισώσεις τοῦ Hertz. Αὐτὸ τὸ χάσμα τῶν εἰκοσι ἢ σαράντα χρόνων ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονική ἀνακάλυψη καί τὴν τεχνολογική ἐκμετάλλευση ἦταν τυπική στὸ 19ο καί τὸν 20ο αἰῶνα. Μειώθηκε δραματικά μόνο στὴν ἐποχὴ μας. Μόνο ἕξι χρόνια μεσολάβησαν ἀνάμεσα στὴν ἀνακάλυψη τῆς πυρηνικῆς τῆξης ἀπὸ τὸν Otto Hahn ὡς τὴν πρώτη ἀτομική βόμβα στὰ 1945». (D. Gabor, *Innovations*, Oxford University Press, 1970, σελ. 5).

Τὸ ἐπιχειρῶν τῶν φραγκφουρτιανῶν θά ἦταν ἴσως ὅτι δέν μᾶς ἐνδιαφέρει τόσο τὸ πότε ἐγίνε ἡ τελικὴ συνένωση ἐπιστήμης καί τεχνολογίας ἢ οἱ τύποι ἀλληλεπίδρασης ἀλλὰ ἡ μοναδικὴ ἱκανότητα τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης (ἀντίθετα μὲ τὴν κινεζική π.χ.) νά παράγει τεχνολογία.

βερή αγωνία πού τόσο χαρακτηρίζει όρισμένους σύγχρονους στοχαστές (όπως π.χ. τόν Άλτουσέρ): τήν καθιέρωση του μαρξισμού ως επιστήμης (ισάβιας μέ τις φυσικές επιστήμες)¹⁴. Η συζήτηση άφορά λοιπόν και πάλι τό μαρξισμό και όχι τις φυσικές επιστήμες. Ο Κολέτι μιλάει για τις τελευταίες μόνο μέσα από μία κριτική τών έγγελιανών διακρίσεων *Verstand-Vernunft*¹⁵. δέχεται τό νόμο τής μη-άντιφάσης στην επιστήμη παραπέμποντας στον Μάρξ κι όχι στο Νεύτωνα¹⁶.

2. Η σημαντικότερη συμβολή τών φιλοσόφων τής σχολής τής Φραγκφούρτης πού διαφεύγει από τόν Κολέτι, είναι μία προβληματική για τή σύγχρονη επιστήμη πού έχει ως άφειτρητικό σημείο τήν άνωτερότητα τής τελευταίας σέ σχέση μ' όλες τις μορφές επιστήμης (όπως π.χ. τήν άριστοτελική φυσική) πού υπήρχαν πριν από τό 17ο αιώνα. Η άνωτερότητα αυτή διαπιστώνεται από τήν επίτευξη ενός στόχου πού ήταν μέχρι τότε δράμα: τήν κυριαρχία του ανθρώπου στή φύση. Έπομένως, ή επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα πιστοποιείται, για τούς φιλόσοφους αυτούς, από τόν έγγενή τεχνολογικό χαρακτήρα τής σύγχρονης επιστήμης: ή βιομηχανική επανάσταση πού άρχίζει από τό 17ο αιώνα (μέ τήν άτμομηχανή) δέν θά μπορούσε νά είναι άποτέλεσμα μιάς ανεξάρτητης εξέλιξης τής τεχνολογίας. Η ιστορία τής τεχνολογίας είναι, μέχρι και τήν Αναγέννηση, εξέλιξη τών έμπειροτεχνικών μεθόδων: όσες διαφορές κι άν υπάρχουν ανάμεσα στις τεχνολογίες τών διαφόρων λαών (γνωρίζουμε π.χ. τήν άνωτερότητα τής κινέζικης και τής ινδικής τεχνολογίας σέ σχέση μέ τήν άρχαία ελληνική και τό σημαντικότατο γεγονός τής μεταφύτευσης τής κινέζικης τεχνολογίας στή Δύση γύρω στο 1500 μ.Χ.) πρόκειται για διαφορές ανάμεσα σέ έμπειρο-τεχνικές μεθόδους: ή έλευση τής δυτικής επιστήμης καταργεί τό χαρακτηριστήρα τής τεχνολογίας ως έμπειροτεχνικής μεθόδου. Η καινούρια τεχνολογία δέν είναι ή συνέχεια τής παλιάς αλλά ό θάνατός της. Έπομένως, δέν μπορούμε πιά νά μιλάμε για τεχνολογία αλλά μόνο για «εφαρμοσμένη επιστήμη». Όσο για τή σύγχρονη επιστήμη αυτή είναι «a priori τεχνολογία» όπως θά πει ό Μαρκουζε.

Η φιλοσοφική ένασχόληση μέ

τήν έσωτερική σύνδεση επιστήμης και τεχνολογίας είναι γερμανικό προνόμιο: ό Μάξ Σέλερ, ό Έντμουντ Χούσερλ, ό Έρνστ Κάσιρερ, ό Χέρμπερτ Μαρκουζε προσπάθησαν νά δώσουν μία έρμηνεία στο πρόβλημα αυτό. Όσο για τόν τελευταίο, αυτός στηρίζεται στις άπόψεις του Χούσερλ όπως εκφράζεται στο έργο του *Η κρίση τών ευρωπαϊκών επιστημών*¹⁷. Κατά τόν Χούσερλ, ή σύγχρονη επιστήμη άφαιρεί από τόν άπειρο κόσμο μία μορφή γνώσης κατάλληλη για τεχνική εκμετάλλευση. Συλλαμβάνει τό χώρο του αντικειμένου της σύμφωνα μέ γεωμετρικά σχήματα και υπολογίζει τις σχέσεις μεταξύ τών αντικειμένων μέ μαθηματικές φόρμουλες πού επιτρέπουν άκριβή μέτρηση τής κίνησης. «Από τή στιγμή πού κατέχει κανείς τις φόρμουλες», λέει ό Χούσερλ, «μπορεί νά προβλέψει τις κανονικότητες του πρακτικού έμβιου κόσμου (*Lebenswelt*) και, συνεπώς, νά τόν συντονίσει καλύτερα»¹⁸. Κατά τόν Αντόρνο, τόν Χορκχάιμερ και τόν Μαρκουζε, ή άνάλυση του Χούσερλ άποκαλύπτει τόν παραπλανητικό χαρακτήρα τής άξίωσης τής ούδετερότητας τής επιστήμης: ή μέριμνα τής ακρίβειας και τής δυνατότητας υπολογισμού προδιαθέτει τήν επιστήμη στην άναζήτηση μιάς ιδιαίτερης μορφής γνώσης, μιάς γνώσης κατάλληλης για πρόβλεψη και, συνεπώς, για τεχνικό έλεγχο. Η μετάτωση του ενδιαφέροντος και τής έρευνας από τό «γιατί» τών πραγμάτων (άπό τήν εξέταση τών τελικών αιτίων) στο «πώς»¹⁹, ή καθιέρωση του πειράματος στην επιστημονική έρευνα (πού άνέτρεψε τις μεσαιωνικές φιλοσοφικές διαμάχες γύρω από τις «ουσίες» τών φυσικών φαινομένων και τις αντικατέστησε μέ περιγραφικές αναλύσεις πού άπέβλεπαν στή διατύπωση τών φυσικών νόμων), ή κατάργηση του άνθρωποκεντρισμού κ.λπ. όδήγησαν στην κυριαρχία του ανθρώπου στή φύση.

Βέβαια, δέν μπορούμε νά εξετάσουμε έδω αναλυτικά τήν επηρεολογία (και τις διαφορές) τών στοχαστών αυτών σχετικά μέ τό πρόβλημα του έγγενους τεχνολογικού χαρακτήρα τής επιστήμης. εκείνο πού πρέπει νά υπογραμμίσουμε είναι ότι πρώτοι αυτοί άρχίζουν μία φιλοσοφική συζήτηση για ένα πρόβλημα σημαντικότατο και άγνωστο στους φιλόσοφους τής

επιστήμης²⁰ και άκόμη περισσότερο στον Κολέτι).

3. Η έλευση κι ή επικράτηση τής σύγχρονης επιστήμης συνοδεύτηκε, κατά τούς φιλόσοφους τής σχολής τής Φραγκφούρτης, από ένα φαινόμενο πού θά μπορούσε νά ονομασεί «ιδεολογική αντανάκλαση τής επιστήμης». Η ανάπτυξη μιάς καθολικής, μαθηματικά διατυπωμένης επιστήμης λειτούργησε ως πρότυπο κάθε γνώσης από τό Διαφωτισμό και μετά: στοχαστές τής εποχής αυτής, όπως ό Κοντιγιάκ, ό ντ' Άλαμπέρ και ό Κοντορσέ, γοητευμένοι από τήν επιστήμη, προώθησαν τήν ιδέα τής εφαρμογής μιάς και μόνο μεθόδου σ' όλες τις επιστήμες, μιάς μεθόδου έγκυρης τόσο για τή μελέτη τής κοινωνίας όσο και για τήν έρευνα τής φύσης. Μόνο τά μαθηματικά μπορούν νά εξασφαλίσουν τήν έγκυρότητα τής μεθόδου: πρώτη άπόδειξη οί χαρακτηρισμοί «κοινωνική μαθηματική», «γεωμετρία τής πολιτικής». Η ιδεολογική αντανάκλαση τής επιστήμης δέν χαρακτηρίζει μόνο τό Διαφωτισμό, αλλά και τό

17. Edmund Husserl: *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie*, Martinus Nijhoff, 1954. Έκτός από τόν *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* δές και τό δοκίμιο του Marcuse, «On Science and Phenomenology», στο M. Wartofsky, R. Cohen (ed.), *Boston Studies in the Philosophy of Science*, 1965, σελ. 279-290.

18. Δές Marcuse, «On Science and Phenomenology», δ.π.

19. Οί «μοντέρνοι» του 17ου αιώνα κατεύθυναν τήν πολεμική τους ενάντια στην άριστοτελική επιστήμη και σ' εκείνη τή θεώρηση του σύμπαντος πού είχε συνδεθεί μ' αυτή στή μεσαιωνική και άναγεννησιακή σκέψη. «Τά τελικά αίτια και ή θέαση του σύμπαντος ως μιάς μεστής νοήματος τάξης ποιοτικά διαφοροποιημένων επιπέδων αντικαθίστανται πρώτα από μία μαθηματική-πυθαγόρεια θέαση τής μαθηματικής τάξης (όπως στον Bruno, στον Kepler και, ένμέρει τόν Galileo) και, μετά, από τή «μοντέρνα» αντίληψη ενός κόσμου τυχαίων συσχετίσεων πού πρέπει νά χαρτογραφηθούν υπομονετικά από τήν έμπειρική παρατήρηση» (Taylor, *Hegel*, δ.π., σελ. 4).

20. Μία από τις λίγες εξαιρέσεις είναι ό Maria Bunge (δές τό άρθρο του «Technology as Applied Science», στο *Technology and Culture*, τόμος 7 (1966), σελ. 329-347).

21. Δές τόν *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* ή *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, τήν *Έκλειψη του Λόγου*.

καί γράμματα γνωρίζω

θετικισμό του 19ου αιώνα (Κόντ), τό λογικό θετικισμό της σχολής της Βιέννης, τόν αμερικάνικο πραγματισμό, τόν όπερασιοναλισμό...²¹

Μιά άλλη μορφή ιδεολογικής αντανάκλασης φαίνεται στην άνομολόγητη ή όμολογημένη ταύτιση της ανθρώπινης προόδου με την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ό Σαινσιμονισμός: οι όπαδοί του είναι οι πύ όνθουσιώδεις προπαγανδιστές της ιδέας της ποιοτικής βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, της ριζικής άλλαγής της ιστορίας χάρη στην πρόοδο της επιστήμης και της βιομηχανίας. Έγραφαν: «Η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τόν άνθρωπο έχει φτάσει στό τέλος της... Έπομένως, ή εκμετάλλευση της γήινης σφαίρας, της έξωτερικής φύσης γίνεται ό μόνος στόχος της δραστηριότητας του ανθρώπου»²². Οι Σαινσιμονιστές πίστευαν ότι ή βιομηχανική μορφή παραγωγής όδηγει, από τη φύση της, στην κοινωνική άρμονία, εξαφανίζει τόν ανταγωνισμό και έπιβάλλει τη συνεργασία ως χαρακτηριστικό της ανθρώπινης δραστηριότητας, καταργεί την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας κ.λπ.. Άπέναντι στην προμηθειική αυτή αντίληψη ό Μαρκουζέ π.χ. θά αντίτάξει τό έπιχείρημα του διαφορούμενου χαρακτήρα της προόδου: ή τελευταία μπορεί να είναι, κατά την άποψη του, «ποσοτική και / ή ποιοτική· τεχνική πρόοδος και / ή έλευση της αυτοδιάθεσης ως ύλικού και πνευματικού τρόπου ζωής, μιας νέας όρθολογικότητας και αισθαντικότητας»²³.

4. Τό τελευταίο μοτίβο πού παρουσιάζεται σταθερά στό έργο των φιλοσόφων της σχολής της Φραγκφούρτης είναι ή έγγενής σύνδεση της κυριαρχίας στη φύση (μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας) με την κυριαρχία στον άνθρωπο. Σ' αυτό τό σημείο έπιμένει σ' όλα τά κείμενά του ό Κολέτι κι έχει άπόλυτο δίκιο στην κριτική πού άσκει. Γράφει π.χ. ό Μαρκουζέ στον *Μονοδιάστατο άνθρωπο*: «στόχος μου είναι ν' αποδείξω τόν έσωτερικό ίνστρουμενταλιστικό χαρακτήρα αυτής [της σύγχρονης] επιστημονικής όρθολογικότητας, χάρη στον όποιο είναι α priori τεχνολογία, και τό α priori μιας ιδιαίτερης τεχνολογίας — συγκεκριμένα, της τεχνολογίας ως μορφής κοινωνικού έλέγχου και κυριαρχίας»²⁴.

«Η επιστημονική μέθοδος πού έπιτρέπει μια όλο και περισσότερο άποτελεσματική κυριαρχία στη φύση, προμήθευσε τις καθαρές έννοιες αλλά και ταυτόχρονα τό σύνολο των μέσων για την έπίτευξη μιας όλο και περισσότερο άποτελεσματικής κυριαρχίας του ανθρώπου στον άνθρωπο, μέσω της κυριαρχίας στη φύση»²⁵. Η έμμονή του Μαρκουζέ στην πεποίθηση αυτή, ή άδυναμία του να ξετάσει την έννοια της κυριαρχίας της φύσης σε σχέση με την επιστήμη και, χωριστά, με την τεχνολογία²⁶, ή ανικανότητά του ν' άποφύγει μια εύκολη, νατουραλιστική ταύτιση ανθρώπου και φύσης τόν όδηγούν σε μια όρθολογική άπόρριψη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Άλλά, ό Μαρκουζέ δέν επαγγέλλεται μια έπιστροφή σε μια ρομαντική, προ-επιστημονική κοινωνία όπως άφνει να νοηθεί ό Κολέτι: προτείνει (έντελώς άφηρημένα και συνοπτικά) την αναγκαιότητα σύστασης μιας νέας επιστήμης και μιας νέας τεχνολογίας. Βέβαια, ή πρόταση πέφτει στό κενό: δείχνει μόνο την άγωνία του Μαρκουζέ μπρός στην άποτυχία του ν' αποδείξει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό (άφου θά ήταν ένας από τούς κύριους άξονες της κριτικής του στη «βιομηχανική κοινωνία»). Ό Κολέτι έχει δίκιο λοιπόν να τόν κατηγορεί ως ίρρασιοναλιστή ή σύγχρονο Λουδίτη²⁷: όμως, άκόμη κι αυτός ό χαρακτηρισμός είναι κάπως υπερβολικός και, σίγουρα, μονομερής γιατί ό Μαρκουζέ εξέφρασε, τόσο πριν από τό *Μονοδιάστατο άνθρωπο* όσο και μετά άπ' αυτόν, αντίθετες άπόψεις: Στό δοκίμιό του «Όρισμένες κοινωνικές έπιπτώσεις της σύγχρονης τεχνολογίας» υποστηρίζει ότι ή τεχνολογία «παρεμποδίζει την άτομική ανάπτυξη μόνο στο μέτρο πού δικαιώνει τη σπάνη»²⁸. Έπομένως ή τεχνολογία δέν είναι έγγενώς καταπιεστική. Η διαπίστωση αυτή συνοδεύεται από μια έξαιρετη άνάλυση της αντιτεχνολογικής ιδεολογίας στό φασισμό· ό τελευταίος πρόβαλε, κατά τόν Μαρκουζέ, μια τέτοια ιδεολογία για να κρύψει τη συμμαχία των προηγμένων βιομηχανικών τεχνολογιών με την τρομοκρατική πολιτική έξουσία. Όπως σωστά λέει ό Γ. Λής, «τό λάθος δέν βρίσκεται μέσα στην ίδια την τεχνολογική όρθολογικότητα, αλλά στους καταπιεστικούς κοινωνικούς θεσμούς πού εκμεταλλεύονται τά έπι-

τεύγματα αυτής της όρθολογικότητας για να διατηρήσουν άδικες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων»²⁹.

Τό δεύτερο σκέλος της φιλοσοφικής κριτικής του Κολέτι έχει ως στόχο τόν αμερικάνο ιστορικό και φιλόσοφο της επιστήμης Τόμας Κούν³⁰. Βέβαια, ό Κολέτι δέν κάνει τό λάθος να ύποστηρίξει την ύπαρξη κάποιας θεωρητικής συγγένειας του Κούν με τόν Χούσερλ ή τόν Μαρκουζέ. Αντίθετα, προσπαθεί να τούς συνδέσει από την άποψη του ιδεολογικού αντίκτυπου του έργου τους· έτσι και ό Κούν γίνεται, με τη σειρά του, ένας από τούς αίτιους της έδραίωσης της όρθολογικής ιδεολογίας. Ό Κολέτι πι-

22. *Doctrine Saint-Simonienne: Exposition*, Librairie Nouvelle, Paris, 1854, σελ. 463.

23. Η γόνιμη και έρεθιστική αυτή άποψη του Μαρκουζέ διατυπώνεται στό άρθρο του: «Freedom and the Historical Imperative» (1969), στό *Studies in Critical Philosophy*, Beacon Press, Boston, 1972, σελ. 214.

24. Έλληνική μετάφραση, σελ. 167.

25. Κολέτι, *Οι ιδεολογίες...*, σελ. 54.

26. Προσπάθησα να δείξω την αναγκαιότητα μιας τέτοιας χωριστής εξέτασης στό άρθρο μου «Επιστήμη, τεχνολογία και κυριαρχία πάνω στη φύση», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 15, Σεπτέμβριος 1982.

27. Οι πρώτοι Λουδίτες ήταν Άγγλοι έργάτες πού κάτω από την ηγεσία ενός ύποτιθέμενου Ned Ludd, κατέστρεφαν, γύρω στά 1811, τούς μηχανικούς ξύλινους άργαλειούς των πρώτων εργοστασίων πού είχαν καταστήσει άχρηστη την εργασιακή τους δύναμη (έπειδή ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες πού έκτοπίστηκαν από τόν έκμηχανισμό). Δές τό έξαιρετό βιβλίο του E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London, 1963, σελ. 446, 552.

28. «Some Social Implications of Modern Technology» στό *Studies in Philosophy and Social Science*, IX, 1941, σελ. 923, 429, 436.

29. William Leiss, *The Domination of Nature*, Beacon Press, Boston, 1974, σελ. 203.

30. Δές τό βιβλίο του, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, με εισαγωγή και μετάφραση του Β. Κάλφα, *Σύγχρονα θέματα*, Θεσσαλονίκη, 1981 (πρώτη αμερικάνικη έκδοση 1962), φ. "Ο. π., σελ. 55-56. Οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

στεύει ότι η επίκληση της ιδεολογίας μπορεί να του δώσει το δικαίωμα, ν' αποφύγει μία έκτεταμένη θεωρητική συζήτηση. Έτσι, ούτε λίγο ούτε πολύ, πιστεύει ότι δύο σελίδες του άρκοουν για να αποκαλύψει τη «βασιική θέση» ενός στοχαστή που εγκαινίασε, με το έργο του, μία νέα προβληματική στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης. Γράφει ο Κολέτι: «Ο Κούν λέει ότι η επιστήμη δεν αποτελεί γνωστική δραστηριότητα, δεν είναι κριτική απόπειρα να συζητηθούν και να μπουν σε δοκιμασία οι κυρίαρχες θεωρίες, τα «παράδειγμα» που έχουν υιοθετηθεί, το πλαίσιο των συλλογισμών μέσα στο οποίο κινούμαστε. Αντίθετα, η «φυσιολογική επιστήμη» είναι απλά μία δραστηριότητα επίλυσης γρίφων, δηλαδή προτιθέμενη να λύσει τους «γρίφους» που προέρχονται από το «παράδειγμα» που κυριαρχεί στην επιστημονική κοινότητα τη συγκεκριμένη στιγμή. Η γνωστική αξία της δραστηριότητας αυτής είναι μηδέν». Όταν ο Κούν πηγαίνει από την εξέταση της «φυσιολογικής επιστήμης» στην παρατήρηση των «επιστημονικών» φάσεων, λέει ο Κολέτι, τα πράγματα αλλάζουν: «οι επαναστάσεις στην επιστήμη ήταν εξωεπιστημονικής προέλευσης. Το νέο παράδειγμα γεννιόταν από μεταφυσικές και θρησκευτικές όπτικές». Και συνεχίζει ο Κολέτι: «το σημαντικό στο βιβλίο του Κούν ήταν η σκοταδιστική του φόρτιση. Για τον Κούν, οι θεωρητικοί νεωτερισμοί παράγονται μόνο έξω από την επιστήμη»³¹.

Ακόμη κι ένας εππόλαιος αναγνώστης του έργου του Κούν θα καταλάβαινε ότι δεν έχουμε να κάνουμε εδώ με μία ακόμη έρμηνεία, αλλά με μία παραποίηση. Ο Κούν συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στην επιστημονική δραστηριότητα όχι ως διαδοχή μοναδικών και μη-ανάδρομικών συμβάντων, αλλά ως σύνολο φυσιολογικών ή κανονικών δραστηριοτήτων. Έπομένως, όταν εξετάζει τις μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις έχει ως πλαίσιο αναφοράς και σημείο εκκίνησης τη δραστηριότητα του «τυπικού», «φυσιολογικού» επιστήμονα.

Ο Κολέτι λέει ότι η γνωστική αξία της δραστηριότητας μέσα στη «φυσιολογική» επιστήμη είναι μηδέν. Αυτό δεν είναι καθόλου σωστό: ο Κούν πιστεύει ότι μέσα στην καθοδηγούμενη από το παράδειγμα

φυσιολογική επιστήμη υπάρχουν τρεις έστιες έρευνας: ο καθορισμός εκείνης της τάξης γεγονότων που αποκαλύπτουν, όπως απέδειξε το παράδειγμα, τη φύση των πραγμάτων, το συνταίριασμα των γεγονότων με τη θεωρία του παραδείγματος και η συναρμολόγηση της θεωρίας του παραδείγματος. Η έρευνα στη φυσιολογική επιστήμη είναι «έσωτερική» και κατανοητή πλήρως μόνο σ' αυτούς που μοιράζονται το παράδειγμα. Αλλά με την ενάσκηση της φυσιολογικής επιστήμης έχουμε πρόοδο, ανάπτυξη και άνθιση της επιστήμης.

Ωστόσο, η ύπαρξη «άνωμαλιών», δηλαδή «διαψεύσεων» (με μορφή αναπάντητων παλιών προβλημάτων, νέων πειραμάτων ή παρατηρήσεων) του καθιερωμένου παραδείγματος και η συσσώρευση τους μπορεί να οδηγήσει σε μία κατάσταση κρίσης, στην «ιδιόρρυθμη επιστήμη» (όπου συνυπάρχουν διάφορα παραδείγματα). Η τελική επικράτηση ενός απ' αυτά (επιστημονική επανάσταση) οδηγεί στην καθιέρωσή του και την έναρξη μιας νέας φυσιολογικής επιστήμης.

Αλλά ο Κολέτι, που αγνοεί ακόμη και αυτή την απλή σχηματοποίηση, μπορεί να λέει ότι η δραστηριότητα της φυσιολογικής επιστήμης είναι «μηδέν από γνωστική άποψη» και ότι οι επαναστάσεις στην επιστήμη είναι «εξωεπιστημονικής προέλευσης». Όμως για τον Κούν, η φυσιολογική επιστήμη είναι εκείνη που συντελεί αποτελεσματικά στην ανάδυση των καινοτομιών στην επιστήμη αν και δεν επιδιώκει κάτι τέτοιο και, μάλιστα, επιχειρεί, στην αρχή, να τις εξαφανίσει³² (αγνοώντας τις ανωμαλίες ή συμφιλιοτώντας τις με το παράδειγμα που επικρατεί, επαναδιατυπώνοντας τις ως γρίφους που πρέπει να λυθούν μέσα σ' αυτό).

Με την αποκλειστική συσχέτιση των επιστημονικών επαναστάσεων με τη δράση εξω-επιστημονικών (μεταφυσικών ή θρησκευτικών παραγόντων) (που κατά τον Κούν μεσολαβούν από τη στιγμή που υπάρχει μία «άνωμάλια» μέσα στη φυσιολογική επιστήμη) ο Κολέτι προσπαθεί να κατοχυρώσει την αρχική του επιδίωξη³³: την καταγνία του Μαρκούζε και του Κούν ως ιρρασιοναλιστών φιλοσόφων εξαιτίας της αδυναμίας τους να διακρίνουν την επιστήμη από την ιδεολογία³⁴. Αλλά πίσω απ' αυτή την επιδίωξη κρύβεται η αδυναμία

καί γράμματα γνωρίζω

του ίδιου του Κολέτι: η άνικανότητά του να υποστηρίξει θεωρητικά το άκαμπο ρασιοναλιστικό μοντέλο που προβάλλει.

32. Δές την ελληνική μετάφραση, σελ. 135.

33. Θά ήταν ίσως πιο πειστικός αν συγκέντρωνε την προσοχή του στην «άσυμμετρότητα» των παραδειγμάτων.

34. Στη συμμετοχή του στο συλλογικό έργο «Ο Μαρξισμός σήμερα», ο Κολέτι έγραφε ότι «η μαρξιστική επιστήμη δεν είναι καθαρή επιστήμη, είναι επιστήμη που διαπνέεται από ένα ιδεολογικό στοιχείο, δηλαδή έχει ένα τελικό σκοπό, ένα επαναστατικό σχέδιο που την έμψυχώνει βαθιά» (ελληνική μετάφραση, ό. π., σελ. 27). Τί να μεσολάβησε ως την τωρινή του απόλυτη διάκριση επιστήμης και ιδεολογίας;

Ζησης Σαρίκας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΚΟΜΜΟΥΝΑ»

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Κομμούνα - Αντιπαραθέσεις 2

ΒΙΑΤΣΕΣΛΑΒ ΣΥΣΣΟΪΕΦ

Η ζωή έγινε καλύτερη

Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία, η καταπίεση, τα στρατόπεδα, η υποκρισία της Δύσης, δοσμένα από ένα μεγάλο σκιτσογράφο που ζει παράνομα στη Ρωσία.

«Κομμούνα» - Σουλίου 9

τηλ. 3602.644

Κομμούνα - Θεωρία 3

Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Η μικρομεσαία

δημοκρατία

Τό «παράδοξο» μιας χώρας του καπιταλιστικού κόσμου με διατήρηση και επέμβαση των μικρομεσαίων στρωμάτων, μέχρι και την έξουσία. Οι αντιφάσεις και τα όρια του ΠΑΣΟΚ. Πραγματικότητες και προοπτικές της ελληνικής κοινωνίας.

«Κομμούνα» - Σουλίου 9

τηλ. 3602.644

Τροχοθανατηφόρα

Ο μέσος όρος θανάτων τήν ημέρα, από αυτοκινητιστικά δυστυχήματα, έφτασε τόν τελευταίο καιρό τούς 7 έναντι τών 5 πού ήταν προηγουμένως. Έτσι, χρόνος μπαίνει χρόνος θγαίνει, ή χώρα έχει περισσότερους νεκρούς, αναλογικά και μέ τόν πληθυσμό της, από ένα μέσης διάρκειας και έντασης τοπικό πόλεμο. Τίς αίτίες τίς κατατάσσει σχολαστικά και συστηματικά κάθε χρόνο ή Τροχαία! υπερβολική ταχύτητα, προσπεράσματα, μεθύσι. Όχι, ή κατάσταση τών δρόμων, τών υποδομών, τής σήμανσης, τών αυτοκινήτων και του έλέγχου όλων αυτών δέν αναφέρονται. Όχι, οι πυάριθμες ύπηρεσίες πού ασχολούνται μέ τά πάντα και μέ τίποτε, δέν είναι υπεύθυνες. Ναι, ή Τροχαία είναι παντελώς άπουσα στους δρόμους, είναι όμως γιατί έχει άλλες δουλιές. Φυσικά, τούς κανονισμούς, τό σχεδιασμό, τίς διατάξεις, τίς χαράξεις και τίς κατατάξεις, τίς κάνουν άνθρωποι πού, προφανέστατα, δέν έχουν οδηγήσει ποτέ στή ζωή τους, κι αυτό γιατί δέν είχαν αυτοκίνητο. Όχι, όχι, οι πολυποίκιλες ενώσεις και σύλλογοι αυτοκινητιστών πού όργανωσαν τίς διαδηλώσεις στήν Άθήνα δέν σκοπεύουν καθόλου νά έντρυφήσουν στά θέματα αυτά, διότι δέν είναι δυνατόν νά θιγούν τά άτομικά δικαιώματα του πολίτη-όδηγου. Δέν φτάνει πού τόν ξεγέλασε τό κράτος και άκριθαίνει τά τέλη κυκλοφορίας, ενώ δέν του τό είχε πεί όταν άγόραζε τό ΙΧ του, θά τόν ξαναξεγέλασει τώρα μέ άσχημότερους έλέγχους και περιοριστικά μέσα; Όταν τό άγόραζε τό όχημα, όταν επαιρνε τήν άδεια όδήγησης (κάπως άκριβότερα, καθότι δύσκολες οι έξετάσεις και πολλοί οι μεσάζοντες μέχρι νά τούς άποφύγεις...), κανείς δέν του είχε πεί ότι κάποτε ίσως χρειαστεί νά τόν έμποδίσουν νά τό χρησιμοποιεί όπως γουστάρει. Πολύ περισσότερο φυσική είναι και ή ανάλογη αντίδραση τών άγροτών μας μέ τά «έργαλεία» τους, τών φορτηγατζήδων μας πού ό,τι κάνουν είναι για τό «μεροκάματο», τών ταξιτζήδων πού άγωνιούν για τό άν «έξυπηρετούμεθα». Άσε πού όλοι τους ψηφίζουν. Βίβα λά μουέρτε λοιπόν...

Μπόρις Πονομαριόφ

Μπόρις Πονομαριόφ, μέγας ήγέτης του διεθνούς προλεταριάτου, πρωτοσπαθάριος του σοβιετικού καθεστώτος και έκλεκτός προσκεκλημένος του Χ. Φλωράκη στο 11ο συνέδριο του ΚΚΕ. Αυτά σήμερα.

Μπόρις Πονομαριόφ, άνερχόμενος ραβδόουχος του σταλινικού καθεστώτος, νεαρός τότε, ξιφουλκάν κατά τών «έχθρών τής επανάστασης». Αυτά τότε, τό 1935, λίγο μετά τή δολοφονία του Κύροφ. Έγραφε λοιπόν τότε στο περιοδικό *Πόντ Ζνάμανεν Μαξίσμα* (Κάτω από τή σημαία του μαρξισμού), τεύχ. 1 Άπριλίου.

«Η δικογραφία στήν υπόθεση Νικολάγιεφ και άλλων, δείχνει ότι οι σκοποί και οι μέθοδες τής πάλης τής άντεπαναστατικής τρομοκρατικής ομάδας στο Λένινγκραντ ταυτίζονται άπόλυτα μέ τούς σκοπούς και τίς μέθοδες τών άνοιχτών έχθρών του λαού - τών λευκοφρουρήτικων, μεγαλοτσιφλικαδικο-κεφαλαιοκρατικών έμικρέδικων όργανώσεων - "Ρωσικός Γενικός Στρατιωτικός Σύνδεσμος" και "Άδελφότητα τής Ρωσικής Άλήθειας" (άνθρωποι του Ντενίκιν), πού προπαγανδίζουν άνοιχτά τήν τρομοκρατία και διοχετεύουν συστηματικά τούς πράκτορες τους στή Σοβ. Ένωση για τήν όργάνωση και έκτέλεση τρομοκρατικών ένεργειών ενάντια στους εκπρόσωπους τής Σοβ. κυβέρνησης και πού πραγματοποίησαν τή δολοφονία του συντρόφου Β. Β. Βορόφσκι και του συντρόφου Π. Λ. Βόικοφ».

Τά μέλη τής πρώην Ζηνοβιεφικής άντισοβιετικής ομάδας συνδέθηκαν μέ τή διεθνή άντεπανάσταση και μέ τό σεσημασμένο άντεπαναστάτη Τρότσκι και συντάχθηκαν έτσι μέ τό σύνολο τών έχθρών του προλεταριάτου. Τά άντεπαναστατικά Ζηνοβιεφικά κατάλοιπα στο «Κέντρο του Λένινγκραντ» ποθούσαν τήν επέμβαση μέ τήν ένοπλη εισβολή τών ιμπεριαλιστών στή Σοβ. Ένωση, παίρνοντας ψίχουλα χρημάτων από τούς πράκτορες τών ιμπεριαλιστικών κυβερνήσεων.

Τά διαπαιδαγωγημένα από τή Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση μέλη βρίσκονται λοιπόν πλάι-πλάι μέ τούς χειρότερους έχθρους τής σοσιαλιστικής μας πατρίδας, πλάι-πλάι μέ τούς κυνηγημένους και έκμηδενισμένους από τήν προλεταριακή δικτατορία τών Όχτώβρη (1917) μεγαλοβαιοκτήμονες και καπιταλιστές.

Δέν υπάρχει PARDON γι' αυτούς τούς έχθρους! Περισσότερη προσοχή και επαγρύπνηση στήν καθημερινή δουλειά του κόμματος και τής προλεταριακής δικτατορίας!»

Άξιος ό μισθός του! Τί σημασία έχει άν τό ίδιο τό ΚΚΣΕ άποκάλυψε ότι ή «Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση» δέν είχε καμιά σχέση μέ τή δολοφονία του Κύροφ, κι ότι οι κατηγορίες σε θάρος της εκ μέρους τής σταλινικής ήγεσίας δέν ήταν παρά τό μέσο για νά έδραύσει τήν έξουσία της (βλ. Ν. Σ. Χρουστόφ, *Τελικός Λόγος* στο XXII Συνέδριο του ΚΚΣΕ).

(Σημ. Η μετάφραση του άποσπάσματος από τό άρθρο του Μπ. Πονομαριόφ «Η Ζηνοβιεφική Άντιπολίτευση κι ό άντεπαναστατικός της συρφετός» έγινε από τή γερμανική έκδοση του περιοδικού *UNTER DEM BANNER DES MARXISMUS*, τεύχ. 1, Άπρ. 1935, σελ. 45).

Έπαναστατικός προστατευτισμός

Άντιπροσωπεία του Δ.Σ. τής ΕΣΗΕΑ έπισκέφθηκε τήν ΕΡΤ και ζήτησε, μεταξύ άλλων, από τό γενικό διευθυντή κ. Ρωμαιο νά μεταδίδεται νωρίτερα τό τελευταίο δελτίο ειδήσεων, ώστε νά μή συναγωνίζεται ή ΕΡΤ τίς πρωινές εφημερίδες πού «κλείνουν» τίς τελευταίες ειδήσεις τους αρκετά πριν από τά μεσάνυχτα. (Καθημερινή 7/11/82). Δηλαδή, τό επαγγελματικό όργανο τών δημοσιογρά-

φων, λειτουργών της πληροφόρησης όπως αυτο-αποκαλούνται, ζητάει από την ΕΡΤ να σερβίρει ακόμη πιο μπαγιατίτικες ειδήσεις από τις συνήθως μεταδιδόμενες, ώστε την επομένη τό πρωί οι πολίτες να μην καταλαβαίνουν πόσο μπαγιατίτικες είναι οι ειδήσεις της εφημερίδας τους. Μ' άλλα λόγια εξίσωση ΕΡΤ-τύπου, αλλά πρὸς τὰ πίσω. Μολαταῦτα είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι θὰ ἀρκέσει αυτό γιὰ νὰ γίνει ἡ κρίση τοῦ τύπου μιά κακή ἀνάμνηση. Τό διάβημα τῆς ΕΣΗΕΑ είναι πολύ μετριοπαθές. Τί πάει νὰ πει νὰ μεταδίδονται οἱ εἰδήσεις νωρίτερα; Γιατί νὰ μὴν καταργηθοῦν ἐντελῶς οἱ εἰδήσεις στήν ΕΡΤ; Καί πάλι γιὰ ἡμίμετρο θὰ πρόκειται. Γιατί νὰ μὴν ἀπαγορευτοῦν οἱ εἰσαγωγές εἰδήσεων ὡστε νὰ προστατευτεῖ ἡ ἔθνική παραγωγή; Κάτω λοιπόν οἱ εἰσαγωγές ξένων εφημερίδων (κλείνουν τίς εἰδήσεις τους 1-2 ὥρες πρὶν κυκλοφορήσουν καί κινδυνεύουν νὰ εἶναι πρὸς φρέσκιες ἀπό τίς ντόπιες, παρά τήν ἀπόσταση καί τό χρόνο μεταφοράς τους ἐδῶ). Ζήτω τὰ παράσιτα στοὺς ξένους σταθμούς (μεταδίδουν εἰδήσεις σέ εἰκοσιτετράωρη βάση, συχνά δέ, σέ ἀπευθείας μετάδοση ἀπό τὰ γεγονότα). Νά ἡ σωστή πολιτική. Θά βρεῖ, βέβαια, μεθαύριο κάποιες δυσκολίες μέ τήν τηλεόραση μέσω δορυφόρων, ἀλλά μέχρι τότε ἡ τεχνολογία κάτι θὰ ἔχει βρεῖ γιὰ νὰ τίς πατάξει. Ἐτσι οἱ εφημερίδες θὰ μποροῦν ἀνετα νὰ συνεχίσουν νὰ δημοσιεύουν τὰ δελτία τύπου τῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπιχειρήσεων, ὀργανισμῶν καί τίς εἰδήσεις τῶν πρακτορείων, καί οἱ ὑπάλληλοί τους νὰ πιάσουν τρίτη ἢ τέταρτη δουλειά καί νὰ συντάσσουν τὰ ὡς ἄνω δελτία. Βέβαια, ἡ δέσμη τῶν μέτρων αὐτῶν εἶναι ριζοσπαστική καί ἀπαιτεῖ καιρό γιὰ νὰ ὑλοποιηθεῖ. Ἄς ἀρχίσει νὰ προγραμματίζεται σωστά ἀπό τώρα ὡστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ ὀλοκληρωμένα ἀπό τό 1984.

Ἐγκεφαλικά

Ἦστε στό μέλλον οἱ διορισμοί θὰ γίνονται αὐτόματα, μέ ἠλεκτρονική ἐπεξεργασία προκαθορισμένων στοιχείων πού θὰ εἶναι σταθμισμένα μέ «μόρια», ἐπίσης προκαθορισμένα, σύμφωνα μέ κριτήρια κοινωνικῆς, περιφερειακῆς, ἀντιστασιακῆς καί φιλανθρωπικῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης. Ἐτσι παραμερίζονται τὰ ρουσφέτια, οἱ «διαφυγές», στοὺς διαγωνισμούς, οἱ εὐθύνες τῶν ὄσων μέχρι τώρα μπορούσαν ἢ ἐπρεπε νὰ ποῦν «ναί» ἢ «ὄχι» στά αἰτήματα τῶν ὑποψήφιων κρατικῶν λειτουργῶν ἢ τῶν συγγενῶν, φίλων, προστατῶν του. Ὅλοι ἴσοι, λοιπόν, ὁ καθένας βέβαια μέ τὰ μόριά του, ἀπέναντι στόν ἀδέκαστο ὑπολογιστή τῆς IBM. Ἀσυγκίνητος αὐτός καί «τυφλός». Τόσο μάλιστα πού δέν θὰ παίρνει ὑπόψη του οὔτε καν τίς ἀνάγκες, ὄχι τίς ποσοτικές ἀλλά τίς ποιοτικές, τῆς κάθε ὑπηρεσίας πού θὰ δηλώνει ὅτι χρειάζεται ὑπαλλήλους. Προφανῶς γιὰ τό μεγαλοφυές σχέδιο θεωρεῖ ὅτι ὄλες τους (οἱ ὑπηρεσίες δηλαδή) μποροῦν νὰ δουλέψουν μέ ἀνθρώπους μέ τό ἴδιο «προφίλ», ὅπως λένε οἱ εἰδικοί. Σάμπως μέχρι τώρα, σκέφτεται ὁ ἐμπνευστής τοῦ σχεδίου, τό ἴδιο δέν συνέβαινε; Τί διαφορά ὑπῆρχε δηλαδή ἀνάμεσα στόν Αἰτωλοακαρνανά ψηφοφόρο τοῦ κ. Ὑπουργοῦ Τάδε καί τόν Ἥλιο ὄπαδό τοῦ κ. Ὑπουργοῦ Δεῖνα ὡς πρὸς τίς ἀνάγκες καί τοὺς στόχους τῆς Ὑπηρεσίας; Τώρα μάλιστα, καταργοῦμε τή συγγένεια ἢ τίς ἐκλογικῆς προτιμήσεις καί βάζουμε στή θέση τους πτυχία, βαθμούς, οἰκογενειακά βάρη καί βάσανα, ἱστορικό παρελθόν. Ἄλιμονο δέ, ἂν ἕνας καλός μαθητής, πτυχιούχος, ὄρφανός, πατέρας δύο παιδιῶν καί ἐγγονός ἀντιστασιακῶν δέν μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ στίς ἀνάγκες τῆς Ἐφορίας, τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης, τῆς προστασίας καταναλωτῶν, τῆς κυκλοφορίας, τῶν συγκοινωνιῶν, τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς ἢ τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν στή γεωργία. Βέβαια, καλύτερα θὰ ἦταν ἂν μέ εἰδικούς διαγωνισμούς, δημόσιους καί ἀδιάρητους, γιὰ κάθε ὑπηρεσία παίρ-

Πάθη τὰ πολιτικά

«Παλιές πολιτικές ἀντιθέσεις καί βεντέτα γιὰ ξεκαθάρισμα διαφορῶν, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς δολοφονίας τοῦ Χ. Σ... Τό θύμα ἀνήκε στό ΠΑΣΟΚ καί ὁ φερόμενος ὡς δράστης ἦταν ὄπαδος τοῦ Μητσοτάκη». Ἐτσι κηρύττει ἡ Ἐλευθεροτυπία, στίς 15 τοῦ Νοέμβρη, κι ὄχι γιὰ πρώτη φορά μέσ στό '82.

Σέ δεκανίκια ἴδιας κατασκευῆς καί ἴσης ἀντοχῆς μέ τό κλισέ «ἔγκυροι δημοσιογραφικοί κύκλοι» ἀκουμπάει τό σύστημα τῆς δημοσιογραφικῆς φαινομενολογίας, τῆς προοδευτικῆς ἐννοείται. Κοινωνιολογία-παθολογία πού τό βθαλε πείσμα νὰ στοιχειώσῃ τόν Μανιχαῖο. Ὅπου τό καλό καταχωρήθηκε τηλεσίδακα στή μερίδα τῶν λέοντος, ἐν ἄλλοις ΠΑΣΟΚ, καί τ' ἀγκάθια τοῦ κακοῦ φυτρώουν μονάχα στοὺς ἀγρούς τῆς δεξιάς (τῆς ἐπάρατης κατὰ πῶς γράφουν - ὅποτε καί ἀνιάτης, γιὰ νὰ καρκινολογήσουμε κι ἐμεῖς, τουλάχιστον ἐνὸσω ἀντιμετωπίζεται μέ καταπλάσματα καί μαγγανιές).

Ἐξ ἰδεολογίας κακός λοιπόν ὁ ἄνθρωπος - ὅσο ἀξίζει κι ὁ, τι (δέν) σημαίνει τούτη ἡ λέξη. Ἄν ὄχι ἐκ γενετῆς. Οἱ ρόλοι ἔχουν μοιραστεῖ. Ὅποτε; Πῶς θὰ τοὺς ἀλλάξουμε τοὺς ἄλλους ὅταν ἤδη ἔχουμε φροντίσει νὰ τοὺς καταδικάσουμε ἐρήμην καί ἀμετάκλητα, κι ὅταν ἔχουμε πάρει τὰ μέτρα μας γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἀνταμώνουμε; Γιατί βέβαια ὁ συγχρωτισμός μέ πιθανούς «ἐγκληματίες» βαραίνει ἐπικίνδυνα τό μητρώο μας.

Φαίνεται πῶς ἡ φερόμενη ἄριστερα χάνεψε τήν ἐξουσία της ὡσάν ἀντιστροφή. Τώρα πού ῥθε στά πράγματα ἐκδικεῖται μεταθέτοντας τὰ ἀπωθημένα της στοὺς ὄμους τῶν μέχρι πρότινος δικαστῶν-κυβερνῶντων. Κι ἀντίς γιὰ τόν συμμορῆτη μέ τὰ χατζάρια καί τοὺς ἐξέχοντες κοπτήρες, ἰδοῦ ὁ νέος βάρβαρος, ὁ νέος αἰμοδόρος: ὁ ἀρχαῖος ἀστός.

Κάπως ἔτσι πολιτικοποιήθηκαν καί τὰ πάθη, τὰ ὑπαίθρια φυσικά, μῖας κι ἐμεῖς σεργιανᾶμε στή νεφλοκοκκυγία μας μέ λελογισμένη ἐμπάθεια (σχῆμα ἐξίσου ὀξύ κι ὄμοια μωρό μ' ἐκεῖνα τὰ «Ἡ Ἑλλάδα ἀνήκει στοὺς Ἕλληνες»). Κι ἀφοῦ ἡ νύξη καταχώνιασε τό νυφικό της, ντύθηκε κι ὁ ἔρωτας ἐνδυμασία πολιτικῆ, ἀποποιοῦμενος ἔνοχα τῆ σολῆ τοῦ τοξότη. Γιὰ νὰ λογικευτεῖ, νὰ μετρηθεῖ μέ τὰ ἤδη κερδισμένα - καί κερδῶα - καλοῦπια (καλός-κακός/προοδευτικός-συντηρητικός/προικισμένος-ἀσύμφορος κ.λπ.), μήπως καί τόν ἀντέξουμε, τόν καθοδηγήσουμε. Ὅπως καί τοὺς συνοίκους του στά ὑγρά σπῆλαια τοῦ ὑποσυνειδήτου μας: τό μίσος (πού δέν εἶναι σῶνει καί καλά ταξικό), τῆ ζηλοφθονία (πού δέν τὰ πῆγε καλά στά σεμινάρια πολιτικῆς οἰκονομίας), καί - γιὰ ὄχι; - τόν πόθο τοῦ θανάτου.

Οὐδεὶς ἐκὼν κακός - παλιά κουβέντα πού ἐμμένει ἀποδεικτέα ὅσο καί οἱ παραπληρωματικῆς της: τί τό κακό καί ποιά ὑλικά συναρμολογοῦνε τήν ἐπιθυμία του, ἐξόν βέβαια ἀπό τὰ γονίδια, τίς ἰδεοληψίες καί τό ἐφεύρημα τῆς συλλογικῆς εὐθύνης.

ναμε αὐτοὺς πού ταιριάζουν σχετικά περισσότερο, ἄσχετα ἀπό τό ἂν ἀτύχησαν σέ βαθμούς, πήραν πτυχίο σύμφωνα μέ τό συρμό, τίς πιέσεις τῆς μαμᾶς τους ἢ τὰ τσαλίμια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀπολυτηρίου καί τῶν μετέπειτα συστημάτων, ἄσχετα ἀπό τίς περιπέτειες τῆς οἰκογενειᾶς τους καί τὰ τερτίπια τοῦ Χάρου. Ἄλλά βλέπετε, εἶναι ἀδύνατο νὰ ὀργανώσουμε τέτοιους διαγωνισμούς, εἶναι μεγάλη εὐθύνη ἡ ἐπιλογή, καί πῶς νὰ τὰ βάλες μέ κακές συνήθειες αἰῶνων; Μέ τό νέο σύστημα, κανείς δέν μπορεῖ νὰ παραπονεθεῖ. Καί σέ τοῖον ἄλλωστε;

Ἀντί δηλαδή τῆς βάρβαρης τακτικῆς τοῦ «πονάει κεφάλι, κόβει κεφάλι» θὰ ἐφαρμόζεται εἰς τό ἐξῆς τό «χαλασμένο κεφάλι, τοῦ κολλᾶν πλάϊ ἕναν ἐγκέφαλο (ἠλεκτρονικό)»...

... εκατό γραμματικές ν' άνθίσουν...

Παρακαλώ τον Πολίτη να στεγάσει κάποιες ανησυχίες μου, που περισεύουν, φαίνεται, στην κουζίνα της δημοσιογραφικής δεοντολογίας και της δημοκρατικής ευαισθησίας της *Καθημερινής*:

Έμμονες ιδέες του καθενός για θέματα ορθογραφίας, σύνταξης και ύφους δύσκολα ονομάζονται απόψεις και πολύ δυσκολότερα γραμματική. Σε κάθε περίπτωση, η θέση μιάς εφημερίδας σε μιά τέτοια ιστορία είναι εξαιρετικά λεπτή.

Αναφέρομαι στη «Γραμματική της Νεοελληνικής» του Άγγελου Σ. Βλάχου, «για τον έγγονο του Άλέξανδρο», ή όποια εμφανίζεται ως «Έκδοση Καθημερινής» και - αυτό μάς ενδιαφέρει εδώ - δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα αυτή σε συνέχειες (14, 16, 18 και 21 Νοεμβρίου), έπειτα από ιδιαίτερη διαφήμιση και σελιδοποιημένη κατά όχτασέλιδο.

Δέν είναι του παρόντος να ελεγχθούν θέματα μεθόδου στη σύνταξη γραμματικής για παιδιά δέκα ετών (κατά προλογική δήλωση του κ. Βλάχου προς τον έπταετή τώρα έγγονο του), στη διατύπωση των κανόνων και την παρουσίαση των παραδειγμάτων, ή θέματα ιστορικής αλήθειας και επιστημονικής ακριβείας, που υπηρετούνται κάκιστα στο έν λόγω πόνημα (ένδεικτικά αναφέρω την απουσία της βαρείας στην *ιστορική* αναδρομή που γίνεται στο κεφάλαιο του τονισμού).

Πέρα από αυτά ο κ. Βλάχος προτείνει δικούς του κανόνες όσον αφορά την ορθογραφία και τό ύφος, ακόμη και σε σημεία αναντίλεκτα εδώ και δεκαετίες πολλές. Και τελικά δέν προτείνει καν, παρά επιβάλλει - γιατί, μήν τό ξεχνούμε, ο κ. Βλάχος δέν άρθρογραφεί, παρά διατυπώνει κανόνες - και μάλιστα τούς στεγάζει κάτω από τον δογματικό τίτλο «Γραμματική της Νεοελληνικής».

Ένδεικτικά και πάλι: ο κ. Βλάχος ορθογραφεί *βαθεία* και *καλλίτερα* γράφει τό *γιατί* με δύο λέξεις: *γιατί* διατηρεί παντού τό τελικό -ν στην αιτιατική του άρθρου, ακόμη και του θηλυκού: *τήν γλώσσα* διατηρεί την άτονη αύξηση στα ρήματα: *έλύναμε* και *έλυνόμαστε* [άλλα *έλλυνόμουν*, και *λύθηκα!*]· δίνει τή ρηματική κατάληξη -ομε (*λύνομε*) ως μοναδικό τύπο κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Όλα αυτά δέν θά ήταν, ίσως, τόσο σημαντικά άν ή έρασιτεχνική αυτή σύνθεση αυθαίρετων και άντιεπιστη-

μονικών απόψεων, έστω με τή μορφή «γραμματικής», παρέμεινε ιδιωτική χειρονομία παππού προς έγγονό, και δέν γινόταν δημόσια.

Έπειδή στο χώρο των εφημερίδων ή *Καθημερινή* καταθέτει τά τελευταία χρόνια τή σημαντικότερη (ποσοτικά και ποιοτικά) συμβολή στα γλωσσικά μας πράγματα, όχι μόνο με έπιμέρους άρθρα αλλά και με σειρές άρθρων με γερή τεκμηρίωση και εύστοχες οδηγίες (θυμίζω τίς τόσο γόνιμες προτάσεις τής έξαντλητικής έρευνας «Μία σταυροφορία για τή γλώσσα», του Κώστα Τριανταφυλλίδη, 'Οκτ.-Νοέμ. 1975), θέλω να έλπίζω ότι ή ειδική παρουσίαση (σελιδοποιημένη κ.τ.λ.) μιάς γραμματικής δέν άποτελεί κατάληξη του σχετικού προβληματισμού και συγκεκριμένη πρόταση τής εφημερίδας προς τούς αναγνώστες τής, δεκαετείς και μή, Άλεξάνδρους και μή.

Γιάν. Η. Χάρης

Σημείωση

Η έπιστολή αυτή έφτασε στις 26 Νοεμβρίου στα γραφεία τής *Καθημερινής*, ή όποια «φιλοξενεί εύχαρίστως έπιστολές αναγνωστών», διατηρώντας όμως, φαίνεται, κάποιες επιφυλάξεις στον όρισμό τής έπιστολής ή του αναγνώστη. Έτσι, ως τίς 20 Δεκεμβρίου, ούδεμία φιλοξενία! Στο μεταξύ, ο κ. Βλάχος άπαντά σε έπικρίσεις του κ. Β. Φόρη και τόν προκαλεί να γράψει δική του γραμματική (8 Δεκεμβρίου)! Και στις 9 Δεκεμβρίου ο κ. Άρ. Πηλαθάκης χαιρείται που άπόχτησε μιά «πολιτισμένη γραμματική», σαφή και σύντομη, κι όχι σαν τίς «πολυσέλιδες και σε πολλά σημεία δυσνόητες γραμματικές», που «τόν συγχύζουν κάθε τόσο με τήν άγουσιά που τίς χαρακτηρίζει», και καλεί κι αυτός όσους «δέν εκτιμούν τήν προσπάθεια του Βλάχου (...) να συντάξουν (...) μιά δική τους γραμματική...»!

Κυρία Βλάχου, κύριε Βλάχο και κύριε Πηλαθάκη, ως να συντάξει κανείς τή δική του γραμματική, μπορεί να λέει τίς άπόψεις του σε μιά έπιστολή;
Γ. Η. Χ.

Η μηνιαία ρουτίνα του πολίτη

Άγαπητέ Πολίτη
Άπογοητευτική μου φάνηκε ή «άπάντηση» του Άγγελου Έλεφάντη στο άρθρο του Κ. Ζουράρι «ή θρη-

σκευτική πλευρά του επιστημονικού σοσιαλισμού» στο περιοδικό *Άντί*. Έν μέσω κλαυθμών και συγκινητικών όδυσμών διά τά πανταχόθεν βαλλόμενα και συρόμενα ίμάτια του μαρξισμού του, ο συντάκτης σας βρήκε μόνο να μάς πεί πώς ο Ζουράρι είναι Θεολόγος και κατά συνέπεια τά λεγόμενά του πρέπει να πεταχτούν στο πύρ τό έξώτερον. Και για τήν ταμπακίερα τίποτε. Γιατί, για μάς τούς ταπεινούς αναγνώστες σας που δέν ξερούμε τί είναι ο καθένας σας πέρα απ' τά κείμενά του, μένουν τά άπαντηθούν τά ξεκάθαρα έρωτήματα που με χαρακτηριστική τόλμη έθεσε στο έπιμαχο άρθρο του ο Κ. Ζουράρι: Είναι ή δέν είναι, οι κομμουνιστές - σοσιαλιστές - χιλιαστές, μονοθεϊστές, βασιλικοί άνδρες και φανατικά ΑΠΟΛΙΤΙΚΟΙ; Άν είναι να συνεχίσετε τή μηνιαία ρουτίνα σας, κάποιος άπό μάς πρέπει να σώσει τήν τιμή του περιοδικού σας έπιχειρώντας μιά πραγματική άπάντηση στα καυτά έρωτήματά του. Άν κανένας σας δέν έχει τά ιδεολογικά κόπια για κάτι τέτοιο, για μένα θά είναι δύσκολο να δικαιολογήσω στη γυναίκα μου τό κόστος τής αγοράς του *Πολίτη*. Και νομίζω ότι και σεις, στην περίπτωση αυτή, θά πρέπει να βρείτε τό θάρρος να πάτε στα σπίτια σας, παρά να συντηρήσετε, άπλά και μόνο, μιά λέσχη του άμοιβαίου μεταξύ σας θαυμασμού.

Φιλικάτατα
Κώστας Κοκκίνης
Ζέρβα 29
Ίλιση - Άθήνα

ΙΑΝΟΣ

Ένα Τετράδιο Άναζητήσεων

Τεύχος 3 'Οκτώβριος-Νοέμβριος 1982 δρχ. 100

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ

THOMAS SZASZ

Η ψυχική υγεία σαν ιδεολογία

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

Ψυχανάλυση

GIOVANNI JERVIS

Η κοινωνική ψυχιατρική

ΚΛΕΑΝΘΗΣ ΓΡΙΒΑΣ

Τό άδιέοδο τής ψυχιατρικής

DAVID COOPER

Η άντιψυχιατρική άπομυθοποιημένη

RONALD LAING

Σχιζοφρένεια

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ